

NAAC Reaccredited Grade 'A'

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

RESEARCH & INNOVATIVE PRACTICES IN HIGHER EDUCATION

EDITORS

Smt. Manisha Asore
Dr. Maheshwar Kallave
Dr. Jitendra Shinde

PREFACE

At the very outset we take this opportunity to put on record the valuable contributions in the form of articles and research papers made by all the delegates in one day National Workshop on Research and Innovative Practices in Higher Education in the form of this Journal.

This Journal has included enlightening articles and research papers based on Research in Higher Education, Innovative Practices in Higher Education and related research studies in Education.

We take this opportunity to bring to light the relentless support of Hon. Vice Chancellor Prof. B. A. Chopade, Registrar Prof. S.S. Patil, Director BCUD Dr. Pradeep Jabde, Director Sub-Campus Osmanabad Dr. Ashok Mohekar, Therefore, we especially thankful towards them for their ever generous attitude and monumental moral support in whatever endeavors we plan to undertake.

Words fail to express our heartfelt thanks to all our esteemed keynote speakers-Mr. Sachin Joshi whose encouraging words have always generated the requisite energy and enthusiasm to pursue and accomplish higher goals within the participants and budding researchers in the field of educational research.

It shall be unfair on our part if we fail to acknowledge the gigantic contribution of Mr. Samadhan Shinde, Mr. Imran Shaikh, Mr. Vaibhav Waghmare, Mrs. Sumayya Kazi, Mr. Indrajeet Bhalekar, all M. Ed. Students from regular as well as In-service batches and Alumni of Department of Education, Sub-Campus, Osmanabad in this great occasion of National Workshop.

We are also thankful to Mr. Pramod Tandale of Aayushi International Interdisciplinary Research Journal for painstaking efforts to bring this book in our hand in a short period of time.

Indeed it is matter of great privilege and honor to express our deep sense of gratitude to all those who offered their esteemed and selfless contribution in this event.

Editors

**Smt. Manish Asore
Dr. Maheshwar Kallave
Dr. Jitendra Shinde**

National Workshop Index

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Asore Manisha Digambarrao	Service Course: As an Innovation in University Education	1 To 5
2.	Bhosale Anuradha Namdeo	Creativity Skill Development through Higher Education	6 To 12
3.	Borse (Nikumbh) Manisha	Examination in Higher Education –Continuous Assessment as aPositive Tool to Evaluate the Students in the Higher Education	13 To 18
4.	Dr. Deshmukh Sulabha Diliprao	Major Agencies of Higher Education in India	19 To 23
5.	Gaikwad Chetan Mohan	Life Skills for Stress Management Education	24 To 26
6.	Dr.Gaikwad S.P.	Efficacy Of Digitilization In Highr Education In India	27 To 28
7.	Gayake Ranjit & Kale Hari	Need of Information and communication technology in Higher Education in India	29 To 31
8.	Dr. Kallave Maheshwar Gangadhar	Meditation Experiment In The Context Of Anxiety & Tension	32 To 34
9.	Dr.Kamble Prakash Ambadas	Quantitative Research : Various Types	35 To 36
10.	Kaneez Fatima	Organizational Climate of Secondary Schools of Aurangabad City-A Study	37 To 44
11.	Khajurkar D.T.	Teaching Science for Sustainable Development in Secondary school General Science Subject	45 To 47
12.	Dr.Khan Tanveer Habeeb	Teaching Attitude in School Teachers with respect to medium & level of Instruction	48 To 51
13.	Dr.Khan Zeenat	Aphasia And Dysphasia –An Untouched Learning Problem Of School Children	52 To 54
14.	Dr.Mate Mahadeo Vishnu	Role Of Life Skills In Higher Education	55 To 56
15.	Dr. Mhaske Ratnakar Bajirao	Role of Research in Business and Industry	57 To 58
16.	Dr.Mhaske Ratnakar Bajirao	Footnotes – A Art of Writing	59 To 60
17.	Dr. Mirajkar Ravindra & Dr. Patil Shraddha	Learning with Technology: New vision of Learning and Teaching in Higher Education	61 To 62
18.	Dr. Mirajkar Sharmili	Virtual Education New Profound Era of Teaching and Learning in Higher Education	63 To 65
19.	Dr. Nirmale Nishant Chandrakant	Implication of Brain Based learning in education	66 To 70
20.	Dr.Patil Shraddha & Dr. Mirajkar Ravindra	Use of ICT in Teaching and Learning in Higher Education	71 To 72
21.	Pawar Dnyaneshwar Dagadu	Life Skill Based Education	73 To 75
22.	Pawar Sulakshana Shaliwahan	Brain-Based Learning in higher Education	76 To 80

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
23.	Phatangare Vaibhav	A Study of Effectiveness of Self Awareness Enhancement Program	81 To 82
24.	Dr.Shaikh Tahemina Naaz	Importance of Soft Skills in Teacher Education	83 To 86
25.	Sherkar Rajni Rajabhau	The Aptness of Approaches to Teaching English in Higher Education	87 To 89
26.	Dr. Shetkar Sidheshwar R.	Important of Life Skill for Teaching Learning Process in Higher Education	90 To 92
27.	Dr.Shikhare V. P.	Use Of Co-Operative Learning Strategy For Standard Viii Mathematics Teaching	93 To 97
28.	Dr. Shinde Jitendra Subhash	Digital Transformation in Higher Education	98 To 101
29.	Shinde Samadhan B. & Shaikh Imran	Synthesis for Skilled India	102 To 104
30.	Dr. Shinde V.G.	Teaching Methods And Techniques With Special Reference To Legal Education In India	105 To 107
31.	Dr. Sonkamble. C.P & Gaikwad Rajratna	Towards Professional Ethics & Obligations in Education	108 To 111
32.	Dr. Sonpethkar C. D., & Dr. Jagtap P. A.	Life Skills Education & Student Teacher's Lesson Planning	112 To 113
33.	Tandale Pramod P. & Sarnobat Dipak S.	Skill Development through Higher Education	114 To 117
34.	Dr. Bhilegaonkar S. D.	The Role Of Management For Enhancing Quality Of Higher Education	118 To 119
35.	Padme Yogita L.	Environmental Awareness For Sustainable Development In Higher Education	120 To 124
36.	डोंगरदिवे राहुल देवराव	हिंदी साहित्य विधाओं में अध्यापन प्रणाली की उपयोगिता	125 To 128
37.	डॉ.फुरडे रविराज	उच्च शिक्षा में भाषिक कौशलों का योगदान	129 To 130
38.	डॉ. धूत उर्मिला मुरलीधर	जीवन कौशल्य शिक्षण व्यक्तीमत्व विकास	131 To 132
39.	बागुल विद्यादेवी भिला	शिक्षक-शिक्षणाच्या गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात शैक्षणिक संस्थांची कामगिरी	133 To 137
40.	देशमुख अंकुर रावसाहेब	उच्च माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणात जीवन कौशल्यचे महत्त्व	138 To 142
41.	डॉ. डिसले महादेव सदाशिव	उच्च प्राथमिक स्तरावरील मराठी विषय अध्यापनासाठी जीवन कौशल्ये संक्रमणाच्या सद्यःस्थितीचा अभ्यास	143 To 147
42.	घोरपडे. प्रभा.सं.	मेंदू आधारित शिक्षण व संशोधन	148 To 150
43.	गिरी दिलीप मोतीगिर	बालकांच्या शिक्षणातील समाजातील पालकासाठी आंचारसहिता	151 To 152
44.	गुंड अमृता वासुदेव व काटकर तात्यासाहेब शिवाजी	दहा जीवन कौशल्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	153 To 155

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
45.	जाधव अमोल अंकुशराव व केकान सुशिल संदीपान	उच्च शिक्षणातील परीक्षा: वास्तव आणि स्वप्नरंजन	156 To 158
46.	डॉ. काळेबाग शोभा व्ही. व शिंदे भिमा रामचंद्र	मराठी विषयाच्या अध्यापनात भूमिकापालन प्रतिमानाचा वापर करताना शिक्षकासाठी आवश्यक क्षमता	159 To 160
47.	डॉ. साळुंके कविता व लष्करी ज्योती	उच्च प्राथमिक स्तरावर भूगोल विषयात समाविष्ट जीवन कौशल्यांचा चिकित्सक अभ्यास	161 To 167
48.	डॉ. साळुंके कविता व पोरे सचिन अशोक	उच्च शिक्षणातील व्यावसायिक नैतिकता आणि व्यवस्थापन	168 To 173
49.	जाधव अनिता सुनिल	कुशल मनुष्यबळ निर्मितीसाठी कौशल्यपूर्ण शिक्षण	174 To 176
50.	उभाळे मोतीलाल सुकदेव	शिक्षणाचे जीवन कौशल्य विकासातील योगदान	177 To 180
51.	वाहुळे संदीप प्रताप व डॉ. पाठक सुहास एस.	पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत ताणतणाव या जीवन कौशल्य वापरांचा अभ्यास	181 To 182
52.	डॉ. शेवतेकर शारदा वसंत व चिंचोलकर रेखा भास्करराव	शिक्षक - प्रशिक्षणासाठी मृदु कौशल्यांचा वापर व त्याची परिणामकारकता	183 To 184
53.	घोती विद्या मगनसिंग	औरंगाबाद, बुलढाणा, धुळे, जळगांव आणि नंदूरबार जिल्ह्यातील आदिवासी नायकडा समाजातील राजकीय क्षेत्रांच्या स्त्रीयांना उद्भवणाऱ्या समस्या अभ्यासणे व उपाययोजना सुचविणे	185 To 187
54.	जिरगे निळकंठ	शालेय स्तरावरील योग शिक्षणाचे महत्त्व	188 To 191
55.	डॉ. महाले संजीवनी राजेश व बर्वे प्रकाश वि.	शोध निबंध - संशोधक विद्यार्थ्यांमध्ये आजीवन कौशल्ये विकसन एक प्रयोग	192 To 199
56.	डॉ. शेवतेकर शारदा वसंत व पैकेकर शैलजा शामराव	शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी मधील जीवन कौशल्य विकसनाचा त्यांच्या अध्यापनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास	200 To 203
57.	सोळंकी सुनिल पुंडलिक	उच्च शिक्षणाचे नियोजन व व्यवस्थापन	204 To 207
58.	डॉ. ठोंबरे अंजली यशवंतराव व वाघमारे वैभव जालिंदर	उच्च प्राथमिक स्तरातील जीवनकौशल्ये संवर्धन कार्यक्रमाचे विकसन आणि त्याची परिणामकारकता तपासणे - एक अभ्यास	208 To 211
59.	कांबळे सुवर्णा शिवाजीराव	मेंदू आधारित शिक्षण व संशोधन	212 To 214

Flipped Classroom: Innovation in Classroom Transaction

Asore Manisha Digambarrao

Assistant Professor and Head
Department of Education,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Sub Campus-Osmanabad
E-mail:-maniraj.212009@gmail.com

Abstract

Today's era is known as fast communication and of social media. The sharing of information has become very fast and interactive. This changing way of communication has affected education field also. The stakeholders of education like students and parents use the social media and gain information about everything. Therefore, the new avenues of imparting education have been opened in the form of MOOC's, virtual classrooms, collaborative learning and blended learning, etc.

Flipped classroom is one of such innovation in which the traditional way of learning and teaching has been interchanged. It has changed the face to face interaction of classroom teaching and the home assignments by using the technological tools. This article explored the concept of flipped classroom, its characteristics, execution and significance in education as well as in Teacher Education.

Key words: Flipped Classroom, Innovation, Education, etc.

Introduction

The teaching and learning process has been changed rigorously in last few decades due to technological developments. The internet and mass media played a vital role in changing the traditional way of education. In the process of globalisation, the information is shared very speedily. The information is available on internet in the form of MOOC's, pre-recorded lectures, online printed material and videos, etc. The students can gain information about every concept very easily through this material. The use of technology, made possible to use this material outside the classroom setting, anytime and anywhere. This evolved the concept of blended learning in which the teacher used various forms of presentation to teach the students. This helped the students to understand the various aspects of any concept. But in the later developments, the videos' power point presentations and other free online sources are easily available to students.

From this situation, the concept of Flipped Classroom has been evolved and now it has changed the way of classroom transaction in higher education. A common assumption in the Flipped Classroom is that new technologies make it easy to convert instructor lectures through digital recordings and place these online for student access outside

Classroom (EDUCAUSE, 2012). Thus Flipped Classroom flips or reverses the traditional model of classroom from face to face transaction to home work as class assignment.

Concept of Flipped Classroom

A flipped classroom is the presentation of information via a pre-recorded lecture and traditional classroom time used for assignments (K.Shrivastava, 2014). This explained that flipped classroom flips the classroom with the home assignments and homework which is to be done in the classroom and the teacher helps in doing so. Every learning is based on transfer of information as well as its understanding by the learner with the help of his experiences. The flipped classroom gives an opportunity to students for personal learning through understanding and problem solving through team learning. For this, the teacher or instructor has to prepare recorded lectures with proper animations and power point presentations in the

form of videos. The instructor can provide video lectures of teaching faculties from other institutes also. By studying the recorded lectures, the students come prepared in the classroom and in actual class time, they solve or complete assignments given by the teacher in groups with the help of previously studied concepts.

Thus the flipped classroom gives time to students to understand concepts by their own speed and to make their own notes as well as they can use the learning material as per their needs by rewinding and reviewing the recorded lectures in home environment until they clearly grasp the concept, knowledge and skills.

Objectives of Flipped Classroom

The flipped classroom has been developed to achieve the following objectives related to higher level learning outcomes.

1. To provide an opportunity for students to get acquainted with content prior to class.
2. To provide easily available learning material for students.
3. To prepare students for higher level of learning.
4. To provide an environment suitable for self learning.
5. To help the students to solve the problems by understanding all aspects with the help of each other.
6. To provide a mechanism to access students' learning directly by observing in class time.

Components of Flipped Learning

The flipped classroom learning is based on four components which are discussed here.

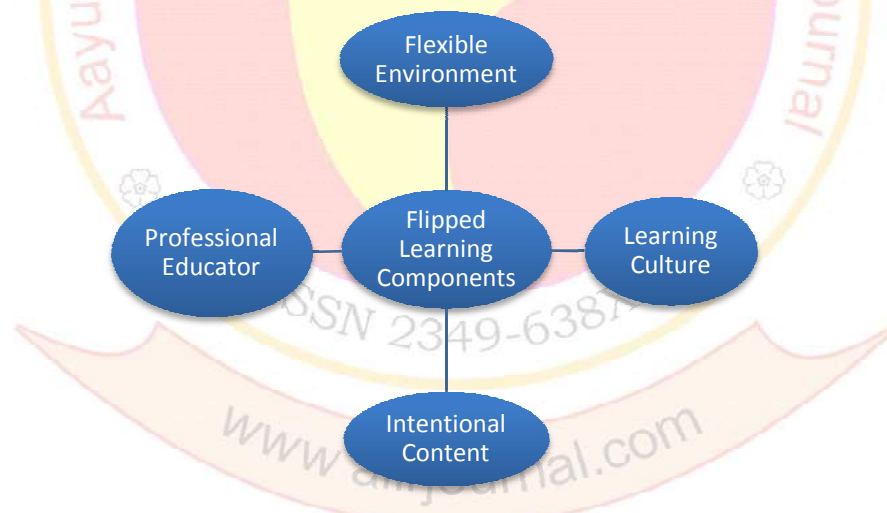

Fig. 1: Components of Flipped Learning

1. Flexible Environment:-

As the students get the pre-recorded lectures and videos, they can go through it whenever and wherever they need. It established spaces and time frames to permit students to interact and reflect. It also provided different ways to learn content and demonstrate mastery. The teachers also get an opportunity to access students' individual and group performance.

2. Learning Culture:-

Flipped learning gives a student the opportunities to engage in meaningful activities without the teacher being the centre of teaching-learning process. Students are actively involved in knowledge construction in team. They can understand the concept by understanding others' perspectives while solving problems in the form of assignments.

3. Intentional Content:-

The teachers have to develop learning material in the form of video lectures based on content which can be easily accessed by the students. They create relevant content as per the text content and students' need. The content not only presented in the form of power point presentations but also in the form of animations and films so as to make the content more attractive and easily understandable.

4. Professional Educator:-

In flipped learning, the role of the teacher is more important as a facilitator, guide and examiner. They make themselves available to students and give feedback whenever needed. They conduct ongoing formative assessment during class time through observation. They collaborate and reflect with other teachers as well as they share their teaching lectures with other faculty members.

Adopting Flipped Classroom in Teacher Education

Many studies have pointed out that new teachers have certain "knowledge" about ICT, but have little practical knowledge and little or no techno-pedagogical skill to integrate ICT into their professional practice. The international nature of the problem of integrating ICT in the form of Flipped classroom for future teachers and teacher educators therefore appears to further reinforce the relevance of studying this issue. Hence some suggestive ideas are discussed here as follows.

1. At B.Ed. Level: Flipped learning can be applied in various forms at B.Ed. level

a) Flipped classroom for General Papers:

Both instruction about flipped learning and use of it can be made in general papers in a teacher education program for example –

- All written assignments must be appropriately desktop published.
- Use of web based references may be allowed and encouraged
- Seminars or presentations by teacher educators must make use of multimedia.
- Students must be motivated and encouraged to submit some or all of their assignments as E-mail attachments.

b) Flipped learning approach in "Methodology Papers"

In addition to the above mentioned approaches a few examples can be applied for methodology papers as -

- Lesson plan formats as per different methods and models of teaching should be developed and displayed in printed form and in video form.
- Reflective questions can be incorporated in the video lectures and sources for its solution may be given.
- In language lessons students must make use of CDs, DVDs and VCDs.
- Use of Internet for updated content knowledge of science and other relevant subjects.

c) Flipped classroom in field experiences and project work

- Students should report their field experiences and project works in a video CD form.
- Teacher education institutes must keep record of field experiences with the help of video recording in digital camera.
- It must give video feedback to students for their micro-teaching as well as for lesson presentations.

2) **At M.Ed. Level:** Flipped classroom in teacher education will not function independently. It is the teachers who are required to use the technology to enhance student learning. So the foremost task is the development of ICT trained teacher educators. Therefore following ideas are given for adopting flipped learning approach in M.Ed. –

a) Flipped classroom for General papers

- At M.Ed. level every lecture should be in the video form and show the students how to prepare these video presentations.
- Apart from this, flipped learning can be used for classroom teaching and online references of each subject.
- All assignments, seminars and practicum should be completed with the help of flipped learning.
- Presentations of students i.e. seminars should be video recorded and feedback of peers can be given.
- Use of Internet for searching relevant and current data of each subject and discussed in the class time as group presentation or individual presentation.

b) Flipped learning for Research work

As at M.Ed. level research work is compulsory part of its curriculum, students must use online research references and research paper from various online journals.

- Students must collect data by using multimedia approach.
- They must use desktop published research tools.
- For data analysis they must use software like SPSS and GPSS etc.
- Thus students can use flipped learning approach from selection of problem to submission of dissertation.

c) Flipped classroom for field work and Internship observation:

- M.Ed. students must use ICT devices to record the lessons to give live feedback to B.Ed. students.
- They must use innovative techniques which are ICT based for observation.
- They should keep recording of each activity which they would complete as their field work with the help of smart phone and social media also.

Conclusion:

New technology is supposed to add value to education, support more effective pedagogy, in part through a better relationship to knowledge for learners and enhanced communication that promotes learning. The opportunities for networking and collaborative learning mean that several principles or theories promoting learning can be more easily integrated into teaching. Flipped classroom also provides an opportunity to reconfigure and shift in time and space exchanges between students and teachers and opens new avenues for Pre-service and In-service teacher education activities that are more numerous, more diversified and especially more suited to the needs voiced by players in education and teacher education.

Thus the first challenge faced by facilities of education is to strike the right balance between maintaining some traditional aspects that have contributed extensively to teacher education for centuries, while capitalizing on the new opportunities presented by Information and Communication Technology i.e. ICT in the form of various approaches.

References:

- i. Agrawal, J.C. (1995). *Teacher and Education in a Developing Society*. New Delhi: Vikas Publishing House Pvt. Ltd.

- ii. Bakshi, S. (2015). *Flipped Classrooms*. Retrieved on 30/12/2016 from https://www.acer.edu.au/files/teacher_india_sample2.pdf
- iii. EDUCAUSE (2012). Things you should know about...Flipped Classrooms. Retrieved on 30/12/2016 from <https://net.educause.edu/ir/library/pdf/eli7081.pdf>
- iv. Flipped learning Network (FLN).(2014). *The Four Pillars of F-L-I-P*. Retrieved on 30/12/2016 from <https://flippedlearning.org/wp-content/uploads/2016/07/>
- v. Jung, I. (2005). ICT-Pedagogy Integration in Teacher Training: Application cases worldwide Educational Technology and Society, 8 (2), pp. 94-101.
- vi. Panda, B.N. and Tiwari, A.D. (eds.) (1997). *Teacher Education*. New Delhi: APH Publishing Corporation.
- vii. Ramnath Kishan, N. (Ed.). (2007). *Global Trends in Teacher Education*. New Delhi: A.P.H. Publishing Corporation.
- viii. Sagar, K. (2005). *ICTS and Teacher Training*. New Delhi: Authors Press.
- ix. Sarsani, M. R. (Ed.). (2006). *Quality Improvement in Teacher Education*. New Delhi: Sarup & Sons.
- x. Srivastava, K. (2014). Role of Flipped Classroom in Education. Retrieved on 30/12/2016 from https://www.worldwidejournals.com/paripex/file.php?vol=April_2014_
- xi. Tuli, S.S. (2015). How the Flipped Classroom model can work in India. Retrieved on 30/12/2016 from www.financialexpress.com

Creativity Skill Development through Higher Education

Bhosale Anuradha Namdeo

Ph.D. Research Scholar

School of Continuing Education,

Y.C.M. Open University, Nashik.

Email-yashcom26210064@gmail.com

Abstract:-

Education is effective tool for development of nation. Teachers, students and society are the three main pillars of education process. Of these three students and teachers are very important. In this process students personality is developed. The all round development of student is main objective of education. The effectiveness of education depends on the effective and hardworking teachers and creative pupil.

Each and every animal has little bit of creativity. Doing something different than other is creativity. Teachers duty is to search the creative children from school, college and develop their creativity. Besides creativity is the factor that makes effects on development of student.

The world needs people who can combine their thinking, knowledge, capabilities and values in imaginative ways to work with complexity, create wealth and prosperity, tackle intractable social and environmental problems, enrich cultures, and enhance their own wellbeing. Universities have a vital role to play in creating more creative societies but all too often the creative development of learners as an outcome of higher education is more by accident than design. Life skills teaches from school level but it is necessary to teach higher education also. Creativity skill tools / techniques / methods should be taught from schools, colleges for skill development and because of that we can reduce the problem of unemployed persons. This techniques / tools / methods should be included in curriculum.

Introduction:-

“Life Skills Education is designed to facilitate the practice and reinforcement of psychosocial skills in a culturally and developmentally appropriate way; it contributes to the promotion of personal and social development, the prevention of health and social problem, and the protection of human rights.” – World Health Organization (WHO). The term Life Skill is open to wide interpretation. However, there is a general consensus among life skill are abilities for adaptive and positive behaviour that enable individuals to deal effectively with the demands and challenges of everyday life. Defined in this way, skills that can be said to be life skills are innumerable. However, based on the analysis of various programs worldwide for the promotion of healthy development and well-being of children and adolescents, WHO (1997) has suggested a set of ten core skills. These life skills are Self Awareness, Interpersonal Relations, Empathy, Critical Thinking, Problem Solving, Decision Making, Creative Thinking, Effective Communication, Coping with Emotions, Coping with Stress.

Ross (1951) defines thinking as a mental activity with regard to psychological objects. Valentine (1965) states that in strict psychological discussion it is well to keep the thinking for an activity which consists essentially of a connected flow of ideas which are directed towards some end or purpose. Garrett (1968) considers thinking as a behaviour which is often implicit and hidden and in which symbol (images, ideas, concepts) are ordinarily employed. In short, for stimulating creativity, new designs and alternatives, we need thinking. Thinking skills, once mastered, can be used both individually and in a group, dispensing with brainstorming. Teaching higher order thinking provides students with relevant life skills and offers them an added benefit of helping them improve their content knowledge, lower order thinking, and self-esteem (De Vries and Kohlberg, 1987; McDavitt, 1933; Son and VanSickle, 1993). So it becomes imperative to pay more attention to ‘thinking’ in education also. Without creativity, independent thinking

and judging personalities the upward development of society is as unthinkable as the development of the individual personality without the nourishing soil of the community.

Types of Thinking :-

Perceptual or Concrete Thinking :- It is simplest form of thinking. It is carried out on the perception of actual or concrete objects and events.

Abstract Thinking :- It is abstract thinking where one makes use of concepts, generalized ideas and language. It is superior to perceptual thinking.

Critical Thinking :- It is the process of evaluating statements, events, arguments and experiences. It is the judgements based on accepted criteria.

Convergent Thinking :- This type of thinking is cognitive processing of information around a common point, an attempt to bring thoughts from different directions into a union or common conclusion.

Reflective Thinking :- This is higher form of thinking. There is an insightful approach to thinking rather than trial and error. It takes all the relevant facts arranged in a logical order to arrive at a solution.

Non – Directed or Associative Thinking :- It is daydreaming, fantasy, delusions, free flowing uncontrolled activities.

Inductive Thinking :- This is the process of reasoning from parts to the whole, from examples to generalizations.

Deductive Thinking :- This type of reasoning moves from the whole to its parts, from generalizations to underlying concepts to examples.

Vertical Thinking :- Vertical thinking refers to solving a problem by analysis. It focuses on the known and correct method to address a particular problem. It involves the solving of problem using conventional logical processes.

All above mentioned thinking skills are reactive. But there is need of other types of thinking i.e. 'proactive'. This requires "operacy" or the 'skill of doing' and it requires thinking that is constructive, creative and generative. Some of them like creative thinking, lateral thinking, parallel thinking.

Divergent Thinking :- In Guilford (1956) 'structure of intellect' divergent thinking processes are those which stem from the assumption that there may be several new ways to solve a problem. It involves a broad scanning process, enabling a person to evolve as many solutions as possible. So it is used when one is confronted with a problem, which has many possible solutions. This type of thinking is, therefore essential for the development of creativity, creative expression and inventions.

Creative Thinking :- Creative Thinking is concerned with the thinking that helps an individual to create, discover or produce a new idea or object including the rearrangement or reshaping of what is already known. De Haan and Havighurst (1961) stated that creativity is the quality which leads to the production of something new, may be new to society or merely new for the individual who created it. Creativity is the ability to generate novel and useful ideas and solutions to everyday problems and challenges. It involves the transaction of one's unique gifts, talents and vision into an external reality that is new and useful.

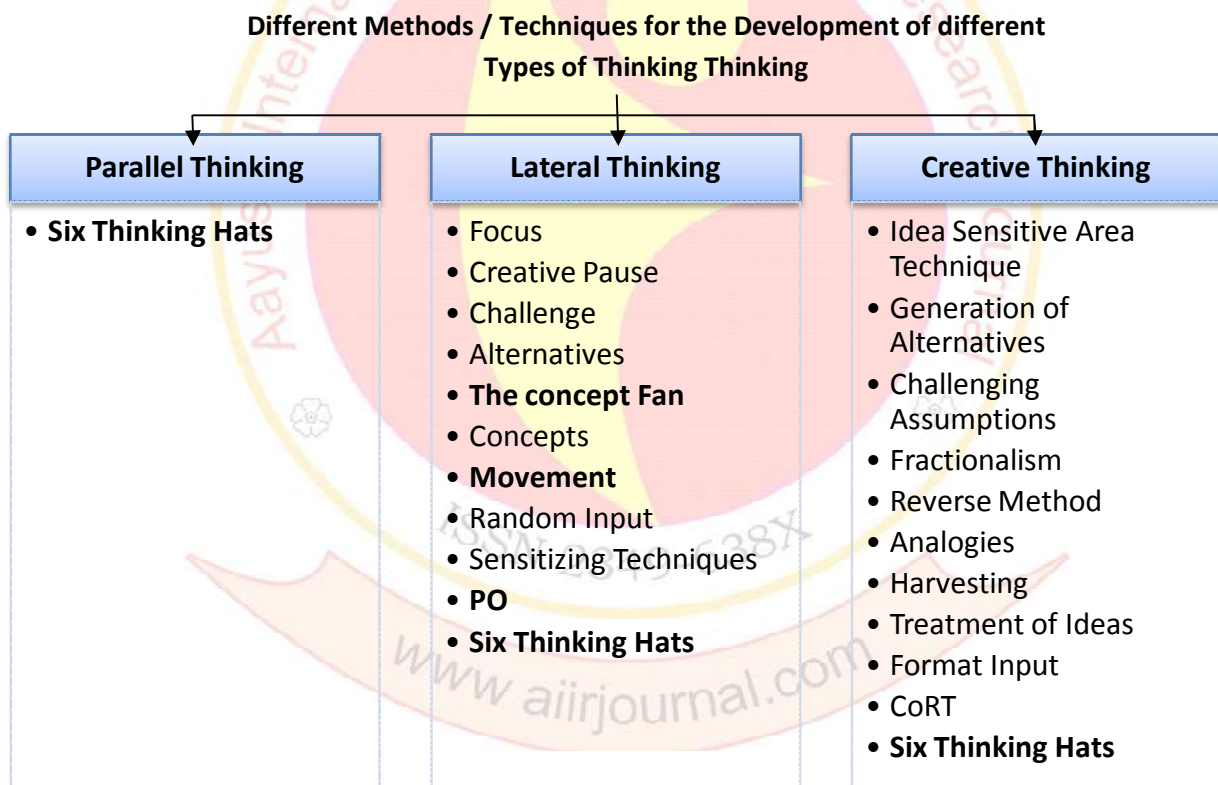
Torrance (1966) conceived creativity as "a process of being sensitive to problem, deficiencies, gaps in knowledge, missing elements, disharmonies and so on, identifying the difficulty, searching for solution making guesses, or formulating hypotheses about the deficiencies, testing and retesting these hypotheses and possibly modifying them, and finally communicating the results". According to **Passi (1972)** creativity is a multi-dimensional attribute differentially distributed among people and includes chiefly the associated factors of seeing problem, fluency, flexibility, originality, acquisitiveness and persistency. **Edward de Bono (1992)** has brought in three diverse concepts into his definition of creativity. at the simplest level, he says, creativity means "bringing into being something that was not there before". The second aspect his definition raises is that "The new thing must have, 'value' and to these, he adds a third

element namely that it must include the concepts of “unexpectedness and change”. The creativity involved in generating idea, is a thinking skill that can be taught the methods of lateral thinking.

Lateral Thinking :- De Bono (1967) invented the term ‘Lateral Thinking’. According to the Oxfords English Dictionary, Lateral thinking is “... a way of thinking which seeks the solution to intractable problems through unorthodox methods, or elements which would normally be ignored by logical thinking”. Lateral thinking is specifically concerned with the generation of new perceptions and new ideas. In general it includes thinking outside the box.

Parallel Thinking Vs Lateral Thinking Vs Creative Thinking :- Parallel thinking is a process that segments individual or group thinking that leads to significant increase in the efficiency and effectiveness of the thinking process. On the other hand lateral thinking is a set of tools and structured techniques in order to develop truly innovative ideas and solutions while creative thinking is based on the premise that the best way to get a good idea is to get lots of ideas. Parallel thinking is cooperative, lateral thinking is generative and creative thinking is creative in nature.

• **Six Thinking Hats Strategy** :-

Six Thinking Hats strategy has six coloured metaphoric hats an each colour of the hat represents a different mode of thinking. This is a system of conscious thinking that focuses an individual’s thinking in a specific direction for a specific period of time. It is a simple, effective parallel thinking process that helps people to be more productive and mindfully involved. It requires students and teachers to extend their way of thinking about a topic by wearing a range of different thinking hats. ‘Six Thinking Hats’ strategy is very useful for teacher educators, teachers as well as students. It is an extension of existing education system and of course a positive step towards new dimensions of education.

COLOURED HAT	THINK OF	DETAILED DESCRIPTION
	White paper	The white hat is about data and information. It is used to record information that is currently available and to identify further information that may be needed.
	Fire and warmth	The red hat is associated with feelings, intuition, and emotion. The red hat allows people to put forward feelings without justification or prejudice.
	Sunshine	The yellow hat is for a positive view of things. It looks for benefits in a situation. This hat encourages a positive view even in people who are always critical.
	A stern judge	The black hat relates to caution. It is used for critical judgement. Sometimes it is easy to overuse the black hat.
	Vegetation and rich growth	The green hat is for creative thinking and generating new ideas. This is your creative thinking cap.
	The sky and overview	The blue hat is about process control. It is used for thinking about thinking. The blue hat asks for summaries, conclusions and decisions.

- **Concept Fan :-**

Concept fan is one of the alternatives. Suppose there is a room in which there is a ceiling. Ceiling is fairly high enough and I wish to attach the balloon on the ceiling. What do I do? May be I will use a ladder or I will climb the wall and put the balloon on it. Maybe in some occasions we can stick the balloon to the ceiling directly.

When ladder is not available, we are finding the alternatives for the ladder. Now what are the other alternatives to use. You can stand on the table, that way you will be using similar function of the ladder because ladder takes you up closer to the ceiling so the same function can be done standing on a table or stool or you can be lifted by another person and say just lift me up for sometimes. Little kids stand on the shoulders of other kids and they reach the height just like in 'Dahihandi'.

Another alternative could be to use a sticking gum and with the sticking gum the balloon can be attacked to the ceiling and it will get set over there. So this is creativity. Creative things means, all alternatives are similar to the ladder but lastly you have to use the creative idea to have the same result. Another thing could be let the balloon travel to the ceiling if you fill in it a gas. Lighter than air like helium or hydrogen. These balloon automatically travel to ceiling and stay over there. You can also save the pains of sticking. These are the various ways to do achieve the same thing.

- **Using Concept Fan:-**

First idea, first alternative is ladder. The fixed point is raising me above the ground. Ladder raises you up from the ground. It makes you closer to the ceiling, it takes to higher. So the fixed point is, raise me above the ground. If you use fixed point, you may be able to generate new ideas. If the ladder is not available use the stool, use the table on which you can stand. Third idea could be if where is no stool, no table is available, no ladder is available to tell somebody to lift me up. So same fix point is generated for the new idea. So you have an idea and you have a solution also. You find the solution to attract its important features and main as a fixed point. So ladder takes you up. Fixed point is Concept which generates ideas or generates alternatives.

- **Provocation :-**

Provocations are unusual ideas / concepts or statements. It is according to 'de Bone'. He says that suppose we use provocation just like that it looks like a silly statement. So in order to declare

whatever is going to follow is going to be a silly statement, which we are going to use along with in the movement to create, to generate new concept. Let us use a word which is called PO and it has now become a part of the English language dictionary. This PO says ----- whatever is going to follow provocation, don't take it in a little manner, don't take it as coated, for ex. We say PO cars have square wheels now if the word PO was there and suppose somebody says the cars square wheels then probably he would feel isolated and say 'ok' the car has square wheels but we know that cars don't have square wheels. So that is why this word is invented in order to be sure whatever. You heard you take it seriously. You do use an artificial manner. You use a translational manner. It is used for movement to generate further useful ideas.

Another provocation is PO, Aero planes land upside down, this is a new idea. Planes don't land upside down. They have used run way. Just like a slide just they take the run. Way slowly and slowly lift and they become airborne but if the planes want to take off like a rocket. Suppose this is the idea, this is the provocation. You have a mind and you will put it like this PO, planes lands upside down or they may take off upside down from down to up.

The purpose of provocation is to escape from the routine or usual ways of thinking. So whenever we try to think in an unusual manner, to think, we use provocations.

Provocation is also compared with hypothesis. Hypothesis is something which we use in scientific method of exploration. There we observe certain things and make very serious kind of hypothesis. Hypothesis is not like provocation. Hypothesis is concrete, very real, & responsible. Provocations are unreasonable. Hypotheses are used to test them. We accept them or reject. Provocations are not tested. We move them to get newer ideas.

Provocation and Hypothesis they have the similarity that is they seek our perception, one is a coverage, the other is diverse when we use the hypothesis we are either systematically accepted or rejected. It is useful in getting more knowledge. Similarly provocations are little bit unreasonable, but with the movement we find more reasonable solutions and we can explore using provocations to find new things.

There are two stages using the provocation, if you want a final alternative or you want to do exercise using provocation, so we set provocation. We define a provocation, write a statement starting with PO which gives a provocation and then we use the provocation but we are not going to see in this particular manner. In this sense and in this sequence we are going to do reverse way.

- **Movement :-**

Once provocation has been generated, we modify those ideas and concepts which are depicted in the movement and that gives us some ideas or concepts or ways of doing the same thing in better ways. Provocations themselves are not very useful but when you modify them or change or alter them little bit here and there, you get something new quickly. There is a difference between movement and judgment. In judgment we analyze the concept and we either accept or reject it. We find it profitable or less profitable. We find it as practical or non-practical and we reject or accept the specific solution.

In movement we don't accept them or reject in specific provocation. We take it as if it is a stepping stone. We move from an old provocation model towards a newer concept, newer thing and then we try/test that thing is going on or not. So this is the basic difference between movement and judgment.

There are two fundamental ways in which movement can be generated or can be used. These are general attitude and systematic techniques.

1. **General Attitude:-** Once you are used to it with enough practice or experience and it come without conscious effort, you can do the moment technique. You don't have to work really hard. It happens just by chance or naturally. Basically we use the hunches. In provocations we develop some hunches, some innovative ideas, innovative concepts which we can use as solutions or techniques.

2. **Systematic techniques:-** Which work on the movement we generate from provocation. We can do the movement and get to the useful or better ideas.

There are five techniques of systematic nature.

1. **Extract principle/feature/concept:-** We can move from concrete to abstract ideas and we can find out what are the broader things or broader ideas in it. For e.g. What are the basic principles, basic features, concepts involved? And from that we can get to some sort of a solution.
2. **Focus on difference –** (present practice and provocation)
Whatever the provocations suggest, we need to find the difference. If you can observe the difference then you will find some ideas to modify. For e.g. PO, long thin stamp. Gun area focus (stamp). It is a very creative idea. It can be used for sealing. We can modify the system where length would represent the value. That further would help us to practice using thin long stamp.
3. **Movement to movement:-** Let us assume that the provocation has become the reality then how life is going to change from movement to movement for e.g. Suppose PO refers to square wheels whereas all the cars have round wheels and here the provocation is to imagine that the car has square shaped wheels instead of round. How can you visualize this? You have a car in which wheels are there in the shape of the square. You want to make a move so start up and down like bumpy ride. Road is bumping so it maybe bumping and bumping and double bumping too. But we need to have a smooth drive. Live the life movement to movement.
4. **Positive aspects :-** Focus on + aspect of pro. PO, Engine on roof cease of repair, more space, less risk of damage, easy cooling.
5. **Circumstances :-** more value. PO, Engine on top. PO, Rounded bottom glass. PO, Yellow-shirt candidates.

- **Set up Provocation :-**

First provocations are used and then provocations are set. What are the various sources of provocation? Provocations are very crazy kind of ideas. They may not be useful, they may not be the correct solutions right now, but they may lead to a useful concept if you develop them further. Provocation comes from the sources of 'creativity'. It just comes by chance or accidentally.

Setting provocation technique:-

1. **Escape Method:-**You see, what is taken for granted or things which you do throughout the day and even use become parts of our lives and we find it extreme difficult if these things are unavailable. For e.g. You want to set up a hotel. You find good waiters who don't do argue with people. You can have character waiter. Menu:-I will take it ---- dish. You choose a dish. Good. Our chef is very famous for whatever dish he prepares. People like to have it. This is how new concepts are also born.
2. **Stepping stone:-**Visualize that on a walk you come to a stream that you need to cross. Your first action is to pick up a large stone and throw it into middle of the stream. The second action is to use the stepping stone to get across. I mention this analogy to indicate that setting up the stepping stone and using the stepping stone are two distinct operations.

Conclusion :-

All the mentioned techniques (The six Thinking Hats Strategy, The Concept Fan, Provocation, Movement and Set up Provocation) have been mentioned by 'de Bono' in his book named 'Serious Creativity'(1992). The requisite of teaching thinking skills is perceived by the growing awareness of the

change in the society and skills that may no longer be appropriate to prepare students for the world beyond school (Fisher, 1999). Fisher asserts that 'the basic premise of a 'thinking skills' approach to education is that the quality of our lives and of our learning depends on a large part on the quality of our thinking' (1999). Thus, today's curriculum thrives towards teaching students how to think (Schafersman, 1991). In order to assist instructors, three ingredients to teaching critical and even creative thinking have been identified by Helgeson: 'using relevant, real world issues; providing structure to solve problems and organize information, and nurturing a classroom environment'. (1993 cited in Marrapodi, 2003).

References :-

- i. Sushila kumari (2014), "Effectiveness of Six Thinking Hats strategy on the development of parallel thinking, lateral thinking and general creativity in high school students", Ph.D.thesis, Department of Education, Kurukshetra University, Kurukshetra.
- ii. Saroja Dhanapal and Khoo Tabitha Wern Ling (2013), "A study to investigate how Six Thinking Hats enhance the learning of environmental studies", Taylors University Malaysia, IOSR Journal of research and method in Education. E-ISSN:2320-7388,p-ISSN:2320-737x volume 1, pp-20-29.
- iii. Life Skill Education (2011), SCERT, Pune 30.
- iv. Jennifer R.N. (2011), "A qualitative study of early-career special education faculty perceptions of preparation and induction", B.S. University of Kansas,1999, M.S.Ed University of Kansas,2000.
- v. Cropely J. (2001), "Creativity in education and learning", Stylus Publishing, USA.
- vi. Horowitz Roni (1999), "Creative Problem Solving in engineering design", Ph.D. thesis, The Senate of TEL-AVIV University.
- vii. De Bono E. (1992), "Serious Creativity", Harpercollins Publishers, New York.
- viii. De Bono E. (1992), "Six Thinking Hats for Schools", Hawker Brownlow Education.
- ix. De Bono E. (1992), "Teach your child how to think", Penguin Books.
- x. De Bono E. (1985), "Six Thinking Hats", Penguin Books.

Examination in Higher Education –Continuous Assessment as a Positive Tool to Evaluate the Students in the Higher Education

Mrs. Borse (Nikumbh) Manisha

Senior Coordinator

Institution Address –

Symbiosis Institute of Operations Management (SIOM)

A-23, Shravan Sector,

CIDCO, New NASHIK -422 008

Maharashtra

Email id:manisha.borse@siom.in

Abstract –

The purpose of this research paper is to understand the value of the Continuous Assessment as a Positive Tool to Evaluate the Students of the higher Education. The data was collected from the Questionnaire filled by MBA students and after analysis it was found that, Continuous Assessments are conducted with aim & purpose of evaluation, conducted throughout the sessions. Continuous Assessments provides students with constant opportunities to prove their mastery and sends the message that everyone can succeed if given enough time and practice, helps students to understand the areas which they found difficult during the sessions. Since, they were able to overcome the problems, these students were confident & prepared for the Final Examinations. One to one interaction with the faculty was an extra advantage, the immediate feedback on the Assessments helps the students to improve in time. icing on the cake was, helps the students to recall the content at the time of interview, which ultimately gives an opportunity to achieve the goal of why pursuing the Higher Education.

Key concepts: Assessment, continuous, Master of Business Management, Feedback

1. Introduction

Every educational programme is design with the vision of helping the learners to acquire a frame work of Knowledge to help them to understand the concepts & to impart the thorough knowledge, ultimately leading to the sound citizen of the nation. At different stages of life schooling pattern is different. Education is imparted by the School & Colleges. The age groups are the main criteria. On completion of the programme Certificates and Degrees are awarded by the Universities.

The vision of imparting the education can only be achieved if correct & relevant Assessment methods are being used. Assessment is rigors & continuous process, which measures the progress made by the students in the form of evaluation which later on is interpreted to understand the growth of the students. According to (Airasian, 1991;) Assessment is a process of collecting, merging and interpreting, analyzing the marks scored for the purpose of decision-making in terms of the educational progress. To have an unbiased progress report most of the educationalist insisted use of various methods of the continuous evaluation. Continuous assessment of learners' progress could be defined as a mechanism whereby the final grading of learners in the cognitive, affective and psychomotor domains of learning systematically takes account of all their performances during a given period of schooling (Falayalo, 1986; Etsey, 1992). Butt (2000) states that assessment strategies "should seek to improve the learning of pupils" (p. 12). Much of this literature suggests that there are various forms of strategies that can be used to assess and improve students' learning of various disciplines. Higher education is therefore very important to national economies, both as a significant industry in its own right, and as a source of trained and educated personnel for the rest of the economy.

1.2 Statement of the Problem –

Different faculties are implementing different types of strategies in their hunt to assess students' learning in various subjects depending on their previous experience. This represents that faculties are unaware of the value of continuous assessments in the teaching and learning process.

The issue of types of continuous assessments that are mostly used by faculties to evaluate students' learning is not much researched. It is therefore important to study the advantages of various continuous assessment strategies in Higher Education. According to Etsey (1992), since, the process of continuous assessment is formative, systematic and comprehensive, conducted throughout the programme.

1.3 Purpose of the Study –

The purpose of the study is to find out Continuous Assessment as a Positive Tool to Evaluate the Students of higher education. The study provides the evidences, how the Continuous assessment helps students of Higher Education in better Understanding of the Curriculum & helps them ease the pressure of Exams.

1.4 Research Questions

The study sought answers to the following research questions:

1. For the internal evaluation, which Examination pattern would students' prefer? Continuous Assessment or traditional Assessment Pattern.
2. Tried finding the components frequently used during the Continuous Assessments.
3. Benefits of the Continuous Assessments.

2. Literature Review –

According to Bailey (1998), traditional assessments are indirect. Law and Ecks (1995) highlighted the same and state that traditional assessments are conducted once at the end of the programme, because of which the results are not reliable and progress of the child is not assured. Also, results will not reflect the difficulties faced by the students during the examination. According to Bailey (1998) in traditional assessments feedback is not provided to the students. According to Smaldino et al. (2000) traditional assessment is based on the ability to memorize & the same to recall & pen it down.

According to Resnick and Resnick (1992), Continuous Assessment, if properly utilized, can adequately serve as a positive tool in the teaching-learning process. Regarding the use of assessment in education, Butt (2000) states that assessment strategies "should seek to improve the learning of pupils" (p. 12).

Various studies shows that Continuous Assessment being used by the faculty in the higher education likely to contribute to student learning. Also, Carnoy (1999) indicated that teachers to rely on continuous assessment in order to monitor their students' academic progress and performance. However, Etsey (1992) stated that large class sizes do not permit teachers to use class tests, assignment, projects as well as observations to assess student learning.

According to Plessis, Prouty, Schubert, Habib and Eileen (2003) One to one interaction is possible to update the knowledge in order to improve the teaching and learning process. Continuous assessment immediate feedback to faculty whether the content needs to be taught again & the improvement areas students' needs to improve on. Mwebaza (2010) confirms students' revisions are done & are prepared for final examination.

The components of Continuous Assessment comprises of Open Book Exams, Multiple Choice Questions, Computer based Assessment, Viva, Report Writing, Individual & Group Assignments, Case Study, PPT Presentation, Book Review, Role Play, few to list, are conducted with pre planned strategy & with a

specific purpose, to achieve the purpose, the students are evaluated on the different parameters which gives fair chance to students to improve the areas they are lacking & leads to the healthy competition & peer relations , ultimately helps students to continue their interest level high in the college & problem of absenteeism are less.Although Plessis et al. (2003) indicate that the most commonly used continuous assessment strategies include oral presentation, practical test and interviewing learners, other studies have revealed that continuous assessment is not being implemented in terms of a wide range of alternate assessment strategies as it was intended to be, with pen-and-paper testing still being the more dominant practice. In order to maximum use of the components of Continuous Assessment it is necessary for the policy makers to frame the curriculum in such way that 4/5 different components are planned in the session plan. The information collected will help motivate students' learning and help teachers find ways of bringing out more effective teaching and learning. Also, studies have not established how the use of continuous assessment can contribute to the teaching and learning in the higher education. This forms the thrust of this paper.

3. Methodology –

To collect the data, Questionnaire was designed and Questionnaire method is opted to carry out the study. Questionnaires are one of the most widely used means of collecting data, and therefore, widely used by the researchers. Bryman and Bell, 2011 use the term self-completion questionnaire, or the related terms self-administered questionnaire. Further, the term Questionnaire was used which includes the series of questions to which the respondents are requested to respond based on their actual experience. The use of this method helped the researchers to study the Continuous Assessment as an Exceptional Tool to Evaluate the Students in the Higher Education

MBA final year students are the target population. Total 125 students were called & the questionnaire was given to them, since, these 125 students are pursuing the Higher education, would provide adequate information on how the use of various continuous assessment have helped them in the two years of course. Out of 260 students only 125 students were selected as target population, since, 135 students are in First year and yet to experience the continuous assessment pattern. Structured questionnaire were prepared and given to the target population. The close ended sets of Questionnaire were structured with responses as –

(3) Very Often, (2) Often, (1) Not Often and (0) Never which are scored and typical five levels Likert scale (1). Strongly disagree, (2) Disagree, (3) Neither agree nor Disagree, (4) Agree, (5) Strongly Agree was used to design in order to provoke the respondents to give their inputs on the Continuous Assessment as an Exceptional Tool to Evaluate the Students in the higher education. The Questionnaire was given to the respondents in November 2016, after they are done with the third semester. This paved way for the researchers to explain the purpose of the study and also to make clarifications to the participants. Each respondent was given a copy of the questionnaire after the sessions are over and given One day time to complete and return it to the researcher. Frequencies & percentage and standard deviation were used to analyze the collected data. Descriptive statistics were used because it enabled the researchers to analyze and describe the data in order to address each specific research question in the study (Pallant, 2005).

4. Results and Discussion

This section of the paper deals with the presentation and discussion of the findings of the study. The findings are organized and discussed in accordance with the various questions that guided the study.

4. 1. During the programme which method of the Evaluation is being used by the faculties?

Mode of assessment can have a powerful influence on the learning behavior of students (Handoff and Hall 2001; Biggs 2003) and assessing the performance of students is one of the most important activities educators undertake (Ellington 1999; Trotter 2006). The first research question is to find out whether Continuous Assessment used by all the faculties during the sessions which is Yes,100%. The Results are presented in the Table 1(See Appendix 1).

4.2 Which are the components frequently used by the faculties-

The Second Question was framed to find out the frequently used components by the faculties, the results pointed, ref the table 2 that, Out of 125 respondents 105 students gave the response that the Written Class test was used by the different faculties very often which comprises of 84%, which supports Deonarain's (2004) that pen paper pencil testing remains the more important component of Continuous Assessment and 79% students recorded the response that, the Take Home Assignments were used as a device to understand whether the content taught in the class during the sessions are understood by the students or not ($M = 2.8$, $SD = .41$). The study shows that written test & take home Assignments, Online Learning Test which is 78% ($M = 2.6$, $SD = .82$) are the main continuous components very often used by the faculties, use of Computer is also seen for the evaluation. The study shows that, Surprise tests are also conducted often which comprises of 92%.

4.3 Significance of Continuous Assessment in the Higher Education –

The aim of the study was to find whether the Continuous Assessments can be proved a Positive Tool to Evaluate the Students in the higher education. The responses are recorded in the table 3 (see Appendix 3), Continuous assessment helps students to prove mastery on the subject taught and sends the message that everyone can succeed if given enough time and practice ($M = 4.6$, $SD = .72$), this is because of the rigorous practice during the sessions, evaluations throughout the sessions with the various components & the immediate feedback from the faculties. Continuous Assessment make it a point that each and every topic from the syllabus is covered & evaluated in detail, because of Continuous Assessment it becomes compulsory for the student to study the material provided by the faculties during the sessions on day to day basis.This supports Butt's (2000) statement that continuous assessment can enhance students learning.

Since, the concepts and the syllabus taught in the sessions are covered slowly but surely the students are prepared for the Final Examination ($M = 4.6$, $SD = .72$). Thus, continuous assessment tends to make students ready for their final examinations (Mwebaza, 2010; Onuka & Onabamiro, 2010), continuous assessment reduces anxieties associated with the one-shot final examination but rather boosts their level of confidence to prepare for the final examination. Study indicates that Continuous Assessment also provide the opportunity to understand proficiencies and knowledge gaps, the proficiencies can be taken to the height of mastery & Excellency whereas the weaker areas can be developed because of the timely feedback ($M = 4.5$, $SD = .67$). Although the respondents seems not to be very satisfied that Continuous Assessment can solve the problem the problem of Absenteeism from the lectures or bunking can be controlled ($M = 4.2$, $SD = .66$).

There is widespread appreciation that skills and human capital have become the backbone of Prosperity requires nations to retain their competitive edge by developing and sustaining a skilled workforce, maintaining a globally competitive research base, and improving the dissemination of knowledge for the benefit of society at large. (Dill and Van Vught, 2010). Hence, higher education has become increasingly important on national agendas and has undergone profound changes and improvements worldwide over the past decades. It is indicative from the Table 3 that Continuous Assessment gives sense of achievement during programme ($M = 4.7$, $SD = .44$), since, they are guided well in time from the faculties &

different components are used to evaluate the different parameters which give them an opportunity to explore new ideas & explore something new not the same as traditional Assessment system. Because of the tireless efforts throughout the semesters, scores in the final examination are improved ($M = 4.5$, $SD = .50$) and at the time of interview students can recall the contents well ($M = 4.2$, $SD = .39$) to prove them as one of the best candidature for the job.

4. Conclusions

The Continuous Assessment practice is not broad in nature. This means most of the components are not used during the evaluations, frequently Online Learning Test, Individual & Group Assignment, Power point presentation, Surprise Test, Take-home assignment, Viva Voce, are used as an instrument to check the performance of students. It is observed that most of the time Written Class Test & Take Home assignments are given the preferences.

The reason behind pursuing Higher education is all accomplished through the Continuous Evaluation. Finally, Continuous Assessment is noted as a Positive Tool to Evaluate the Students of higher Education. The necessary educational value in continuous assessment provides an opportunity for the students to learn and master difficult areas of the subject, provides an opportunity for self-awareness, understand their proficiencies and knowledge gaps. Self-awareness, understanding of how one feels, thinks, and learns is one of the most significant factors in professional and personal success. This can be accomplished by using the continuous assessment as one of the measure factor during their college life. On an average, the more you learn with understanding the more you earn.

5. Recommendations for Practice -

On various kinds of continuous assessments, Training & workshops to be arranged for the faculties of higher education, which will help faculties with the necessary skills that are needed to implement the new approach in Assessment System ultimately, will help in successful implementation of various continuous assessment strategies in colleges.

References-

- i. Alausa, Y.A. (n.d.) *Continuous assessment in our schools: Advantages and problems*. Retrieved on 20/11/ 2012 from www.nied.edu-na/journal/article.pdf.
- ii. Amedahe, F. K. (1989). *Testing practice in secondary schools in the Central Region of Ghana*. M.EdDissertation, University of Cape Coast, Cape Coast.
- iii. Airasian, P.W.(1991). *Classroom assessment*. New York: McGraw-Hill.
- iv. Butt, G. (2000). *The continuum guide to geography education*. New York: Continuum.
- v. Carnoy, M. (1999). *Globalization and educational reform: What planners need to know*. Retrieved November 5,2012 from <http://www.unesco.amu.edu/pdf>.
- vi. Deborah Craddock* and Haydn Mathiasb. (2009), "Assessment options in higher education" Vol. 34, No. 2, April, 127-140
- vii. Deonarain, S. (2004). *An investigation into teachers' views of continuous assessment (CA) and its implementation in grade 12 higher grade mathematics in the EtheKwini region*.
- viii. Falayajo, W. (1986). *Philosophy and theory of continuous assessment*. A paper presented at a workshop for inspectors of Education in Odor State, Nigeria.4th December.
- ix. K. Struyven, F. Dochy, S.Janssens. (2000) "Students' Perceptions about Assessment in Higher Education: a Review"
- x. Master's Thesis , University ofKwaZulu-Natal, South Africa.
- xi. Etsey, Y. K .A.(1992). What is continuous assessment? *The Oguaa Educator*, **10**(1), 82-92.

- xii. Mwebaza, M. (2010). *Continuous assessment and students' performance in "A" Level secondary schools in Masaka District in South Africa*. Retrieved November 8, 2012 from www.make.ac.ug/documents/makefiles/theses.
- xiii. Onuka, A. (2005). *Improving students' performance through feedback mechanism in secondary schools*. Ibadan: University of Ibadan. Onuka, A. (2006). *Continuous assessment as an instrument of achieving learning objectives*. Research Report, Ibadan: University of Ibadan
- xiv. S.Venkatraman. "Student-Centred Assessments and their Impact on Learning – An IS Case Study"
- xv. Semire Dikli. (2003) Assessment at a distance: Traditional vs. Alternative Assessments volume 2 Issue 3 Article 2
- xvi. Yahya, Suleiman A., Sulaiman, B.Y.(2014), "Difference and Similarity of Continuous Assessment in Malaysian and Nigerian Universities", *Journal of Education and Practice* Vol.5, No.1.

Appendix

CA * Strategy	Yes		No	
	Number	%	Number	%
	125	100	0	

CA * = Continuous Assessment

CA * Strategy	V.O	O	N.O	N	M	SD
	%	%	%	%		
Written Class Test	84	10	6	0	2.8	0.53
Online Learning Test	78	8	10	4	2.6	0.82
Individual & Group Assignment	40	34	22	3	2.1	0.86
Power point presentation	19	62	18	1	2.0	0.64
Surprise Test	8	92	0	0	2.1	0.27
Take-home assignment	79	21	0	0	2.8	0.41

CA * = Continuous Assessment, M = Mean, SD = Standard Deviation

Statement	M	SD
CA** provides an opportunity to prove mastery on the subject taught and sends the message that everyone can succeed if given enough time and practice	4.6	0.72
Regular feedback helps to get motivated & plan the action accordingly.	4.7	0.61
CA** makes more confident and ready for the final examinations	4.6	0.72
CA** helps to understand proficiencies and knowledge gaps	4.5	0.75
CA** provide early indicators of academic performance, which helps to select the relevant Job	4.5	0.67
CA** control the problem of absenteeism from the lectures	4.2	0.66
CA** gives sense of during the programme	4.7	0.44
CA** helps to score higher grades / percentage	4.5	0.50
CA** helps the students to recall the content at the time of interview	4.2	0.39

CA** = Continuous Assessment, M = Mean, SD = Standard Deviation

Major Agencies of Higher Education in India

Dr. Deshmukh Sulabha Diliprao

Principal,

SSVSS, College of Education, Osmanabad (MS)

Email. coessvss@gmail.com

Introduction

Many agencies are work for development and improvement of higher education in India. Agencies are mainly involved in Funding, publication, research and education. Following agencies are top six agencies in India.

1. University Grants Commission (UGC)
2. Association of Indian Universities (AIU)
3. All India Council of Technical Education (AICTE)
4. Council of Scientific and Industrial Research (CSIR)
5. Indian Council of Social Science Research (ICSSR)
6. Indian Council of Agricultural Research (ICAR)

Major Agencies of Higher Education :

1) University Grants Commission (UGC)

The University Grants Commission (UGC) was set up by the Government of India under an Act (3 of 1956) of parliament in 1956 at New Delhi. Nine members including the chairman and appointed by the Government of India out of these not more than there are form among the vice chancellors of universities, two are from officers of government of India and the remaining four are from among the educationists of repute with high academic distinction. Now in addition to a full time chairman there is a full time Vice-Chairman and the total number of the member of the commission is increased as 12. A member is to hold office for a period of six years.

The UGC performs the following important functions like:

- i. It promotes and coordinates university education.
- ii. It determines and maintains standard of teaching.
- iii. It determines and maintains standard of examination.
- iv. It determines and maintains standard of research in university.

The reconstituted U.G.C as the statutory body is discharging its functions very effectively and has undertaken in its purview a wide range of activities under section-12 of parliament Act-3.

There activities are as follows:

- a. The U.G.C makes an effort to improve the quality and standard of education.
- b. It gives full grants to the central universities and also developmental grants to various state universities.
- c. It provides financial assistance for the development of the existing post graduate departments and opening departments in various universities and colleges.
- d. It determines the pay scale of college and university teachers.
- e. It sanctions grants for the construction off staff quarters and hostels for the students.
- f. It provides teacher fellowships for research studies among college and University teachers.
- g. It implements teacher-exchange programmes through seminars, workshops etc.

- h. It renders assistance to the teachers to visit foreign countries for research and other innovative activities.
- i. It publishes reports, books and journals for developing teaching standard of teachers in higher education.
- j. It sanctions grants for organization of seminars and research at the National level, state universities and colleges.
- k. It sanctions grants for conducting minor and major research projects.
- l. It has also established 'centers of Advanced Study' in a number of universities for the improvement of standards in education.
- m. It examines the financial requirements of every university of India.

Besides the above functions the development programmes are normally examined and discussed by the visiting committee with the universities during each plan period or by special adhoc committee appointed for the purpose.

2) Association of Indian Universities (AIU):

The Association of Indian Universities (AIU) established in 1925 as the inter-universities Board, was the apex body for university-level institutions in India. It was originated in our country in accordance with the recommendations of Sadler commission in the year 1917 for maintaining proper coordination among the universities. In 1973, it was renamed as the "Association of Indian Universities" (AIU). The Association endeavors the following activities or functions for the qualitative improvement of higher education which are discussed here under.

- i. It coordinates the activities of the member institutions.
- ii. It helps to formulate common programmes and policies in the field of higher education.
- iii. It serves as a bureau of information and to facilitate coordination, communication amongst universities.
- iv. It acts as a liaison between the universities and the government.
- v. It promotes sports, culture and youth activities.
- vi. It assesses the status of degrees or diplomas in India and abroad.
- vii. It undertakes publication of material related to higher education.
- viii. It publishes the weekly journal "University News" which carries a variety of articles covering different aspects of higher education. .
- ix. It helps universities to obtain their autonomous character.
- x. It undertakes and facilitates conferences, seminars, workshops, lectures and research on higher education.
- xi. It grants affiliation to the universities established through the acts of state and central government.

The membership of the AIU includes traditional Universities, open universities, agricultural universities, and institutions of national importance and deemed to be universities. It is an important association which helps in qualitative improvement of higher education.

3) All India Council of Technical Education (AICTE):

The All India council of Technical Education (AICTE) was set up in 1957 at New Delhi in order to provide advice on the improvement of technical education. It was constituted by the representatives of Lok-sabha, different state governments, and other technical institutions. It has also a general body which has 60 members. The council undertakes planning, implementation, quality maintenance and execution of higher technical education. The council has seven technical boards.

Some of the major functions of AICTE are as follows:

- i. The AICTE brings progress to technical education in the country.
- ii. It makes planning and coordination of engineering management, pharmaceutical education and architecture educations.
- iii. It makes assessment of quality control in technical education.
- iv. It advices to government to establish technical education institutions.
- v. It provides recognition to technical institutes in the country.
- vi. It gives financial aid to develop technical education.
- vii. It organizes annual meeting in every year.
- viii. It organizes conferences and discussions on different problems of technical education and determines new yardsticks for technical institutions.
- ix. It conducts different training programmes on various branches of technical education.

Different branches of AICTE are as follows:

- (a) Engineering and chemical Technology
- (b) Chemical Engineering and Chemical Technology
- (c) Textile Technology
- (d) Architecture and Regional Planning
- (e) Applied Arts
- (f) Commerce and Business Administration

All those branches prepare curriculum and examination pattern for technical education in higher level and provide certificates to the successful candidates. The council also provides financial assistance to those meritorious students for higher studies in foreign countries. For the spread for technical education in each states a state Board of Technical Education has been opened under AICTE. Different Polytechnic institutes have been opened in the state for providing technical education in a progressive manner.

4) Council of Scientific and Industrial Research (CSIR):

The council of scientific and Industrial Research (CSIR) is an organization of the central Government. This council was formed by the approval of central Legislative Assembly in the year 1942. It is an autonomous organization. The council helps to provide opportunities for conducting research in the field of science and industry.

Functions of CSIR

- a. To provide relevant data in field of science and industry after conducting research.
- b. To sponsor research programmes and projects in the field of science and industry.
- c. To sanction grants to institutions and interested persons for research in science and industry.
- d. To give financial support to different universities engaged in research activities.
- e. To review the progress of scientific and industrial research and give advice in this regard.
- f. To establish new industrial organization and bring its development.
- g. To provide scholarships and fellowships fore research in the field of science and industry.
- h. To utilize the research outcomes in the field of industrial growth.
- i. To organize, sponsor and finance seminars, workshops, conference etc.
- j. To collect and disseminate information about the scientific and industrial research findings.
- k. To undertake publication and to assist publication of science related journals, scientific news and science magazines.

Besides the above functions, the council has also a general executive body. The prime minister acts as the president of this executive body and the union minister for science and Technology acts as the vice president. It has also an advisory board and the union Minister for the Department of science and Technology acts as the chairman of this Advisory Body.

5) Indian Council of Social Science Research (ICSSR):

The Indian council of social science Research (ICSSR) was established by the Government of India in August 1969. It is an autonomous organization which provides opportunities for conducting research in social science. Its head office is situated at New Delhi.

The ICSSR has a governing council that consists of 26 members including the chairman and the member secretary among which the chairman and other 18 social scientists are nominated by the Government of India. The tenure of the chairman, member secretary and other nominees is generally of 3 years. The council plays an important role for qualitative improvement of higher education on behalf of the Government of India.

The following are some of the functions of ICSSR:

- i. It promotes social science research.
- ii. It coordinates social science research programmes and provides grants to institutions and individuals for research in social science.
- iii. It provides knowledge for research activities.
- iv. It provides scholarships and fellowships for research in social science.
- v. It indicates areas in which social science research is to be promoted and selects new areas of research problems.
- vi. It gives financial supports to institutions, associations and journals engaged in social science research.
- vii. It organizes training in research methodology and to provides guidelines for research.
- viii. It develops and supports centers for documentation services and supply of data.
- ix. The ICSSR organizes and finances seminars, workshops and meetings or conferences.
- x. It provides grants for minor and major research projects in the field for social sciences.
- xi. It undertakes publication of journals and books in social science.
- xii. It utilizes research findings in the progress of the nation.
- xiii. It collects Ph. D thesis and publications in social sciences.

Besides the above functions, the governments of India on all matters pertaining to social science research is assisted and advised by the ICSSR. In order to promote social science research and its utilization, the government takes measures or steps from time to time. At present the council is providing assistance to 27 Research Institutes and 6 regional centers in different regions of India.

It also provides maintenance and development grants to these research institutes. Another important activity of the council is the training of young social scientists by the research institutes through M. Phil and PH D. programmes, workshops and seminars. For the smooth running of various activities the council has different committees like Research project committee.

Research survey committee, Publication committee, committee on documentation services, committee on research of SC/ST etc. Lastly, the council plays a significant role in the field of social science research for bringing qualitative improvement in higher education.

6) Indian Council of Agricultural Research (ICAR):

The Indian council of Agricultural Research (ICAR) is an autonomous body situated at New Delhi, responsible for the organization and management of research in the field of agriculture. The minister

for Agriculture is the president of the ICAR. The Governing Body is the chief executive and decision making authority of the ICAR which is headed by the Director General. It is assisted by the standing Finance committee, Accreditation Board and Regional committee. It functions as the principal advisor to the Government of India in all matters concerning research and education in agriculture and other allied fields.

The following are the functions of ICAR:

- a. To promote and coordinate research in the field of agriculture, agro-forestry and fisheries.
- b. To promote application of research findings in agriculture and other allied sciences.
- c. To provide general information relating to agriculture, animal husbandry, fishery, agro-forestry through its publications and information system
- d. To promote application of new technology in the field of agriculture.
- e. To undertake and promote consultancy services in the field of education, research, training in agriculture, fishery, agro-forestry and other allied sciences.
- f. To disseminate new ideas and information relating to agriculture, agro-forestry etc.,
- g. To look into the problems relating to rural development concerning agriculture by keeping close liaison with ICSSR, CSIR, State Agricultural Universities etc.

Due to the above functions the ICAR becomes an apex scientific organization under the Department of Agricultural Research and Education of our country.

Conclusion

Thus above agencies play vital role in Indian higher education. All colleges and universities in India depend upon above agencies. Here we discuss about only major funding agencies related to higher education.

References

- i. Gupta, A. (2005) Judicialization of education: The fee cut controversy in India. International Higher Education, (38), Winter.
- ii. Khan M.S. (1983) Teacher Education in India and abroad, New Delhi, Ashish Publishing House.
- iii. Shankar V. (1984) Education of Indian Teachers, New Delhi Sterling Publishers.
- iv. Tilak, J. B. G. (2004) Higher education between the State and the market, UNESCO Forum Colloquium on Research and Higher Education Policy, 1–3 December.
- v. [www.google .co.in](http://www.google.co.in)
- vi. www.ask.com
- vii. www.wikipedia.in

Life Skills for Stress Management Education

Gaikwad Chetan Mohan

Assit.prof.

College of Education, Osmanabad.

Introduction

Stress is an inevitable and necessary component of life--to a degree. Excessive stress can become a disease promoting agent and constitutes a major health concern today. While some stressors can be avoided and others need to be confronted, in the end, a good balance of stress in one's life can be healthy, and growth promoting in terms of one's physical, social, emotional, and intellectual development.

Stress occurs through the life span of an individual. From birth to death numerous life stressors (events) occur affecting people in different ways and with varying degrees of intensity. Many of these stressful life events are analogous to one another and repeated throughout the life course. How one copes with such an event, regardless of the stage of development to a great extent. is determined by the coping repertoire developed from previous similar experiences. Likewise, future coping responses may be selected from a previously acquired coping repertoire associated with an analogous situation. For example, the death of a pet may be the first loss or death situation experienced by a child, thus, his or her coping responses may be very limited. This situation can provide a basis for the development of appropriate coping skills for future inevitable loss or death situations.

Life skills can be taught to assist individuals successfully deal with stressful life events, even before they occur. Successfully coping with stressful events at an early age can minimize the acquisition of unhealthy stress coping responses which could promote illness and disease. This paper will address the basic concept of life span intervention, discuss some life skills related to stress coping, and provide example points of intervention.

- **What is mean by Life Skills?**

Life skills are abilities for adaptive and positive behaviour that enable humans to deal effectively with the demands and challenges of everyday life;[1] in other words, psychosocial competency.[2] They are a set of human skills acquired via teaching or direct experience that are used to handle problems and questions commonly encountered in daily human life. The subject varies greatly depending on social norms and community expectations but skills that functions for well-being and aid individuals to develop into active and productive members of their communities are considered as life skills.

- **What is mean by Stress Management?**

Stress management refers to the wide spectrum of techniques and psychotherapies aimed at controlling a person's levels of stress, especially chronic stress, usually for the purpose of improving everyday functioning.

In this context, the term 'stress' refers only to a stress with significant negative consequences, or distress in the terminology advocated by Hans Selye, rather than what he calls eustress, a stress whose consequences are helpful or otherwise positive.

Stress produces numerous physical and mental symptoms which vary according to each individual's situational factors. These can include physical health decline as well as depression. The process of stress management is named as one of the keys to a happy and successful life in modern society.^[1] Although life provides numerous demands that can prove difficult to handle, stress management provides a number of ways to manage anxiety and maintain overall well-being.

- **Life Skills Related to Stress Management**

A variety of planned activities that incorporate cognitive, affective, and behavioral components need to be tailored to provide students with techniques and coping skills to deal effectively with stressful life events prior to or concurrent with the onset of such experiences. Skills for handling real life situations (peer pressures, demands of job and school, injury or illness, death of loved ones, economic pressures, divorce, and others) need to be developed in a stress management education program to enhance the coping repertoire of the student. There are numerous strategies which can be used to enhance an individual's ability to cope with stressful life events and act as a buffer to the stress response (i.e., self-esteem, self-concept). However, this article will discuss the utilization of four life skills appropriate for stress coping intervention. These skills include values clarification, decision making, communication skills, and coping behaviors.

- **Communication Skills**

Effective communication skills are a vital component in dealing with potentially stressful situations. Many life events are interpersonal in nature (making friends, dating, marriage, employment, education, etc.) and if effective communication skills are not developed, expression of personal feelings (i.e., interest, dissatisfaction, unhappiness, loneliness, frustration) cannot take place, thus, cultivating a potentially stressful environment. Communication skills activities in the classroom or group setting can greatly enhance a "sharing" atmosphere, however, activities must be voluntary and students must be allowed to "pass" and not participate.

- **Values Clarification**

Many stressful life events are value laden. For example, an unwanted pregnancy provides a situation in which several options are possibly available to those involved. Selection of the best alternative such as keeping the child, giving the child up for adoption, or abortion are all value laden solutions, and one must be selected. The decision process may be quite difficult due to the imposed values placed upon the involved persons by society, family, religion, etc. Those imposed values may not be the accepted values of those making the decision. Health educators need to strengthen values clarification skills by providing an atmosphere where an individual can assess opinions and beliefs on value laden issues such as an unwanted pregnancy and arrive at a personal position statement which will guide future actions.

- **Coping Skills**

Crowder (1983) suggested that the most important stress coping skills are physical exercise, proper diet, relaxation, and meditation, talking about one's problems, setting realistic goals, and self-responsibility. The health educator can provide a wide range of activities which focus on the development of any of the above mentioned coping skills to enhance the uniqueness and variety of stress management techniques available. Behavior modification techniques may need to be introduced or incorporated into the coping skill development at this time. Inappropriate health behaviors in response to stressors may have been previously established by some students or clients at the time of intervention. If the ultimate goal of health education is to lead individuals toward desirable health behavior (i.e., positive stress coping) then desirable behaviors need to be reinforced and strengthened and undesirable behaviors weakened and removed. In essence, if positive stress coping skills are learned, practiced, and reinforced during the early years and likewise negative coping skills discouraged and unlearned, hopefully the acquired awareness and coping skill repertoire will carry over into succeeding life stages.

- **Decision Making**

Decision making, or the process of selecting an alternative, or course of action from two or more possible choices, is a crucial life skill to be developed by students. It has been suggested that individuals are more likely to be satisfied with their decision if they use such a process. Kime, Schlaadt, and

Tritsch (1977) state that there are three basic assumptions related to the decision making process: 1. There is more than one alternative. If there is only one alternative, there is no need to use a decisionmaking model. 2. For decisions there are con-sequences. The consequences are the result of the outcomes of decisions and vary in complexity and severity. 3. For every decision, there is a degree of risk involved. The purpose of the decision-making process is to help individuals reduce the risk of making a bad decision.

Summary

The goal of stress management education is not to shelter clients/students from stressful situations, but to help them develop the ability to respond to stressful events in a positive, constructive way. Confrontation with stressful situations need to be encouraged rather than avoided. Through the implementation of a comprehensive stress management education program (life skills approach) it is hoped that individuals will be more adept at coping and handling stressful life events, throughout the life span, due to practice and positive reinforcement of earlier, analogous stress related responses.

References:

- I. Stress Mangement Author: Alok Chakrawal, Pratibha Goyal
Dept. of Commerce, Saurashtra University, Rajkot and School of Business, PAU, Ludhiana
- II. Life Skill Education and CCE Class IX X Central Board of India: Delhi
- III. Danish, S. J. and D'Angelli, A. R. (1980). Promoting competence and enhancing development through life development intervention. In: Bond, L. A. and Rosen, J. C. Editors): Primary Prevention of Psychopathology.
- IV. Hanover, H. H., University Press of New England. Kime, R. E., Schlaadt, R. G., and Tritsch, L. E. (1977). Health instruction: An action approach, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- V. https://en.wikipedia.org/wiki/Stress_management

Efficacy Of Digitilization In Highr Education In India

Dr. Gaikwad S.P.

Head, Dept. Of Botany,
Late. Nitin Arts & Science College, Pathri, Dist. Parbhani
fundkuldip@rediffmail.com

Introduction :

Digitization in higher education is a promising opportunity to revitalize our education system. Innovative technologies are creating new forms of adaptive and peer learning, increasing access to trainers. Digital India is a necessary process in higher education as 60 % of students, teachers and related persons are having internet facility, mobiles, laptops and other digital instruments. Digitalization in our education saves time, money, papers and we can educate learners at their own place by using what's application, facebook, video conference an messages, video calls and other applications.

According to World Bank, in 2005 -2010 only 15 % Indians had access to internet. Under the ICT @ school scheme, the government has spend a total of rupees 2585 crore since 2004 to install infrastructure in higher education in schools and colleges.Yet , by 2013-2014, only 60 % secondary schools and colleges were equipped with computers. Programme such as this have failed, often due to the lack of a comprehensive vision that links the use of technology for improving students learning , building teachers capacity or providing better governance. (Ashish Dhawan and namita Dalmia, 2015).

We need to build learning tools to address the diversity of languages and state curricular. This will do either locally or high quality global content could be localized.

The government launched the national repository of open educational resources in 2013- to build a repository of high quality content in local languages. But results will get after making such resources available across platforms; adopt a nation wide, open licensing policy for content creation and training programmers for teachers.

Present situation of digitalization in higher Education in India.

In case of B.Ed. and D.Ed. education, teachers receive minimal training for use of digital education system and it is sign of technology adopting. In some states of India like Gujrat, Uttarakhand and Maharashtra government teachers are using what App group to exchange knowledge and ideas with each other. The Karnataka open Educational Resource platform is enabling teachers to create digital content. In rural areas of Maharashtra teachers are using online courses of mathematics including online videos, quest and coaching with the help of different NGOS. Some colleges and schools in our country maintain their record by using Management Information systems by record, maintain, track and analyze students level performance data to achieve their goals. Maharashtra,kerla,Gujrat and odisa have taken steps to implement such solutions. For high speed Internet access in high school & colleges is necessary but we can not achive high speed internet till year 2015. But,by launching 4 G data by different companies we can overcome this problem. Smartphone users in India growing problem. Smartphone users in India growing rapidly, now 60 % mobile users are using smart phones. There is an opportunity to create low cost models that can providing learning opportunities outside the classroom.

Government of India started a new platform-National Skill Development Corporation to encourage innovation and develop the ecosystem for digital learning solutions. From near about 10 years, Indian colleges & educational institutions and students have demonstrated that their ability to adopt to digital technology is no less than anybody else in the world.

Need of Students in Digital Education

As next & present generation of students will completely digital , their expectations from fighter education system will vastly higher and more filtered than current system. On other hand,todays prospective students conscious of the high costs of a university education and the dimising employment prospects at the other end, are much more discerning shoppers than previous years intake. Therefore it is necessary to provide best digital educational system by educational institutions and only fancy looking apps doesn't necessarily meet the needs of students. To understand actual needs of students, it is necessary to go straight to students themselves. The students can directly involve in user research and testing, by creating user per sons to guide product development valuable features first, it's possible to uneeet the digital needs of student with less than might be initially expected.

Experiment to reach the digital education from small to large institutional Level.

Digitalization in higher education is happening in small scale not at the institutional level. On comparison with higher education digitalization in other developed countries, our speed of digitalization is very less. Thus , digital leaders has responsibility to make cultural change required to deliver digital excellence in educational institutions. Keeping digitalization in one way is not way of reaching goal of digital education.

Thus, different institutions must collaborate with each other for digitalization. Indian government policy allows for a more responsive approach, one which can react to the further.

Education sector is best by multiple, parallel and in many cases, superfluous regulation when, we recognize that education is a service industry and the education sector has entrepreneurs that are similar to any other entrepreneur of the economy, the need to have an education regulator will immediately start making sense for starters, the regulator will put in guidelines to regulate quality and not have a fized asset based approach to educational institute have how much land building size, furniture, but it is necessary to reach goal of teacher training, qualification , results innovation and digitalization of institute.

References:-

- I. Dhawan Ashish and Dalmia Namita (2015), the digital India push for education, the financial express, 1-9.
- II. James Hugh (2016), key questions facing digital leaders in higher education, manifesto,1-6.
- III. Shantanu (2015) , Digital India : Indian education system has a great opportunity. The Economic times, 1-5

Need of Information and communication technology in Higher Education in India**Gayake Ranjit A.**Department of Chemistry,
Late Nitin Art's & Science College,
Pathri, Dt. Parbhani,
E-mail:- knpranjit@gmail.com**Kale Hari G.****Abstract**

This paper reveal the role of information and communication technology in higher education and how to increase it's use. Now a day the world and also India is moving rapidly towards digital media, the role of Information and communication technology (ICT) in Higher education has become increasingly important. The higher education system in India continues to suffer due to inadequate access to technology and inequity. However, the application of ICT in higher education has not only brought about diversification in higher education but has also fostered new avenues for international mobility of traditional and non-traditional students. While it is believed that ICT can transform the educational scenario in the country, it should address the needs and perform multiple roles in higher education to benefit all stakeholders. This paper assesses how Information Technology has facilitated the growth in interactive learning and what has been its impact in the higher educational in the country.

Keywords: communication, technology, ICT, non-traditional

Introduction:-

India, the second most populous nation after China, has an opportunity to drive global innovation in the 21st century as it holds more than half of its total population below the age of 25 years. By 2020 India will become the biggest domestic market inheriting upcoming talent pool; the two factors complement each other. Today, India has the largest higher education system in the world with more than 600 universities and more than 33,000 institutions providing higher education. In such a scenario both quantitative and qualitative growth in higher education is required use of Information and communication technology (ICT). Not only in advanced and developed countries, Information and Technology (ICT) has paved its way in almost every sector in India be it trade, agriculture, healthcare, education, communication or any other. With the evolution of knowledge and technology the interface of teacher student has also undergone great transformation. If a student has evolved from a receiver to learner, the teacher has also metamorphosed from an instructor to mentor enabling and guiding students to acquire knowledge and improve their learning skills.

Higher Education Scenario in India: Higher education in India is undergoing considerable change. With over 600 million people in India under 25 years old, the system is under tremendous pressure to expand. India's young population has a huge appetite for education and, as the growth in the size of the middle classes escalates, millions are increasingly able to pay for it. By 2020, India will have the largest tertiary-age population in the world and will have the second largest graduate talent pipeline globally, following China and ahead of the USA. The number of students enrolled in the universities and colleges has increased since independence to 13,642 million. However, this growth in numbers does not reflect much improvement in the delivery of higher education in the country. [iv]

Problems in higher education in India: The discussion with students, teachers, experts and public at large indicate some of the following major problems which act as a hurdle in its becoming a world class system. The probable reasons may be.

- Higher education curricula is outdated, not matching present day need of youth, not making them employable
- some old guards still stay with the old “Chalk and Talk” technology
- Privatization in HE, does not ensure quality products again making them either unemployed.
- Lack of availability of competent and concerned teachers (Gurus/shikshak)
- India faces the challenge of low technology and people readiness in order to realize the true potential of ICT in higher education with penetration of computers and internet, especially in the rural areas being extremely poor.
- Over burdened Universities are more focussed on administrative and evaluation work rather than focussing on teaching, research and faculty development

Why Digitization needs in Higher Education?

The modes of teaching in higher education have drastically changed in last 15 years. While some old guards still stay with the old “Chalk and Talk” technology, it is very rare that in these days professors do not use some

Modern technology in class room delivery. Abundant information on any subject is available on such sources as “Youtube”, “Facebook”, “Wikipedia” and “Google”. The online education therefore has added new options of teaching, has created a wide variety of new courses, and has increased the enrollment in many academic institutions. Some of the benefits of digitization in Higher Education:

- Digitized learning resources can be accessed by any deserving talent in the country irrespective of gender, caste and creed. It can also help to remove ever pinching reservation policies in the elite sector of education. ICT can even diminish rural-urban divide.
- ICT or digitization of education in India can have bidirectional economic benefit, one by providing employability for the generation of e-content and second dissemination of the same to un-accessing deserving Indians, making them employable. E-content generation is an upcoming international market in education service provider sector.
- Online learning and evaluation will not only increase transparency and efficiency but can lessen the existing administrative and evaluation pressure on existing limited number of universities, of their affiliated colleges. The apex academic bodies will be able to focus on teaching, research and faculty development.
- Quality standards- ICT based education can raise the quality standards of education, enrolment rate, and employable youth and in to living of citizens
- Learning of e-content requires a deal of self discipline as the approach is unmanned.
- Digitized education will be just a click away. This democratic educational opportunity can make upcoming Indian youth educated, employable and economically self reliant. Digitization can bridge this existing gap.
- Technology based education can make Indian students aware of Global upcoming knowledge. Presently 1% of students pursuing HE opt for research field. Global scenario will motivate Indian scholars to take a plunge in this aspiring and exciting field. [ii]

New source of technology for Higher Education : New ways of teaching may include development of new information and communication technologies such As cable and satellite transmissions, audio and video conferencing, PC software and CD Roms and in particular The Internet sources. This wide variety of means increases the accessibility to the rest of the world. In India there are many institutions such IITs and IIMs that have in recent years opened satellite campuses abroad, or have signed memorandum of understandings (MOUs) with some foreign universities to offer online education.

Online teaching has been seen as a “win---win situation” for all parties involved. The university administration loves to have higher enrollment that brings in more tuition income as well as the growth. Moreover, the students in online class rarely visit the campus, so, traffic, parking and other physical facilities such as restrooms, cafeteria, gymnasium are rarely used. The tuition paid by online students is about the same (if not more) as the tuition paid by on---campus students. Many students in online classes appreciate the lack of strict demand on their times. They can study when the time is most appropriate, they can stay away from the traffic and commute and the pace can be selected by them. Instructors of online classes also understand and sometimes appreciate the lower need for being on the campus. For some professors the preparation involved can be less taxing than the lecturing on campus classes.[i]

The benefits of ICT in higher education :

- Improving the access to the system through online education
- Improving the quality of teaching especially across remote locations
- Increasing transparency and strengthening systems, processes and compliance norms in Higher Education Institutes
- Measure students learning participation and effectiveness
- The adoption of IT/ICT in higher education facilitates the following:
  - Improving the access to the system through online education
  - Improving the quality of teaching especially across remote locations
  - Increasing transparency and strengthening systems, processes and compliance norms in Higher Education Institutes
- Analyze student behaviour to maximize students involvement, optimize retentions, and improve placements [iii]

Conclusions

Information and Communication Technology has no doubt brought about tremendous change in education, but we are yet to achieve the desired level of IT adoption in higher education in the country. The optimal utilization of opportunities arising due to diffusion of ICTs in higher education system presents enormous challenge. Nonetheless, it has become an indispensable support system for higher education as it could address some of the challenges facing higher education system in the country. Moreover, it can provide access to education regardless of time and geographical barriers. Similarly wider availability of course material in education which can be shared by means of ICT, can foster better teaching. While technology can influence the way how students are taught, it would also enable development of collaborative skills as well as knowledge creation skills.

Reference:-

- I. Kishore G. Kulkarni “digitalization in higher education: costs and benefits,” Metropolitan State University of Denver, Denver, CO 80217---3362.
- II. Dr. Rakesh K WATS, Dr. Meenu WATS (*December 2014*) “digitization of higher education for exponential economic growth in india” National Institute of Technical Teachers Training and Research, India West East Journal of Social Sciences- Volume 3 Number 3
- III. Schmidlein, F.A. and Taylor, A.L. (2000). Identifying costs of instructional technology in higher education, *Tertiary Education and Management* 6(4), 289–304.
- IV. Uttam Kr Pegu, (2014), “Information and Communication Technology in Higher Education in India: Challenges and Opportunities” , Department of Mass Communication & Journalism, Tezpur University, Tezpur, Sonitpur, Assam, India. *International Journal of Information and Computation Technology*. ISSN 0974-2239 Volume 4, Number 5 pp. 513-518.

Meditation Experiment In The Context Of Anxiety & Tension

Dr. Kallave Maheshwar Gangadhar

Assistant Professor

Department of Education

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada

University, Sub-Campus, Osmanabad

E-mail:- maheshkallawe@gmail.com

Introduction:

In our modern times, all different classes of individuals – whether males or females have fallen a prey to anxiety & stress. Presently, the no. of psychological ailments has gone up considerably & this problem has assumed very serious dimension & the main reason behind it is the development of mental blocks. This has led us to a rapid multiplication in the no. of suicides committed by students. Due to ever – increasing burden of expectations from parents, which lead to stiff competition & strife in the minds of students keeps them anxious about examinations all the time. In a way, their minds are pre – occupied with some fear or anxiety of some kind. As time progresses, worry / anxiety leads one to stress then students resort to different alternatives – usually some undesirable alternatives for finding a way out of it. In case, if a student fails to find out a proper solution, he goes to the extremes – he either commits suicide or gets entangled in some psychological disorder. In this condition, an undercurrent of irrational & destructive thoughts is running continuously which affects some of the physical activities. While analyzing its reasons scientifically, it was found that such individuals are found to be in a higher state of arousal/ excitement. Moreover, symptoms such as bearing a feeling of fear / anxiety continuously about something are found. Their heartbeats are found to be more. Even their breathing is found to be increased. That's the reason if we are to reduce the flow of negative thoughts, then we have to first of all cut off the negative current of thoughts in the form of doubts, fear, irrational thoughts then only we can overcome the feelings of anxiety & stress & it's here where the *meditation* is found to play an important role. It is found to be the most useful corrective measure for overcoming the feelings of stress & anxiety. Due to regular practice of *meditation*, the negative symptoms can be overcome. (Ref: Patanjali Yogdarshan,).

Through the practice of *meditation*, students can keep a control over these emotions. Moreover, *meditation* spreads the light of conscience by helping them overcome the darkness in the form of irrational thinking in their life. From psychology point of view, this process involves the process of giving auto – suggestion to one's mind in order to train it in the direction properly. Hence, if teachers make efforts in this direction & take action for the sake of their students, then they will definitely help keep their students away from stress & anxiety & would thereby be able to mould responsible citizens having a sound mind.

Objectives:

1. To trace students at post graduate level facing anxiety & stress,
2. To measure the level of anxiety & stress in them,
3. To teach the students the practice of *meditation* who are suffering from anxiety & stress,
4. To examine the effect of *meditation* on students suffering from anxiety & stress.

Methodology :

In this research, survey & experiment methods were resorted to. For this purpose, purposive sampling of 40 students from the age group 21 – 25 years who have participated in the 6

months' *meditation* session/course i.e. called as Service Course entitled 'Stress Management' run by Department of Education, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Sub-Campus, Osmanabad was selected. Norms was kept for them that they should be from the Post Graduate Student (including all faculties). In it, 20 boys & 20 girls were included. While administering the experiment, information was observed by administering them pre – test & post – test as per single group hypothesis & inferences were drawn on the basis of analysis of information based on t – test.

Research Tool:

1. Prof. K. P. Sinha & Prof. N. K. Sinha's 'Sinha Comprehensive Anxiety Test' (S. C. A. T.),
2. Galvanic Skin Resistance (GSR) Test.

Analysis of Data & Inferences:**Table No.1**

Analyzing Stress & Anxiety Levels of Students

Group	Mean	S.D.	r	Calculated t-value
Pretest	38.71	15.18	0.81	5.76
Post-Test	28.19	13.83		
N=40		df-39 Significant at 0.01 & 0.05 level		

From Table No. 1, it becomes clear that the stress & anxiety levels of students who were practicing *meditation* were found to be reduced from the mean value of 38.71 to 28.19 & the score of t value was found to be 5.76. At 39 degree of freedom, the level of validity 0.01 & 0.05 was valid on both these levels. From this, it becomes clear that due to the practicing *meditation*, the levels of stress & anxiety got reduced.

Table No. 2

After Checking the Stress & Anxiety Levels of Students (Boys & Girls) Practicing *meditation* & on Treating it Statistically

Group	Pre-Test	Post-Test	r	t- value	Significant Level
Boys N= 20	M = 37.14	M = 28.53	0.82	4.09	0.01
	SD = 23.45	SD = 18.36		df = 19	
Girls N= 20	M = 35.54	M = 25.17	0.77	3.98	0.01
	SD = 14.61	SD = 8.34		df = 19	

From Table No. 2, it becomes clear that in both the groups of boys & girls who were practicing *meditation*, the levels of stress & anxiety were found to be reduced to the same extent.

Table No. 3 About the Results on Checking the GSR Levels of all Students Practicing *meditation*

Group	Mean	SD	r	Calculated t-value
Pre- Test	211.71	191.16	0.81	3.12
Post- Test	262.48	179.25		
N = 40		df- 39 Significant at (both) 0.01 & 0.05 level		

From Table No. 3, it becomes clear that in the mean (value) of GSR of all students practicing *meditation* was found to increase from 211.71 to 262.48. The observation that the value of mean is increased, it becomes clear that the stress & anxiety levels of students are reduced. The score of the t value here is 3.12 & at a degree of freedom of 39, it is valid/ significant at both the levels. From this, it becomes clear that on practicing *meditation*, the levels of GSR of students were found to increase. In other words, their stress & anxiety levels were reduced.

Table No. 4

Scores on Checking the GSR Levels of Students (both boys & girls) practicing *meditation*

Group	Pre-Test	Post-Test	r	t- value	Significant Level
Boys N= 20	M = 229.72	M = 305.42	0.82	2.99	0.01
	SD = 192.64	SD = 203.73		df = 19	
Girls N= 20	M = 202.34	M = 250.51	0.83	3.17	
	SD = 133.75	SD = 156.63		df = 19	

From Table No. 4, it becomes clear that there is significant decrease in the stress & anxiety levels of students practicing *meditation*. From the above table, it also becomes clear that as compared to boys, the initial scores of girls were found to be less. In other words, the stress levels of girls were more than those of boys & in the final analysis, the GSR level of girls was found to be less than that of girls & the reason behind it is that girl students are more sensitive than boys & hence, on arousal, girls get more anxious than boys.

Discussion with Result:

It is not that serious & profound efforts were not made till now for the eradication of psychological ailments. In fact, continuous efforts are being made in this direction. Medical science has come up with a no. of medicines & drugs for relieving the patients of the various symptoms, which are an outcome of psychological ailments, but their effect is limited in the sense that they only reduce the symptoms of the disease but do not treat the root cause of the disease. Hence, what is really needed is to uproot the psychological ailment, i.e. corrective measures should be taken up for finding out the root cause of the disease & then treating it. Once the ailment is treated, then its physical symptoms & other secondary signs would also vanish.

The solution of this problem lies in the practice of *meditation*, in which corrective measures are supplemented with conception. Through the medium of *meditation*, energy out of the available cosmic energy is taken into body (through the medium of inhaling) whenever it is needed. Because of this, the students who practice *meditation* are relieved from stress & anxiety. *Meditation* is also found to raise psychological & physical abilities of students.

References:

- i. Anastasi, A. (1988). Psychological Testing (6th ed.) New York: Macmillan
- ii. Beck, A.T., Rush, A.J., Shaw, B.F. & Emery, G. (1979). Cognitive Therapy and Depression. New York : Guilford Press
- iii. Dobson, K.S., Shaw B.F., & Vallis, T.M. (1985). Reliability of a Measure of the Quality of Cognitive Therapy. British Journal of Clinical Psychology
- iv. Howitt, D. & Cramer, D. (2000). First Steps in research and Statistics. London: Taylor & Francis
- v. Loewenthal, K.M. (1996). An Introduction to Psychological Tests and Scales. London: UCL Press
- vi. Prof. K. P. Sinha & Prof. N. K. Sinha's 'Sinha Comprehensive Anxiety Test' (S. C. A. T.)
- vii. Galvanic Skin Resistance (GSR) Test

Quantitative Research : Various Types

Dr.Kamble Prakash Ambadas

Principal

Mahila College of Education,

Tasgaon, Tal. Tasgaon, Dist. Sangli

Email - pkprakashkambale@gmail.com

Introduction :

Quantitative research involves a collection of numerical data to answer a specific research question. Taking this definition one step further, Christiansen goes on to note that quantitative research is a descriptive type of research where the goal is to attempt to provide an accurate description or picture of a particular situation or phenomenon. Rather than utilizing the cause and effect relationships that are common to quantitative methodologies, qualitative investigations attempt to identify variables that exist in a given situation and, at times, to describe the relationship that between these variables. To accomplish this task, statistical data is typically utilized.

With a basic understanding of quantitative research clearly elucidated, it is now possible to consider the specific methodologies that are utilized in this context. Through a careful consideration of the various methods that utilize quantitative research, it will be possible to demonstrate not only the differences between quantitative and qualitative research but also the importance of this type of research to scholarly investigation. Although statistical data is a linchpin of qualitative research methods, it is evident that there are a myriad of ways in which to acquire data.

Types of Quantitative Research:

1. **Correlation Study** :- Defining the basic context of the correlational study, you may observe that this method involves measuring two specific variables and attempting to quantify the relationship that exists between these variables. Correlational studies are important because they demonstrate the specific relationships that exist between two variables. If A can be correlated with B, other variables correlated with B may also have relationships to A. Thus, by delineating the specific relationships that exist between two variables, researchers can make a number of predictions about the impact of other variables in the same or similar situation.

What is perhaps interesting about the correlational study is that it provides a mechanism for ensuring internal validity. Fraenkel and Wallen go on to argue that a correlational study poses no possibility of manipulating implementers. As such, the results obtained in this context can be stringently verified with regard to statistical analysis. For this reason, the correlational study

provides one of the most salient means for the quantification of data in a given experiment. The ability to statistically quantify results serves as the basis for promoting the integrity of data collected through this process.

2. **Survey :-** The survey is defined as a method of collected standardized information by interviewing a representative sample of some population. Although the survey is one of the most popular methods for quantitative investigation, over the course of the last several years, the integrity of this method has been questioned. In most cases, surveys involves direct contact with the population under investigation. Although well-established survey methods can be utilized for investigation, in many cases researchers seeking to understand a new facet of a particular population will develop a survey whose validity and reliability have not been proven. Even though specific methods for the development of surveys have been presented in the literature, utilizing a survey that has not been validated can serve as the basis for corrupting the integrity of data collection.
3. **Ex-post Facto Study :-** The ex-post facto study is unique because it requires the investigator to determine the specific variables for analysis after the research has been completed. The ex-post facto study utilizes a sample population that is similar to that of the general population. In this context, a similar variable is identified that links the subject population together. Subject are broken into various groups and exposed to the same experimental conditions. Observations are made by the researcher to discern if there are differences in behaviour based upon the notable difference among individuals in the population. Through this process, the researcher is able to investigate subjects in a naturalistic environment and to draw conclusions about what specific variables will influence behavior and outcomes.
4. **Longitudinal study:** A longitudinal studies makes the following observations, longitudinal studies investigate developmental changes that take place at the time. The longitudinal study involves choosing a single group of participants and measuring them repeatedly at selected time intervals to note the changes that occur over time in the specified characteristics. The longitudinal study provides a salient means for collecting data with respect to the age and development of the subject. In particular, longitudinal studies often involves children, as researchers seek to discern how specific variables change though the course of growth and development. In this context, the longitudinal approach can provide marked insight into the process of change.
5. **Meta-analysis :** Meta-analysis can be used to synthesize the large volume of data describing numerous independent variables and their correlation with reference accuracy. Meta-analysis enables researchers to utilized information from past studies to better understand the specific variables that impact a subject. Typically, meta-analyses are undertaken for the purpose of synthesizing extensive amounts of work on a particular subject. Utilizing the data that has been collected in previous investigations, researchers can synthesized information to better understand the subject and to develop new research methodologies that specifically target the gaps in information that are identified through the process of meta-analysis.

References :

- i. Best. W. John, " Research in Education", New Delhi: Prentice Hall of India private Limited
- ii. Mistra R.C. (2008). "Educational Research", New Delhi: APH Publication
- iii. Kothari C.K. (2004). " Research methodology", New Delhi : New Age International(P), Limited Publishing.

Organizational Climate of Secondary Schools of Aurangabad City-A Study

Dr. Kaneez Fatima

Associate Professor
Marathwada College of Education,
Aurangabad.
Email:kz.fatima14@gmail.com

Abstract:

For the teacher to be effective, certain amount of autonomy should be provided so that he is able to meet the diverse needs of children. As much as the learner requires space, freedom, flexibility and respect, the teacher also requires the same. The teachers and their heads must share a relationship based on equality and mutual respect to create a better and positive organizational climate. The present study is based on descriptive survey and aimed to study the organizational climate of secondary schools. It also examined the type of organizational climate existing in different media schools. The sample contained 50 teachers each from Urdu, Marathi and English medium schools(150s. For this study the random sampling method was used. The tool used in this study was Organizational Climate Inventory (OCI) developed and standardized by Somnath Chattopadhyay & K.G. Agarwal

Findings of the study revealed that:

- I. *Organizational climate of secondary schools of Aurangabad city is of Controlled type.*
- II. *There is no significant difference between the Organizational Climate of Marathi and Urdu medium secondary schools of Aurangabad city.*
- III. *There exist significant difference in the Organizational Climate of Marathi and English medium secondary schools of Aurangabad city.*
- IV. *There exists significant difference in the Organizational Climate of English and Urdu medium secondary schools of Aurangabad city.*

Introduction:

Education is always considered as vehicle for imparting facts and feelings, information, passion and understanding. Education is responsible for developing character of an individual in such a way that individual can serve the society as a useful citizen, the citizen get training in the educational institution i.e. school. School as an organization is the formal agency where future citizen of a nation developed. It incorporates physical, human and financial resources. Each school has its own individuality and differs from one another in terms of its physical structure and infrastructural facilities and also in terms of its student body characteristics, teacher's quality and behavior, leadership behavior and style and so forth. The popular terms used to describe this psycho-social individuality of an institution include the "tone" of an organization, the "climate" of an institution, the "environment" or the "ethos" of the institution i.e. organizational climate.

Concept Of Organization: Human beings have always lived in organized groups. Initially, group activities were simple like gathering food, migrating or defending the security of the group. The outcome of this group effort was mainly that it gave people a chance to pool their talents and efforts for attaining larger goals such as building and protecting their communities. The group also gives it a distinct identity. Later on specialized nature of functions enabled individuals to concentrate on tasks that they were best at, instead of doing every task which was required for survival and progress. This sort of group activity requires co-operation without which members may work at cross-purposes and thus miss the benefits of association. To achieve this co-operation and thereby the desired goals, some system of structural relationships had to be established. This type of a system of group relationship built on co-operation is basically the meaning of an

organization. In a nutshell, an organization can be seen as two or more people working co-operatively towards a common objective or a set of objectives. This system of co-operation is made up of several components: the human element, physical element, work element and coordination element. All these components put together collectively can be thought of as an organization.

Thus, an organization can be viewed as a social system of co-operation that is designed to enhance individual effort at goal accomplishment.

Concept Of Climate: Organizations differ in many respects - their goals, ethnic composition of their population etc. yet one can sense or 'feel' the individuality of an organization. Sometimes, this individuality is labelled as the atmosphere of the organization. Other similar commonly used terms are tone of the organization, environment, and personality of the organization or organization's climate. This 'feeling' which enables us to know that one organization is different from another is relatively intangible, yet we have some proof of the atmosphere of one organization differing from that of another. If we observe the behaviour of people in an organization we get proof of this. For example, in one organization members may seem relaxed and at ease with each other while in another we may find greater tension which is seen on members' faces, their speech, how they work etc. In some organizations, the boss may be showing authority and status, generally emphasising formality in dealing with others while in others, he may be informal in his behaviour without reducing the importance of his role in the system. These subtle differences which characterise the psychological environment are the domains of the climate of an organization. The term 'climate' is coined to refer to the general feeling/tone of persons in groups towards each other and some of the attitudes they reveal in their behaviour.

Meaning Of Organizational Climate: The concept of Organizational Climate was introduced by the human relationists in the late 1940s. Organizational climate is a term that was probably first used by Cornell in 1955. He used the term to denote a "delicate blending of interpretations or perceptions by persons in the organization of their jobs or roles in relationship to others and their interpretation of the roles of others in the organization". He interpreted organization in the sense of a formal structure. The term organizational climate has been defined in different ways by different writers. **Argyris (1957)** used the term 'personality' for organizational climate while some others referred the term as 'a general flow of behaviour and feeling' and felt the organizational climate to be the interaction between environmental and personal variables of members of a group or groups which operate in an organization. Organizational climate is created by the interaction, with one another, of the organizational components, namely culture, structure, system. Leadership behaviour and psychological needs of the members of the organization.

We can conclude from the above that organizational climate can be discussed in terms of how it is perceived or felt by members of the organizational members. Thus a climate may be seen as hostile or supportive, as conducive to achievement or stifling and so on.

The way a climate or culture is designed or evolves over time affects the way people and group behaves within the organization. Climate of an organization is somewhat like personality of a person. Just as every individual has a personality that makes him unique and different from other person, each organization has an Organizational Climate that clearly distinguish it from other organizations. Basically organizational climate reflects a person's perception of organization to which he belongs.

Organizational Climate is a set of unique characteristics and features that are perceived by the employee about their organization which serve as a major force in influencing their behaviour. The organizational climate affects the people's processes and decisions, behaviour and motivation, teamwork

and cooperation, social relationships and rewards of good performances. As for schools, climate is a necessary link between organizational climate and teacher attitude and behaviour. It has been remarked that the formal characteristics of schools have an important influence on the way in which teachers perceive the climate.

Thompson (2005), organizational climate can be defined as an approach in which organizational members observe and characterize their surrounding and environment in an attitudinal and value-based manner.

In another perspective, Attkinson and Frechette (2009) referred organizational climate as a 'set of attributes specific to a particular organization that may be induced from the organization, deals with its members and its environment'. Even though little is known about organizational climate in the past, however, in the 21st century, organizational climate has received a considerable attention by many sectors. This is due to the fact that organizational climate is often related to school effectiveness(Lazaridou and Tsolakidis,2011) In educational setting ,organizational climate is also referred to as the mixture of interpersonal interaction among the stakeholders of the institutions which include teachers and parents. The climate of an organization is subject to change frequently and can be shaped by the upper management of an organization.

Classification Of Organizational Climate:

School climate is a multi-dimensional concept. It helps us to understand how schools differ in their climate, what causes these variations and how these underlying influences affect school effectiveness. Certain adjectives have been used which describe different dimensions of the climate. Halpin and Croft identified eight dimensions of school climate. The four characteristics of these dimensions need to be understood:

- i) They are conceived as presented in operational terms,
- ii) They comprise two categories of behaviours, (a) group i.e. teachers' behaviour and (b) leader's i.e. principal's behaviour,
- iii) In case of each set of four behaviours two are negative and two are positive. The variations in the climate arise due to the complex web of interacting positive and negative behaviour on the part of teachers and Principals,
- iv) Variations in the typology of climate is built up due to high, average and low levels of behaviour exhibited under each dimension.

Now let us understand different dimensions of school climate.

The Headmaster or the Principal is the formal head of the school organization and is the leader of the school community, which is made up of pupils, teachers, headmasters, clerical and class-I V staff. A continuous interaction among them takes place and the Principal's behaviour and his relation with teachers and interaction and communication flow among the teachers, create an atmosphere or school organization's climate. When the Principal's behaviour with his teachers and interaction among teachers make a different pattern, the school climate becomes different.

The eight dimensions of school climate are described as follows:

(a) Teacher's Behaviour (Group Characteristics)

1. Disengagement refers to a teacher's tendency to be "not with it". It describes a group which is "going through motions", a group that is "not in gear" with respect to the task at hand ... In short, this focuses on the teacher's behaviour in a task oriented situation.

2. Hindrance refers to the teachers' feeling that the Principal burdens them with routine duties, committee demands and other requirements which they feel are unnecessary work. They feel that the Principal is hindering rather than helping their legitimate work.
3. Espirit refers to "morale" of teachers, a feeling that their social needs are being satisfied and that they are at the same time, enjoying a sense of accomplishment.
4. Intimacy refers to a teacher's enjoyment of friendly social relations with each other. This dimension describes a social need satisfaction which is not necessary associated with task accomplishment.

(b) Principal's Behaviour (Leader's Characteristics)

1. Aloofness refers to the behaviour of the Principal which is characterised as formal and impersonal. He "goes by the book" and prefers to be guided by rules and policies rather than deal with teachers in an informal, face-to-face situation. He keeps himself at least 'emotionally' at a distance from staff.
2. Production Emphasis refers to behaviour by the Principal which is characterised by close supervision of the staff. He is highly directive. His communications go in one direction and he is not sensitive to feedback from the staff.
3. Thrust refers to the behaviour of the Principal which reflects his evident effort in trying to "move the organization". This behaviour shows the Principal's attempt to motivate teachers through examples set personally. His behaviour is viewed favourably by the teachers.
5. Consideration refers to the behaviour of the Principal with an inclination to treat teachers 'humanely', to try to do something extra for them in human terms.)

In brief, all the eight dimensions are divided into categories, four referring to teachers' behaviour and four to principal's behaviour. The study of four aspects of principal's leadership behavior and four aspects of teachers' behavior bring us to categorize organizations into six distinct profiles of configurations in line with **Halpin and Croft (1966)**. The six profiles that are found in the organizations can be regarded as six distinctive organizational climates, namely, Open, Autonomous, Controlled, Familiar, Paternal and Closed.

Open Climate: An open climate is used to describe the openness and authenticity of interaction that exists among the principal, teachers, students and parents.

Autonomous Climate: This type of climate portrays an atmosphere where teachers are given a good measure of freedom to operate in the institution. The principal arouses enthusiasm and diligence.

Controlled Climate: The major characteristic of controlled climate is the diligence and hard work. Even though the principal does not model commitment, hard work is overemphasized to the extent that little or no time is given to social life. Nonetheless, teachers are committed to their work and spend considerable time on paper work.

Familiar Climate: Familiar climate depicts a laissez-faire atmosphere. The principal is concerned about maintaining friendly atmosphere at the expense of task accomplishment. .

Paternal Climate: This type of climate depicts an atmosphere where the principal is very hardworking, but has no effect on the staff; to them hard work is not a popular term. There is a degree of closeness between the principal and teachers, but the principal's expectation from teachers is rather impractical.

Closed Climate: The closed climate represents the 'antithesis of the open climate'.

Some scholars assert that each school has its own unique climate. This is because each school operates in different ways. The type of climate that prevails in a school is the blend of the behavior of the principal, teachers, students and parents in that school. Therefore, climate differs from school to school. **Freiberg (1999)** opines that climate is an ever-changing factor in school. This is because the principal may choose on

specific occasions to adapt a different leadership style, which may have great impact on the climate that will lead to a change. Again, a new principal may bring some unfamiliar ideas that may change the existing climate. Organizational climate is the formal system of task and reporting relationships that controls, coordinates, and motivates employees so that they cooperate to achieve an organization's goals. This includes the leadership focus, authority and responsibility, resource policies and planning deployment or implementation. The task of an administrator is to create an organizational structure and culture that encourages employees to work hard and to develop supportive work attitudes and allows people and groups to cooperate and work together effectively. The Organizational Climate affects the peoples processes and decisions, behavior and motivation, teamwork and cooperation, social relationships and rewards of good performances. It has been remarked that the formal characteristics of schools have an important influence on the way in which teachers perceived the climate.

Need And Significance Of The Study:

It has been observed that in an educational institution where all the facilities are proper, teachers are competent, yet the results are mediocre, whereas institutions with fewer facilities produce better results. In an institutional organization, the system of administrative hierarchies and controls, examination and centralized planning for school reforms, all currently restrict the autonomy of the teacher. For the teacher to be effective a certain amount of autonomy should be provided so that he/she should be able to meet the diverse needs of children. In the same way in which the learner requires space, freedom, flexibility and respect, the teacher requires the same. The teacher should not only receive orders, but his views and ideas should also be heard by his superiors and colleagues, who often take decisions that affect the immediate organizational climate in the institution. The teachers and the head must share a relationship based on equality and mutual respect to create a better and positive organizational climate. The decision making must be on the basis of dialogue and discussion. The way they conduct themselves individually as well as jointly has a direct bearing on the climate of the organization. There is a need to encourage an atmosphere that facilitates collaborative efforts among teachers.

Therefore it can be said that, in any organization where there is a conducive environment or climate, teachers excel. An educational organization free of red tapism and other hierarchical problems produces healthy competition among teachers, which ultimately increases teacher effectiveness. Hence it was decided to find out the type of organizational climate of secondary schools of Aurangabad city as researchers college is always in touch with Urdu ,Marathi and English medium secondary schools of Aurangabad city it was decided to undertake this study.

Statement Of The Problem:

Organizational Climate of secondary schools of Aurangabad city-A Study.

Objectives Of The Study:

- (1) To identify and classify the secondary schools of Aurangabad city according to Organizational Climate.
- (2) To compare the Organizational Climate of secondary schools of Aurangabad city.

Hypotheses Of The Study:

- H₁ Secondary schools of Aurangabad city has open organizational climate.
- H₂ :There is no significant difference between the Organizational Climate of different media Secondary Schools of Aurangabad city.

Limitations: The present study is limited with the study of Organizational Climate of Secondary schools of Aurangabad city of Marathwada region in Maharashtra state in the year 2015-2016.

Methodology: In the present study the researcher has used Descriptive Survey method .

Population: The population for present research is all secondary school teachers of Aurangabad city.

Sample: The sample of the study consisted of 150 Secondary School Teaches selected randomly, out of which 50 teachers from Urdu,50 from Marathi and 50 from English medium Schools were selected.

Tool Used For Data Collection:

- (1) **Organizational Climate Inventory:** By **Somnath Chattopadhyay&K.G.Agarwal**. It is the used for assessment of organizational structure of any institution .The inventory consist of 70 statements having 5 alternative response.

Statistical Techniques Used: Mean and t-test

Norm Table:

Table - 01

Showing Range of Scores &Category of Organizational Climate of Schools.

Sr.No.	Range of Scores	Profile of Organizational Climate.
01	300 & above	Open
02	240-299	Autonomous
03	180-239	Controlled
04	120-179	Familiar
05	60-119	Paternal
06	Below 59	Closed

Objective 1: To identify and classify the secondary schools of Aurangabad city according to organizational climate.

Hypothesis H₁: Secondary Schools of Aurangabad city has open Organizational climate.

Table - 02

Mean of scores of Organizational Climate.

Variable	Group	N	Mean	Range	Interpretation
Organizational Climate	All medium schools	150	184.76	180-239	Controlled
	Urdu	50	190.44	180-239	Controlled
	Marathi	50	186.49	180-239	Controlled
	English	50	180.01	180-239	Controlled

Table 02 portrays that the mean of scores for Organizational Climate of Secondary Schools of Aurangabad City is 184.76, where mean of Urdu medium schools is 190.44,Marathi medium schools is 186.49 and English medium schools is 180.01 which come in the range of 180-239 i.e. controlled climate as per norm Table-01. All the secondary schools of Aurangabad city show controlled climate.

Objective 02: To compare the Organizational Climate of Secondary Schools of Aurangabad City.

Hypothesis H₃: There is no significant difference between the organizational climate of different media secondary schools of Aurangabad city.

Table - 03

Significance of the difference between means of Organizational Climate

Variable	Group	N	Mean	SD	df	T	Significance
Organizational Climate	Urdu medium	50	190.44	11.9	98	3.64	Significant
	English medium	50	180.01	16.39			
	Urdu	50	190.44	11.9	98	1.53	Not Significant
	Marathi	50	186.49	13.75	98	2.14	Significant
	Marathi	50	186.49	13.75			
	English	50	180	16.39			

Table no 03 portrays that the mean value of Urdu medium schools is 190.44 & S.D. is 11.9 where as mean value of English medium schools is 180.01 & S.D. is 16.39 and mean value of Marathi medium schools is 186.49 and S.D. is 13.75. The t-value of Urdu-English is 3.64 and of Marathi –English is 2.14 which is greater than the table value 1.96 (at 0.05 level of significance) which shows there is significant difference between organizational climate of Urdu- English and English-Marathi medium schools where as Mean value of Marathi medium schools is 186.49 and S.D. is 13.75 whereas mean value of Urdu medium teachers is 190.44 and S.D. is 11.9 .The t-value of Urdu-Marathi is 1.53 which indicate insignificant difference and S.D. is 19.29 .The t-value of English-Urdu is 1.08 which is smaller than table value 1.96(at 0.05 level of significance) indicating insignificant difference

Major Findings: After analysis and interpretation of the data following findings are achieved:

1. Organizational climate of Urdu,Marathi and English medium Secondary Schools of Aurangabad city is of Controlled type.
2. There is no significant difference between the organizational climate of Marathi and Urdu medium secondary schools of Aurangabad city.
3. There exist significant difference in the organizational climate of Marathi and English medium secondary schools of Aurangabad city.
4. There exists significant difference in the organizational climate of English and Urdu medium secondary schools of Aurangabad city.

Hypotheses Testing And Conclusions:

- (1) The Hypothesis 1 “Secondary schools of Aurangabad city has open organizational climate” is rejected as table no:03 indicate that the mean score for organizational climate of secondary schools is 184.76 which comes in the category of controlled type organizational climate .Hence it is concluded that Secondary Schools of Aurangabad city has controlled type organizational climate.
- (3) The Hypothesis 3-“There is no significant difference between the Organizational Climate of different media Secondary Schools of Aurangabad city”is accepted for Urdu and Marathi medium schools where as rejected for Marathi and English &English and Urdu medium schools.

Implications, Recommendations And Suggestions:

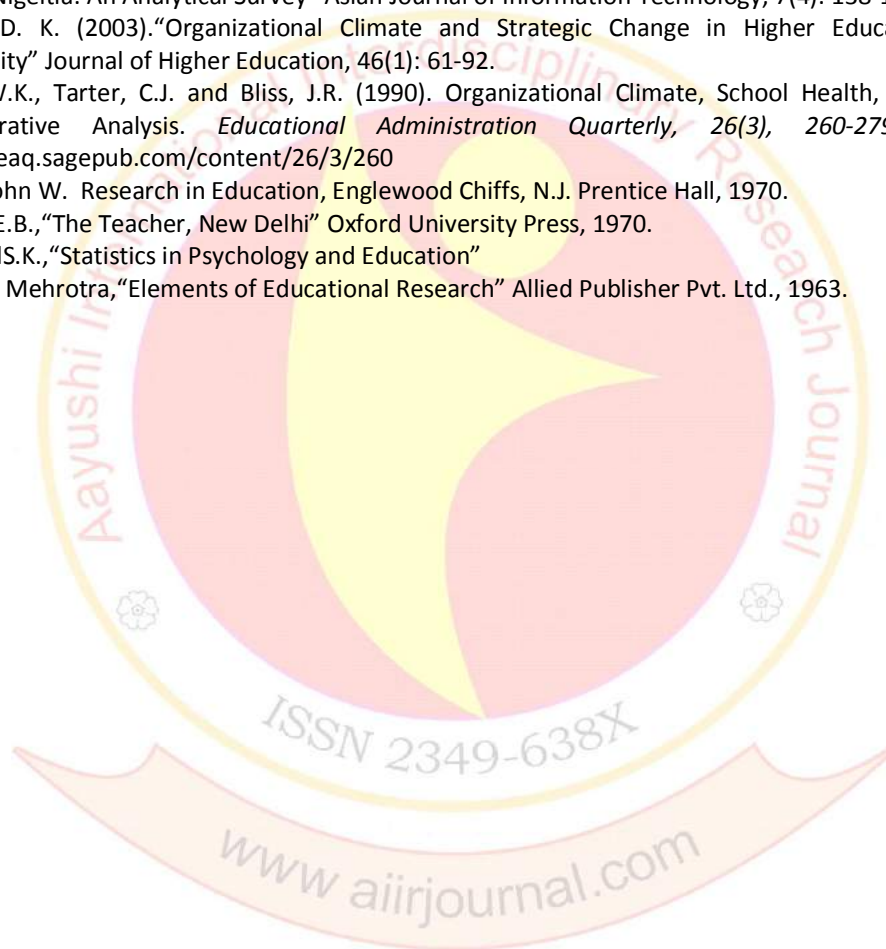
It was found that organizational climate of secondary schools was of controlled type. This implied that principal as a school leader should maintain or create a healthy climate in school organization to enhance better job performance among teachers. Principal needs to demonstrate more leadership behavior than managerial behavior. Principal could shows concern for teachers and motivates them to exert their best in the tasks assign. Thus, it is recommends that continuous in service training should be conducted to improve principal leadership behavior that create healthy organizational climate. As the findings showed

that organizational climate was a crucial factor in enhancing teachers' job performance, principal perhaps could create a committee that accountable in assessing organizational climate among teachers, organizational climate assessment might help in finding the obstacles to teachers' job performance. Heads of institutions, instead of being authoritative and critical should assist their staff members in making the best of their potentials; they should be kind and considerable, keeping in view their wants and weaknesses, so that healthy organizational climate can be developed.

References:

- i. Adeyemi, T. O., 2008. "Organisational Climate and Teachers' Job Performance in Primary Schools in Ondo State, Nigeitia: An Analytical Survey" Asian Journal of Information Technology, 7(4): 138-145.
- ii. Allen, D. K. (2003)."Organizational Climate and Strategic Change in Higher Education: Organizational Insecurity" Journal of Higher Education, 46(1): 61-92.
- iii. Hoy, W.K., Tarter, C.J. and Bliss, J.R. (1990). Organizational Climate, School Health, and Effectiveness: A Comparative Analysis. *Educational Administration Quarterly*, 26(3), 260-279, Retrieved from <http://eaq.sagepub.com/content/26/3/260>
- iv. Best, John W. Research in Education, Englewood Chiffs, N.J. Prentice Hall, 1970.
- v. Castle E.B., "The Teacher, New Delhi" Oxford University Press, 1970.
- vi. MangalS.K., "Statistics in Psychology and Education"
- vii. Sukhia, Mehrotra, "Elements of Educational Research" Allied Publisher Pvt. Ltd., 1963.

Teaching Science for Sustainable Development in Secondary school General Science Subject

Khajurkar D.T.

Assit.Prof.

College of Education, Osmanabad.

Introduction

This paper focuses on the role and the use of the sciences in supporting sustainable development. In this paper some basic concepts are taking in to consideration.

• What is Science ?

- 1.Science is a systematic enterprise that builds and organizes knowledge in the form of testable explanations and predictions about the universe.
2. The state of knowing : knowledge as distinguished from ignorance or misunderstanding
- 3.A department of systematized knowledge as an object of study the science of theology something (as a sport or technique) that may be studied or learned like systematized knowledge have it down to a science
4. Knowledge or a system of knowledge covering general truths or the operation of general laws especially as obtained and tested through scientific method

• What are the objectives of Teaching of Science?

- a.To give the pupil a historical perspective, so that he may understand the evolution of scientific developments.
- b. To acquaint him the scientific method and enable him to develop the scientific attitude.
- c. To familiarize the pupils with the world in which he lives and to make him understand the impact of science on society as to enable him to adjust himself to his environments.
- d. To have pupils recognize the relationship between nature and human life, and to develop the interest of the pupils in the conservation and utilization of nature.

• What is mean by sustainable development?

Sustainable development is defined as a process of meeting human development goals while sustaining the ability of natural systems to continue to provide the natural resources and ecosystem services upon which the economy and society depends. While the modern concept of sustainable development is derived most strongly from the 1987 Brundt land Report, it is rooted in earlier ideas about sustainable forest management and twentieth century environmental concerns. As the concept developed, it has shifted to focus more on economic development, social development and environmental protection for future generations.

• Goal of Sustainable development and science

“Enhance North-South, South-South and triangular regional and international cooperation on and access to science, technology and innovation and enhance knowledge sharing on mutually agreed terms, including through improved coordination among existing mechanisms, in particular at the United Nations level, and through a global technology facilitation mechanism” and to “fully operationalize the technology bank and science, technology and innovation capacity-building mechanism for least developed

countries by 2017 and enhance the use of enabling technology, in particular information and communications technology”.

- The 2030 Agenda for Sustainable Development describes UN

• **Science and sustainable development**

1. Sustainable development requires taking longer-term perspectives, integrating local and regional effects of global change into the development process, and using the best scientific and traditional knowledge available.
2. The development process should be constantly re-evaluated, in light of the findings of scientific research, to ensure that resource utilization has reduced impacts on the Earth system. Even so, the future is uncertain, and there will be surprises.
3. Good environmental and developmental management policies must therefore be scientifically robust, seeking to keep open a range of options to ensure flexibility of response.
4. The precautionary approach is important. Often, there is a communication gap among scientists, policy makers, and the public at large, whose interests are articulated by both governmental and non-governmental organizations.
5. Better communication is required among scientists, decision makers, and the general public.

• **What is the need of Science for sustainable development?**

- strengthening the scientific basis for sustainable management;
- enhancing scientific understanding;
- improving long-term scientific assessment; and
- building up scientific capacity and capability.

• **Which are the core Topics of Science and sustainable development ?**

1. Environment

Environmental sustainability concerns the natural environment and how it endures and remains diverse and productive. Since natural resources are derived from the environment, the state of air, water, and the climate are of particular concern.

2. Agricultural

Sustainable agriculture consists of environment friendly methods of farming that allow the production of crops or livestock without damage to human or natural systems. It involves preventing adverse effects to soil, water, biodiversity, surrounding or downstream resources—as well as to those working or living on the farm or in neighboring areas.

3. Energy

Sustainable energy is clean and can be used over a long period of time. Unlike fossil fuels that most countries are using, renewable energy only produces little or even no pollution

4. Technology

One of the core concepts in sustainable development is that technology can be used to assist people meet their developmental needs. Technology to meet these sustainable development needs is often referred to as appropriate technology, which is an ideological movement (and its manifestations) originally articulated as intermediate by the economist E. F. Schumacher in his influential work, Small is Beautiful. And now covers a wide range of technologies.

Summary

Education is supposed to play a vital role for the development of a nation. Many countries made progression through education. Nevertheless, some of them also failed to retain the development achieved since these countries failed to supply required skilled workforce for emerging economics caused by globalization and rapid change of economic pattern. This now forces policymakers to prioritize the production of skilled manpower that can contribute for sustainable development.

References:

- i. Shifting agriculture and sustainable development: an interdisciplinary study from north-eastern India.
- ii. Sustainable development and rehabilitation of degraded village lands in Himalaya1994
- iii. <https://sustainabledevelopment.un.org/topics/science>
- iv. <http://www.unep.org/documents>.
- v. https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_development
- vi. http://www.mext.go.jp/b_menu
- vii. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/science>

Teaching Attitude in School Teachers with respect to medium & level of Instruction

Dr.Khan Tanveer Habeeb

Assistant Professor
Marathwada College of Education
Aurangabad.

Abstract:

A teacher is central and formal to the whole education system. A positive attitude towards teaching profession plays an important role. Maximum problems related to teaching-learning can be handled safely without giving too much financial input, if teachers possess a healthy professional attitude. Attitude may be changed or boosted for better adjustment of teacher because the attitude and adjustment of teacher are significantly related to each other and are a crucial factor in the success of the educational system. The present research was undertaken to study the attitude of school teachers towards teaching with respect to gender, medium and level of instruction. A total sample of 75 school teachers was selected for the research. Descriptive survey was employed and the tool used for the data collection from the sample was teacher's attitude scale constructed and standardized by S.P Ahluwalia. The statistical measures used for the analysis and interpretation of the data. The major findings revealed that the teaching attitude of the school teachers was average and there was no significant difference found between the teaching attitudes of teachers with respect to medium and level of instruction.

Introduction:

The teacher's roles and responsibilities have found extension outside the classroom. The implementation of educational policies, transaction of curricula and spreading awareness are the main areas which keep teacher in the forefront. Changing times have added new dimension to this profession, which requires specified competencies and right attitude. Behaviour, attitude and interest of teacher help in shaping the personality of the student. Attitude is a tendency to react in a particular manner towards the stimuli (Anastasi, 1957).

It is a dynamic entity which is subject to change. It is a deciding factor of the teacher's performance. Attitude is defined as a state of readiness shaped through the experience and influences the response of individual towards the stimuli. It is precursor of the behaviour and varies from favourable to unfavourable through neutral. Attitude is made up of three components affective, behavioural and cognitive hence acts as a yardstick of the individual behaviour (Feldman, 1985). Factors which bear influence on the attitude of the teacher are the domestic environment, family background, socioeconomic background, beliefs and educational institutes etc.

Allport (1935) defines it as a mental and neural state of readiness, organized through experience, exerting a directive or dynamic influence upon the individual's response to all objects and situations with which it is related.

Thurstone (1946) has defined attitude as the degree of positive or negative affect associated with some psychological object. Professional attitude means a person's feelings, behaviours and commitment to the profession. If the teacher is committed and has a positive attitude, then it is sure that his performance will be better and his effort will be fruitful.

Authors such as **McGuire (1989) and Wood (2000)** believe that attitudes are formed and manifested at the level of three fundamental dimensions: *cognitive, affective and behavioural*. The cognitive component of attitudes includes perceptions, beliefs and assumptions of the individual facts and events. The affective component describes emotional experiences and emotional responses to various facts and events.

Regarding the behavioural component, it shows intentions and predictions of the way a person can act in relation to a fact or event based on his assumptions and beliefs.

Anderson (1980) points out that attitudes are formed after receiving various information about facts, events or people. Thus, the nature of the attitudes that an individual forms is determined by how information is received and combined, in the sense that to certain details of the information may be granted more attention than to others. Therefore the importance given to different pieces of information, the order in which they were perceived and the values assigned, will contribute to shaping attitudes.

Need and Significance of the study:

If future teachers have a positive attitude towards their profession, they may more easily develop their future students' intrinsic motivation for learning, they will be able to establish a more efficient communication with them and they will be more involved in the diversification and personalization of learning situations. It is important to point out that in the teaching profession attitude is an important variable because it can seriously influence the effective manifestation of knowledge and skills appropriate to teaching profession. In other words, we believe that lacking a positive attitude towards the teaching profession, knowledge and skills, even if they are formed at a very high level, they will not express coherence.

Review of Related Literature:

Mathai (1992) in his study emphasised that attitude towards profession and success in teaching are correlated to each other. **Singh (1998)** conducted research topic creativity and adjustment as correlates of attitudes of public teachers towards the teaching profession. In his study found that factors of creativity and adjustment are significant predictors of attitude of student teachers towards the teaching profession. In addition the finding established that these factors as a term rather than individually are better predictors of attitudes of student teachers towards the teaching profession.

Shakuntala (1999) found that there was a significant and positive correlation between the adjustment of secondary school teachers and their interest in and attitude towards teaching. Difference in interest in teaching, attitude towards teaching, sex, and type of management, marital status, age and experience of secondary school teachers accounted for significant difference in their adjustment. In another study, **Cornelius (2000)** revealed that intelligence, attitude towards teaching and academic achievement of teacher trainee cast impression on their competence.

Devi (2005) found that success in teaching field depends upon two prime factors- attitude towards profession and job satisfaction. **Suja (2007)** also confirmed similar findings. According to him, attitude towards profession, interest in profession and teaching experience influence job commitment of the teacher. **Singh (2010)** indicates that positive and significant correlation has been found between job satisfaction and academic records, job satisfaction and adjustment as well as between job satisfaction and attitude towards teaching.

Objectives of the Study:

1. To study the overall teaching attitude of teachers and teaching attitude with respect to medium and level of instruction.
2. To compare the teaching attitudes of primary and secondary teachers.
3. To compare the teaching attitudes of English and Urdu medium teachers.

Hypotheses:

1. The teaching attitude of teachers is moderately favorable.

2. There is no significant difference between the teaching attitudes with respect to medium of instruction.
3. There is no significant difference between the teaching attitudes with respect to level of instruction.

Methodology: Descriptive survey method was used in the present study.

Participants: For the selection of sample, stratified random sampling technique was adopted. The research sample consisted of 100 teachers comprising 50 English medium and 50 Urdu medium schools of Aurangabad city.

Tools used: The tool used for data collection was Teacher Attitude Inventory designed and standardized by Ahluwalia, S.P.

Statistics used: Mean, standard deviation and t- ratio were used to analyze the data.

Results and Interpretation:

1. Table showing the mean scores of school teachers on different aspects:

Sr. no	Category	Obtained mean	Range of scores	Interpretation
1.	Urdu medium Teachers	216.52	217-288	Favorable Teaching Attitude
2.	English medium Teachers	221.56	217-288	Favorable Teaching Attitude
3.	Overall	219.04	217-288	Favorable Teaching Attitude

2. Table showing the comparison between the attitudes of school teachers:

Sr.no	Aspect	Obtained mean	S.D	t-value	t-value at 0.05 level	Interpretation
1.	Urdu	216.52	20.14	1.06	1.96	Not significant
	English	221.56	26.61			
2.	Primary	215.28	25.50	1.60	1.96	Not significant
	Secondary	222.80	21.15			

Discussion of Results:

The obtained overall teaching attitude of teachers is 219.04 which falls in the range of 217-288 and which can be interpreted as favourable teaching attitude. The mean value obtained for the Urdu medium teachers is 216.52 which falls in the range of 217-288 and which can be interpreted as favourable teaching attitude. The mean value obtained for the English medium teachers is 221.56 which falls in the range of 217-288 and which can be interpreted as favourable teaching attitude. There was no significant difference found between the teaching attitudes of teachers with respect to medium and level of instruction.

Conclusion:

Attitude being a dynamic entity gets influenced by variables like age, previous experience, beliefs, gender and stream of education. New teachers enter the teacher training program with already established beliefs but Pre-service teacher training programmes help in shaping the attitude of teacher trainees by providing a series of experiences incorporated in their curriculum.

A teacher is central and formal to the whole education system. Therefore, positive attitude towards teaching profession plays an important role. Maximum problems related to teaching-learning can be handled safely without giving too much financial input, if teachers possess a healthy professional attitude. In India, teaching is the third largest workforce; thus a large number of people enter into this profession. Lack of professional attitude among this group has made it difficult to ensure uniform standards. The increasing demand for professional service with quality has put the onus on the teaching profession to be more responsible and accountable to the needs and conditions of service. Due to lack of professional attitude among teachers, continuous and adequate efforts are not made to recognize the best ideas in time, practice and role in action for self-renewal and sustenance.

References

- i. Ahluwalia, S.P. (2001). Teacher Attitude Inventory. Agra: National Psychological Corporation.
- ii. Allport, G. W. (1935). Attitudes. In Murchison, C. (Ed.) A Handbook of Social Psychology, 34-36. Clark University Press, Worcester, Mass.
- iii. Anastasi C. (1957). Attitude Of In-Service And Pre-Service Primary School Teachers, Journal Of Education Psychology.
- iv. Anderson, N. H (1980). Integration theory and attitude change. Psychological Review, 78, 171-206.
- v. Benjamin, A. E. W.; Sahayarani, J. & Stanly, L. S. (2011). A study on attitude towards teaching profession and achievement in teaching competency of B.Ed. trainees. New Frontiers in Education, 44(3), 250-253.
- vi. Devi, Usha, V. K. (2005). A study of role conflict, job satisfaction and select presage variables discriminating between successful and less successful secondary school women teachers of Kerala. Unpublished PhD, University of Calicut.
- vii. Feldman, A. (2002). Existential approaches to action research. Educational Action Research, 10 (2), 233-251.
- ix. Ghosh, S. and Bairgya, S. (2010). Attitude of secondary school teachers towards teaching profession in relation to some demographic variables, Edusearch 1(1), 55-58.
- x. Gnanaguru, S. A. & Kumar, S. (2007). Attitude of under normal and overachievers towards teaching profession and their home environment. Journal of All India Association for Educational Research, 19 (3 & 4) 36-37.
- xi. Mathai, M. (1992). Some presage variables discriminating between successful and less successful secondary school science teachers of Kerala. Unpublished M.Phil, University of Calicut.
- xii. Mc'Guire, W.J (1989). The structure of individual attitudes, and attitude systems. In A. R. Pratkanis, S.J. Breckler & A.G Greenwald (eds.). Attitude Structure and function. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- xiii. Naik, A. K. & Pathy, M. K. (1997). A study of the attitudes of secondary school science teachers towards teaching of science, School Science, 35 (2), 59-62.
- xiv. Shankutla, K.S & Sabapathy, T. (1999), Teacher Adjustment as Related to Interest in and Attitude Towards Teaching. Indian Educational Abstract, 1(1), 91.
- xv. Singh, A. K. (2010). A study of Academic Record, Adjustment and Attitude as Correlates of job Satisfaction Among the Central School Teachers of Eastern U.P. Indian Educational Review, 47 (2).
- xvi. Singh, D. (1998): Creativity and Adjustment as Correlates of Attitude of Student Teachers Towards Teaching profession. Unpublished M.Ed Dissertation, Govt. College of Education, Sec. 20-D Chandigarh.
- xvii. Srivastava, M. B. (1989). The impact of the teacher education programme of Lucknow university on pupil-teachers' attitude and teaching efficiency, Ph.D. University of Lucknow.
- xviii. Thurstone, L. L. (1946) Comment. American Journal of Sociology, 52, 39-50.
- xix. Thurstone, L. L. & Chave, E. J. (1929). The Measurement of Attitude. University of Chicago Press, Chicago.
- xx. Yadav, R. (1992). Impact of teacher training on certain personality characteristics of B.Ed. trainees, Unpublished Ph.D. Thesis, Agra : Agra University.

Aphasia And Dysphasia –An Untouched Learning Problem Of School Children

Dr.Khan Zeenat

Assistant Professor,
Marathwada College of Education Aurangabad.
Email id zeenat_muzaffar@hotmail.com

Abstract:

About 2% of children suffers from Aphasia and Dysphasia. Aphasia is a condition that robs you of the ability to communicate. Aphasia can affect your ability to express and understand language, both verbal and written. Whereas Dysphasia is a communication disorder that occurs when parts of the brain responsible for language are damaged. These language problems remains untouched by the parents as well as teachers due to unawareness of this problem among them.

Introduction

Language is much more than words. Language is the basic means of learning in the classroom. It involves our ability to recognize and use words and sentences. Much of this capability resides in the left hemisphere of the brain. When a person has a stroke or other injury that affects the left side of the brain, it typically disrupts their ability to use language.

Through language, we:

- Communicate our inner thoughts, desires, intentions and motivations.
- Understand what others say to us.
- Ask questions.
- Give commands.
- Comment and interchange.
- Listen.
- Speak.
- Read.
- Write.

What is Aphasia?

It is that (pathology) a partial or total loss of language skills due to brain damage usually, damage to the left Perisylvian region, including Broca's area and Wernicke's area causes aphasia, while dysphasia is (Pathology) loss of or deficiency in the power to use or understand language as a result of injury or disease of brain. A stroke that affects the left side of the brain may lead to aphasia, a language impairment that makes it difficult to use language in those ways. Aphasia can have tragic consequences.

People with aphasia:

- May be disrupted in their ability to use language in ordinary classroom circumstances.
- May have difficulty communicating in daily activities.
- May have difficulty communicating at home, in classroom, in social situations, or at work.
- May feel isolated and aloof in classroom.

Scientists and clinicians who study how language is stored in the brain have learned that different aspects of language are located in different parts of the left hemisphere. For example, areas in the back portions allow us to understand words. When a stroke affects this posterior or back part of the left hemisphere, people can have great difficulty understanding what they hear or read.

Imagine going to a foreign country and hearing people speaking all around you. You would know they were using words and sentences. You might even have an elemental knowledge of that language,

allowing you to recognize words here and there, but you would not have command of the language and couldn't follow most conversation. This is what life is like for people with comprehension problems.

Types of Aphasia

Wernicke's Aphasia (receptive)

People with serious comprehension difficulties have what is called Wernicke's aphasia and:

- Often say many words that don't make sense.
- May fail to realize they are saying the wrong words; for instance, they might call a fork a "gleeble."
- May string together a series of meaningless words that sound like a sentence but don't make sense.
- Have challenges because our dictionary of words is shelved in a similar region of the left hemisphere, near the area used for understanding words.

Broca's Aphasia (expressive)

When a stroke injures the frontal regions of the left hemisphere, different kinds of language problems can occur. This part of the brain is important for putting words together to form complete sentences. Injury to the left frontal area can lead to what is called Broca's aphasia. Survivors with Broca's aphasia:

- Can have great difficulty forming complete sentences.
- May get out some basic words to get their message across, but leave out words like "is" or "the."
- Often say something that doesn't resemble a sentence.
- Can have trouble understanding sentences.
- Can make mistakes in following directions like "left, right, under, and after."

"Car...bump...boom!" This is not a complete sentence, but it certainly expresses an important idea. Sometimes these individuals will say a word that is close to what they intend, but not the exact word; for example they may say "car" when they mean "truck."

A speech pathologist friend mentioned to a patient that she was having a bad day. She said, "I was bitten by a dog." The stroke survivor asked, "Why did you do that?" In this conversation, the patient understood the basic words spoken, but failed to realize that the words of the sentence and the order of the words were critical to interpreting the correct meaning of the sentence, that the dog bit the woman and not vice versa.

Global Aphasia

When a stroke affects an extensive portion of the front and back regions of the left hemisphere, the result may be global aphasia. Survivors with global aphasia:

- May have great difficulty in understanding words and sentences.
- May have great difficulty in forming words and sentences.
- May understand some words.
- Get out a few words at a time.
- Have severe difficulties that prevent them from effectively communicating.

What Is Dysphasia?

- Dysphasia is a type of disorder where a person has difficulties comprehending language or speaking due to some type of damage in the parts of the brain responsible for communication. The symptoms of dysphasia vary based on the region of the brain that was damaged. There are different regions responsible for understanding language, speaking, reading, and writing, though typically they are

found in the left side of the brain. Sometimes dysphasia is also referred to as aphasia, though generally it's considered a less severe version of aphasia.

Types of Dysphasia

- **Receptive Dysphasia**

People with receptive dysphasia have difficulties comprehending or receiving language. Imagine this form of dysphasia as feeling like people are always speaking to you in a foreign language. That would be so frustrating! Sometimes it can be easier to break sentences down into short, simple segments to prevent overwhelming the person with dysphasia, and it can also help to communicate in places without background noise or distractions. A person with receptive dysphasia may also have trouble reading out loud, whether the material was written by them or someone else, and they may forget information quickly.

- **Expressive Dysphasia**

People with expressive dysphasia have trouble expressing themselves in words. Some people with this form of dysphasia may not be able to verbally speak or communicate at all. Or, if they can speak, they may have trouble finding the right word they want to use or may accidentally use the opposite word of the one they're looking for, or may not make sense at all, but not realize it. In addition to verbal communication, they may also struggle with reading and writing. Imagine having clear thoughts that you can't effectively communicate to the outside world. In many cases, this is what having expressive dysphasia feels like.

- **Mixed Dysphasia**

People with mixed dysphasia suffer from the symptoms of both receptive and expressive dysphasia. They experience multiple complications understanding language and communicating successfully. They can have trouble receiving information and expressing information, and it can affect both verbal and nonverbal communications.

The Language is the base for learning all the subjects in the classroom. It is found that children who are poor in a language are academically poor through out their school college life. This problem has to be identified at early stage so that remedy could be conducted at early stage in order to make them more fruitful academically as well as professionally.

(I acknowledge the ICSSR-New Delhi for this project)

References

- i. G.Lokhanda,P.Shantakumari,A.Kusuma,V.Shyamala -Behavioral Disorder in Children- Discovery Publishing House-New Delhi-2010(395Pp)
- ii. K.C.Panda-Exceptional Children-Vikas Publishing House -N.Delhi-2005 (330pp)
- iii. S.Venkatesan -Children with Developmental Disabilities -Sage Publication New Delhi 2004(251pp)
- iv. Samuel K.Kirk-Educating Exceptional Children-oxford and IBH Publishing Co. new delhi-1962-(387pp)4
- v. Uttam K.Singh-A.K.Nayak – Special Education -Common Wealth Publisher-New Delhi- (1997) (314pp)
- vi. W.N .Dandekar-(2002)Psychological foundation of Education-McMillan India limited Delhi-III edition
- vii. Anupriya Chadda –A Guide to educating Children with learning disabilities (2001)–Vikas publishing house Pvt. ltd. New Delhi.

Website

www.medicalnewstoday.com/articles/151951.php

patient.info/health/dyspraxia-developmental-co-ordination-disorder

https://en.wikipedia.org/wiki/Developmental_coordination_disorder

www.ninds.nih.gov › Disorders A – Z

Role Of Life Skills In Higher Education

Dr. Mate Mahadeo Vishnu

Assistant Professor,
College of Education, Barshi
Dist.Solapur 413 411

Abstract:

Education is the way of enabling individuals to meet the ever increasing challenges of human life. Education is the source to prepare the students for the world of work and to live constructively in society. Life skills are the resources to build healthy relation ships and to create balanced human life. Higher education is an important step in the life of student. Student can develop their abilities through life skills. The present paper aims to strengthen the individual through life skills. The field of teacher education is not an exception to it. The student teacher can adapt various techniques to inculcate life skills.

Keywords-Education, Life skills, Higher Education

Introduction:

Life skills enable us to translate knowledge, attitudes and values into actual abilities of students. Life skills impart supportive learning environment. Life skills help to promote health and well being of students. Life skills build the social environment of students. There are various aspects related to life skills. It is the time to inculcate life skills at higher education level.

Objectives Of The Study

1. To study the concept of life skills
2. To study the various methods to inculcate life skills
3. To study the role of life skills in higher education

Concept Of Lifeskills

World Health Organization has introduced the concept of life skills. Life skills are the abilities for adaptive and positive behaviors that enable individuals to deal effectively with the demands and challenges of everyday life. Life skills are distinct from livelihood skills. Life skills help students to make decisions, solve problems and effective communication. There are two types of skills. Thinking skills and social skills are the two types of skills. Thinking skills help the student to reflect at personal level. Social skills help the students at interpersonal level.

Ten Core Lifeskills

Sr.No	Life skills	Sr.No	Life skills
1)	Self-awareness	6)	Problem solving
2)	Empathy	7)	Effective communication
3)	Critical thinking	8)	Interpersonal relationship
4)	Creative thinking	9)	Coping with stress
5)	Decision making	10)	Coping with emotion

Various Methods To Inculcate Lifeskills

There are various methods to inculcate life skills at higher education level. These are as follows:-

- ❖ Brain Storming
- ❖ Group Discussion
- ❖ Case Study
- ❖ Role Playing
- ❖ Problem Solving Method
- ❖ Language Games
- ❖ Use of ICT
- ❖ Debates
- ❖ Visits & Excursions
- ❖ Co-curricular Activities

Role Of Lifeskills In Higher Education

- Life skills enable the student to promote comprehensive wellbeing
- Life skills help the student to maintain balance in areas of knowledge, attitude and skills
- Life skills help the student to translate knowledge, attitude and values.
- Life skills help to create supportive environment at higher education level.
- Life skills help to develop the self confidence and self esteem of students.
- Life skills help to develop the habits of students at higher education level.
- Life skills create active involvement of students in higher education
- Life skills helps to manage a particular situation effectively to students
- Life skills maintain a healthy life of students

Reference:

1. Life skills Education and CCE
2. Life skills Approach to Teaching

Role of Research in Business and Industry

Dr. Mhaske Ratnakar Bajirao

Assistant Professor
SSVSS, College Of Education, Osmanabad
Email – ratnakarmhaske@rediffmail.com

Introduction

Though Research an executive can quickly get a synopsis of the current scenarios which improves his information base for making sound decisions affecting future operations of the enterprise. The following are the major area in which research plays a key role in making effective decisions.

1. Marketing :-

Marketing research has become very crucial in taking sound marketing decisions. Marketing research involves the process of systematic collection, compilation, analysis and interpretation of relevant data for marketing decisions. Research tools are applied effectively for studies involving demand forecasting, consumer buying behavior, measuring advertising effectiveness, media selection, test marketing, product positioning, and new product potential.

2. Production :-

Research enables an organization to decide on what to produce, how much to produce, when to produce, and for whom to produce in the field of production. Research tools are also of immense help in quality control, and setting up optimum inventory level.

3. Banking :-

Banking institutions have found it useful to set up research departments for the purpose of gathering and analyzing information both for their internal operations and for making in-depth studies on economic conditions of business. Reserve Bank of India has set up an excellent research department for planning and management reporting.

4. Material :-

The materials department uses research to frame suitable policies regarding where to buy, how much to buy, when to buy, and at what price to buy.

5. Human Resource development :-

The human resource development department uses research to study wage rates, incentive schemes, cost of living, employee turnover rates, employment trends, and performance appraisal. It also uses research effectively for its most important activity namely manpower planning.

6. Government :-

Research lays the foundation for all government policies in our economic system. Example – Research is applied for evolving the union finance budget and railway budget every year. Research is used for economic planning and optimum utilization of resources for the development of the nation. Research is also needed for systematic collection of information on the economic and social structure of the nation. Such information indicates what is happening to the economy and what changes are taking place.

References :

- i. Gephart, W.J. and Robert B. Ingle (1969), Educational Research Selected Readings, Columbus Ohio Charles E. Merrill Publishing Company.
- ii. Mouly, George J. (1970), The Science of Educational Research, New York : Van Nostrand Rinehart Company.
- iii. Mistra R.C. (2008). "Educational Research", New Delhi: APH Publication

Footnotes – A Art of Writing

Dr.Mhaske Ratnakar Bajirao

Assistant Professor
SSVSS, College Of Education, Osmanabad
Email – ratnakarmhaske@rediffmail.com

Introduction : -

Sometimes, it is desirable to quote some authoritative views or statements from written works of others in the research report. It may be necessary from various purposes etc. To review the related literature, to support to give the rationale for one's view – Point.

Footnotes:-

Each quotation must have a footnote or reference indicating the sources from which it is borrowed. All these sources and authority be acknowledged both for intellectual honesty and for validity of one's research. Footnotes serve a number of purposes. They enable the researcher to substantiate his presentation by quotations or citations of other authorities, to give credit to sources of material that he has reported and to provide the reader with specific sources that he may use to verify the authenticity and accuracy of material quoted. The citation or quoted statements are written in single spaced whereas the text is written double spaced.

The footnotes are placed at the bottom of the page, and are separated from the text by a three cms horizontal line drawn from the left margin. Footnotes are numbered consecutively within a chapter.

The recent approach is that references are given in the place of footnotes. The references of quoted material are inserted in parentheses at the end of the sentence. e.g., (4:72) indicates that the statement refers to the bibliography listing number 4, page 72.

Another procedure is that all the references are placed on one page at the end of the chapter in the sequence of quoted statements.

Method of Writing Footnotes:-

Usually, the footnotes are given at bottom of the page at the end of the text according to the number of quotations provided on it.

The following examples illustrate the style of writing footnotes:

1. Single Author

John, W. Best (1977), 'Research in Education' 3rd ed., New Jersey, Prentice Hall, Inc., Englewood Cliff, 84 p.

2. Two Authors

J.H. McGrath and D. Gene Wattson (1970), 'Research Methods and Designs for Education', Pennsylvania International Text-book Company, 124 p.

It may be noted from the examples of footnotes and bibliography that the author's last name or surname is written first in bibliography while last name or surname is given in usual way or in the last. Second difference between these two can be gathered regarding page – total numbers of pages of the book are written in bibliography and specific page number of the book is recorded on the footnotes where the quotation has been given in the book. In this way eleven types of bibliography have been illustrated in this chapter; with this difference eleven types of footnotes can also be written.

To avoid repetition and making economy of time and space some abbreviations are used in writing the footnote references.

Usually following three types of abbreviations are employed :

1. Ibid –

In consecutive reference to the same work the Latin abbreviation *ibid* (indicates same page as earlier footnotes), *ibid* p. 36(same work, but a different page 36) is used.

2. Op. Cit. –

When a reference to the same work is not used in consecutive but after some other references, the Latin abbreviation *op.cit.*(indicates the work already cited in the report). The surname of the author and *op.cit.* is used. If the page number of the book is different, in this situation *op.cit.* and page number along the surname is used.

The examples are as follows :

1. Chaube, *op. cit.* (the work cited)
2. Chaube, *op. cit.* Page 48 (the work cited on page 48)

3. Loc. Cit. –

When a second but non-consecutive reference follows, referring to the same work and same page, the Latin abbreviation *Loc. Cit.* (previously cited) may be used. The author's surname along *Loc. Cit.* Must be included.

An example is given below:

Chaturvedi, *Loc. Cit.* (Previously cited on page 48)

Conclusion :-

A research report writing is a highly technical activity. It includes various mechanics for a smooth flow of the thesis. The mechanical aspect has been standardised which must be above by researcher in preparing a thesis.

References :

- i. Best. W. John, "*Research in Education*", New Delhi: Prentice Hall of India private Limited
- ii. Mistra R.C. (2008). "*Educational Research*", New Delhi: APH Publication
- iii. Kothari C.K. (2004). "*Research methodology*", New Delhi : New Age International(P), Limited Publishing.

Learning with Technology: New vision of Learning and Teaching in Higher Education**Dr. Mirajkar Ravindra,**Assistant Professor,
Mahavir Mahavidyalaya,
(B.A.B.Ed. Integrated Course),
Kolhapur, Maharashtra
mirajkarmmk@gmail.com**Dr. Patil Shraddha**Assistant Professor,
Mahavir Mahavidyalaya,
(B.A.B.Ed. Integrated Course),
Kolhapur, Maharashtra
shraddhammk@gmail.com**Introduction:**

In today's world, computer-based technology is not a frill, but an important component of any modern curriculum. The term "technology" can be used to mean a very wide variety of things, from computers to pencils. In order to understand the impact of technology on education, it is applied. When students are learning 'from' computers, the technology primarily serves the goal of increasing student's basic skills and knowledge.

Students use the technology as a resource to help them develop higher order thinking, creativity, research skills and so on. Nowadays more advanced technology is used in learning. The crucial elements for successfully using technology in clue the following:

- Technological resources must be sufficient and a accessible.
- Effective technology use requires long-term planning and support.

Impact of student's learning:

Technology used in these ways leads to outcomes that tend to be difficult to measure. The difficulty results not only from rapid changes in technology, but also because many existing – assessments do not adequately capture the skills that this technology enhances, such as critical thinking, other higher order thinking skills, writing and problem solving. As a result, studies examining the impact of students learning with technology are far from conclusive.

Technology entered in the classroom:

Use of technology is played very significant role in the process of teaching and learning. There are many researchers have been pointed out that, Introducing information technology in to the schools may provide the catalyst that enables and forces the restructuring necessary to meet our national education goals.

Following table shows the constructing views of instruction and construction:

Constricting views of instruction and construction

Classroom activity	Instruction	Construction
Teacher Role	Teacher – centered didactic fact teller always expert	Learner centered interactive sometimes learner
Student Role	Listener always learner	Collaborator sometimes expert
Concept of Knowledge	Accumulation of facts	Transformation of facts
Assessment	Norm – referenced	Criterion – referenced portfolios and performances
Technology Use	Drill & practice	Communication, Collaboration, Information, Access

In the technology- rich classrooms, students become more engaged and more active learners, According to means, Technology supports exactly the kinds of changes in content, roles, organizational climate and effect that are at the heart of constructivist educational reform movements.

Productive outcomes of Teaching:

Although technology can support educational change, it will have little impact without accompanying reform at the classroom, school and district level.

Researchers in the ACOT study noted that technology had an enduring, positive impact on student engagement only under certain conditions, particularly when the technology was integrated into other aspects of the student's experience for example, student's were less likely to become bored with computers when teachers used technology as one tool among many in their instructional repertoire. In such classrooms, teachers used computers only when they were the most appropriate tool for completing the assignment, not simply because they were available. In ACOT classrooms researchers found a strong complementary relationship between the adoptions of technology and the creation of collaborative learning environments for teachers. And in a study of five technology – rich schools, goals for students learning were clearly articulated prior to the introduction of technology. This technology – rich schools were restructured, learner centered and had enhanced collegial relationships among adults. In contrast, technology has been shown to be less effective when learning objectives are unclear and the focus of technology use is diffuse. Similarly, technology will not live up to its promise when teachers fail to focus on improving students learning.

Conclusion:

If technology is to be used in powerful ways-to support student collaboration, inquiry and interactive learning then teacher's beliefs about learning and teaching often must change and it also leads to teaching in very effective and significant manner.

Reference:-

- i. <https://www.ed.gov/comment/2921>
- ii. http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/library/reports/modernisation-universities_en.pdf
- iii. <https://www.jisc.ac.uk/sites/default/files/he-teaching-and-learning-vision.pdf>

Virtual Education New Profound Era of Teaching and Learning in Higher Education

Dr. Mirajkar Sharmili,
Assistant Professor,
S. K. Patil M. Ed. College,
Pryag Chikhali, Kolhapur.
mirajkarsr@gmail.com

Introduction:

Information and communication technology (ICT) is facilitating the development of new method of learning. There is no doubt that ICT can play an important role in transforming teaching and learning. In recent years, educational access to digital ICT tools, applications, networks and media word wide has grown dramatically. ICT can make it possible for teachers to provide students with self paced, self directed, problem based learning experiences as well as to taste student learning in new, interactive and attractive ways that many better asses. The depth of their understanding of content and process. Now a days virtual education is one of the latest innovative that has been immersed in teaching learning process.

Concept of virtual Education:

Virtual education refers to instruction in a learning environment where teacher and student are separated by time or space, or both and the teacher provides course content through management applications, multimedia resources, the internet, video conferencing etc.

In such education students receive the content and communication with the teacher via the same technologies.

Virtual designs studio begun in 1993 are a form of collaboration among team of architecture students in Universities word wide. Teachers and students, on different content in a different time zone work on common design project using computer aided design systems, e-mail, a central database, and videoconferencing. Virtual design studio techniques are also being utilized by other disciplines, such as engineering.

Using specialized software teachers can create internet based simulations for role playing activities in language learning. The simulations, incorporating e-mail, chat, and online creation and editing of documents, are thought to motivate oral and written communication among the participating groups, while students are guided through scenarios relevant to the country of their chosen language.

Instruction modes for virtual Education: Now a day's wide range of instruction modes are available. These are as follows:

Virtual Classroom: A virtual classroom is a learning environment created in the virtual space. The objectives of a virtual classrooms are to improve access to advanced educational experiences by allowing students and instructors to participate in remote learning communities using personal computers and to improve the quality and effectiveness of education by using the computer to support a collaborative learning process.

Hypertext Courses: Hypertext courses: Structured course material is used as in a conventional distance education program. However, all material is provided electronically and can be viewed with a browser. Hyperlinks connect text, multimedia parts and exercises in a meaningful way.

Video-based courses: are like face-to-face classroom courses, with a lecturer speaking and PowerPoint slides or online examples used for illustration. Video-streaming technologies is used. Students watch the video by means of freeware or plug-ins (e.g. Windows Media Player, RealPlayer).

Audio-based courses: are similar but instead of moving pictures only the sound track of the lecturer is provided. Often the course pages are enhanced with a text transcription of the lecture.

Animated courses: Enriching text-oriented or audio-based course material by animations is generally a good way of making the content and its appearance more interesting. Animations are created using Macromedia Flash or similar technologies. These animations help understand key concepts and also allow for better retention of learning.

Web-supported textbook courses: are based on specific textbooks. Students read and reflect on the chapters by themselves. Review questions, topics for discussion, exercises, case studies, etc. are given chapter wise on a website and discussed with the lecturer. Class meetings may be held to discuss matters in a chat room, for example.

Peer-to-peer courses: are courses taught "on-demand" and without a prepared curriculum. A new field of online education has emerged in 2007 through new online education platforms

Communication and interaction

Students in virtual education acquire knowledge in a uni-directional manner (e.g. by studying a video, reading a textbook chapter), this would be known as asynchronous instruction. Subsequent discussions of problems, solving exercises, case studies, review questions, etc. help the students to understand better what they learned before. This learning is delivered at the students pace, not instructed live by a teacher. Although asynchronous courses are student driven, teachers are often needed to act as a guide. Therefore teacher facilitators are often available to provide any assistance that may be needed throughout the course. Communication with teacher facilitators is accomplished through discussion boards and email. This communication may be needed at times to better explain a specific topic or make grade corrections. Students enrolled in virtual classrooms or synchronous courses still acquire the content via real life instruction. A real teacher in real time delivers virtual classroom instruction. The virtual classroom teacher uses the computer screen as the board delivering instruction by using videos, PowerPoints, or podcasts in conjunction with audio of the teacher's voice. Students enrolled in the virtual classroom have opportunities for immediate teacher feedback and input while logged into class, just as they would in a traditional classroom. Students can also interact with other students via notes, texts, and emoticons. Additionally, many conferencing platforms used by virtual educators allow for students to work in small groups during classtime, thus again mirroring the look and feel of a traditional classroom. Electronic media like a discussion forum, chat room, voice mail, e-mail, etc. are often employed for communication in both synchronous and asynchronous courses.

Homework assignments are normally submitted electronically, e.g. as an attachment to an e-mail or uploaded to the LMS system in a view complete. When help is needed, lecturers, tutors, or fellow students, or a help desk are available, just like in a real university. The difference is that all communication occurs via electronic media.

Virtual teachers are encouraged to use technology more in the classroom. They are also motivated to share their ideas and lesson plans with other teachers through wikis, blogs, facebook, etc.

Communication in the synchronous virtual classroom is a collaborative learning experience. Students are encouraged to interact with peers through web-conferencing technologies. Small-group and whole-group collaboration is a suggested platform for virtual education. Communication can take place in real-time, i.e. during a class session. A small-group session is often referred to as a "Breakout Room." This is a platform that allows real-time, social interaction between students. Students collectively work on a learning task designed by the virtual classroom instructor. Individual microphones, whiteboard tools (drawing rights for the group board), and/or notes are suggested ways students communicate with one

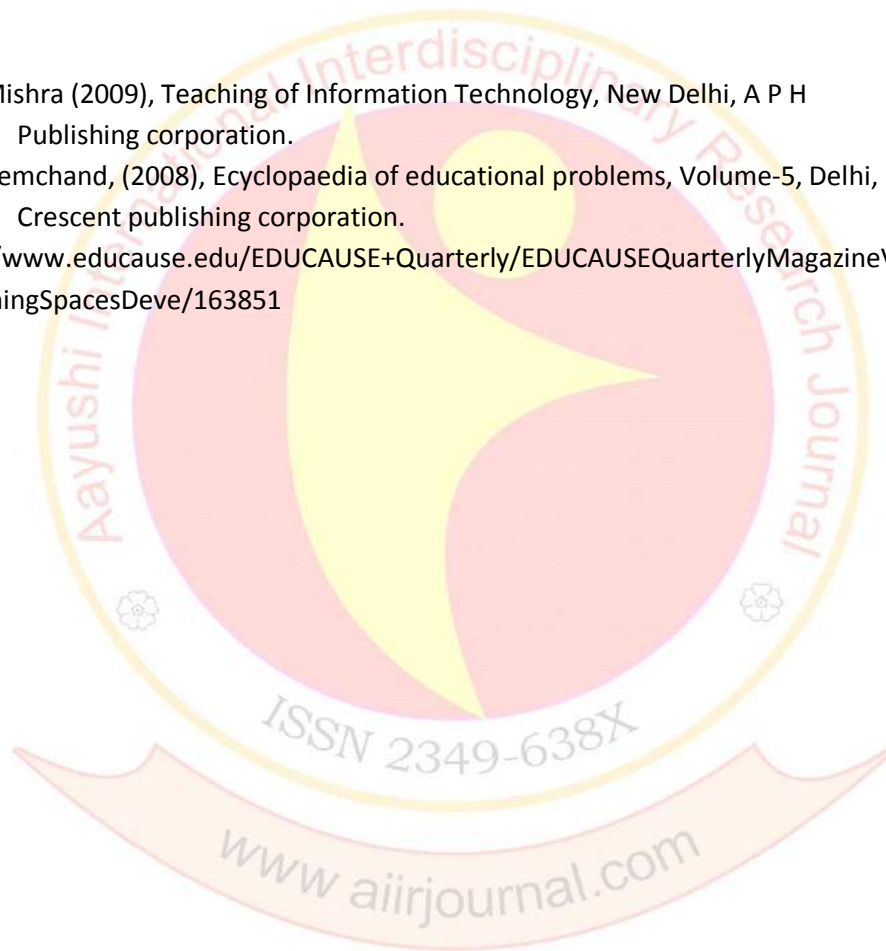
another during live “Breakout Rooms.” Outside of the virtual classroom setting collaborative communication may also occur through various technologies; blogs, wikis, and/or multi-media tools.

Conclusion:

Nowadays virtual classroom is well known concept in the era of teaching learning process. It is a student center learning which provides interactive complementary activities that enables individuals to address unique learning interest and needs, study multiple level of complexity and deeper understanding. Colleges are using this and it is proved that such concept is very significant to achieve & disseminate that knowledge when we compare the traditional methods of teaching & learning.

References:

- i. R. C. Mishra (2009), Teaching of Information Technology, New Delhi, A P H Publishing corporation.
- ii. T. K. Hemchand, (2008), Eyclopaedia of educational problems, Volume-5, Delhi, Crescent publishing corporation.
- iii. <http://www.educause.edu/EDUCAUSE+Quarterly/EDUCAUSEQuarterlyMagazineVolum/VirtualWorldLearningSpacesDeve/163851>

Implication of Brain Based learning in education

Dr. Nirmale Nishant Chandrakant

Assistant Professor,
SSVSS College of Education,Osmanabad(MS)
Email:ncnirmale@gmail.com

Introduction:

Brain Based Learning or BBL emerged in 1980s, during which the rapid progresses in the fields of neuroscience and cognitive science have helped us to satisfy a fundamental curiosity about how people think and learn.

Three key findings from neuroscience and cognitive science that are expanding knowledge of the mechanisms of human learning are:

1. Learning changes the physical structure of the brain.
2. These structural changes alter the functional organization of the brain; in other words, learning organizes and reorganizes the brain.
3. Different parts of the brain may be ready to learn at different times.

Definition of Brain based Learning:

This learning theory is based on the structure and function of the brain. As long as the brain is not prohibited from fulfilling its normal processes, learning will occur. People often say that everyone can learn. Yet the reality is that everyone does learn. Every person is born with a brain that functions as an immensely powerful processor. Traditional schooling, however, often inhibits learning by discouraging, ignoring, or punishing the brain's natural learning processes.

How Brain Based Learning Impacts Education:

Curriculum

Teachers must design learning around student interests and make learning contextual.

Instruction

Educators let students learn in teams and use peripheral learning. Teachers structure learning around real problems, encouraging students to also learn in settings outside the classroom and the school building.

Assessment

Since all students are learning, their assessment should allow them to understand their own learning styles and preferences. This way, students monitor and enhance their own learning process.

What Brain-Based Learning Suggests:

How the brain works has a significant impact on what kinds of learning activities are most effective. Educators need to help students have appropriate experiences and capitalize on those experiences. As Renate Caine illustrates on p. 113 of her book Making Connections, three interactive elements are essential to this process:

- 1 Teachers must immerse learners in complex, interactive experiences that are both rich and real. One excellent example is immersing students in a foreign culture to teach them a second language. Educators must take advantage of the brain's ability to parallel process.
- 2 Students must have a personally meaningful challenge. Such challenges stimulate a student's mind

to the desired state of alertness.

- 3 In order for a student to gain insight about a problem, there must be intensive analysis of the different ways to approach it, and about learning in general. This is what's known as the "active processing of experience."

Principles of Brain Based Learning:

Brain-based learning has been called a combination of brain science and common sense. Hart (1983) called the brain "*the organ of learning.*" He advocated learning more about the brain in order to design effective learning environments. Caine and Caine (1991) developed twelve principles that apply what we know about the function of the brain to teaching and learning. These principles were derived from an exploration of many disciplines and are viewed as a framework for thinking about teaching methodology.

1: The Brain Is A Parallel Processor.

Thoughts, emotions, imagination and predispositions operate concurrently and interactively as the entire system interact and exchanges information in the environment.

Implications for educators:

Teachers need to use a variety of strategies and techniques to engage the students' brains. No one method or technique can adequately encompass all the variations possible. Good teaching so orchestrates the learner's experience that all aspects of brain operation are addressed.

2. Learning Engages The Entire Physiology.

Learning is as natural as breathing, but it can be either inhibited or facilitated. Neuron growth, nourishment, and interactions are integrally related to the perception and interpretation of experiences. Stress and threat affect the brain differently from peace, challenge, boredom, happiness, and contentment. In fact, some aspects of the actual wiring of the brain are affected by school and life experiences.

Implications for educators:

Everything that affects our physiological functioning affects our capacity to learn. Stress management, nutrition, exercise, and relaxation, as well as other facets of health management, must be fully incorporated into the learning process. For example, students should drink six to eight glasses of water during the day to properly hydrate the brain. Start time of school is an important factor to consider especially in adolescence who biologically have difficulty going to sleep early enough to ever receive adequate rest with start times set at seven or eight a.m.

Additionally, expecting equal achievement on the basis of chronological age is inappropriate. Healthy children may differ by as many as five years in their natural acquisition of basic skills.

3 . The Search For Meaning Is Innate.

The search for meaning (making sense of our experiences) and the need to act on our environment is automatic. The search for meaning is survival oriented and basic to the human brain. The brain needs and automatically registers the familiar while simultaneously searching for and responding to novel stimuli. The search for meaning cannot be stopped, only channeled and focused.

Implications for educators:

The learning environment needs to provide stability and familiarity; this is part of the function of routine classroom behaviors and procedures. At the same time, provision must be made for students to satisfy their curiosity and hunger for novelty, discovery, and challenge. Lessons need to be

generally exciting and meaningful and offer students an abundance of choices. The more positively lifelike such learning, the better it is. Most of the creative methods used for teaching gifted students should be applied to all students.

4 .The Search For Meaning Occurs Through "Patterning."

Patterning refers to the meaningful organization and categorization of information. The brain is designed to perceive and generate patterns, and it resists having meaningless patterns imposed on it. "Meaningless" patterns are isolated pieces of information unrelated to what makes sense to a student.

Implications for educators:

Learners are patterning, or perceiving and creating meanings, all the time in one way or another. We cannot stop them, but we can influence the direction. Daydreaming is a way of patterning, as are problem solving and critical thinking. "Time on task" does not ensure appropriate patterning because the student may actually be engaged in busy work while the mind is somewhere else. For teaching to be effective, a learner must be able to create meaningful and personally relevant patterns. Thematic teaching, integration of the curriculum, and life-relevant approaches to learning are those that most recognize this tenant.

5 .Emotions Are Critical To Patterning.

We do not simply learn things. What we learn is influenced and organized by emotions and mind sets based on expectancy, personal biases and prejudices, degree of self-esteem, and the need for social interaction. Emotions and thoughts literally shape each other and cannot be separated.

Implications for educators:

Teachers need to understand students' feelings and attitudes will be involved with and will determine future learning. Students' beliefs about the support that they receive from teachers and administrators further affect their learning. For example, day-to-day classroom encounters affect learning, as does the everyday communication involved with meeting a student in the hall or cafeteria. These chance encounters affect students' beliefs about the level of teacher/administrator support and respect which in turn, affect learning.

6 .The Brain Processes Parts and Wholes Simultaneously.

There is evidence that there are significant differences between left and right hemispheres of the brain. However, in a healthy person, both brain hemispheres interact in each and every daily experience. The "two brain" notion is most valuable as a metaphor that helps educators acknowledge two separate but simultaneous tendencies in the brain for organizing information. One is to reduce information into parts; the other to perceive and work with it as a whole or series of wholes.

Implications for educators:

Good teaching necessarily builds understanding and skills over time because learning is cumulative and developmental. Thus vocabulary and usage are best understood and mastered when incorporated in genuine experiences. Similarly, equations and scientific principles should be dealt with in the context of living science.

7 .Learning Involves Both Focused Attention And Peripheral Perception.

The brain absorbs information with which it is directly involved, but also pays attention to information outside of the direct involvement field. This means that the brain responds to the entire sensory context in which teaching or communication occurs.

Implications for educators:

All aspects of an educational environment are important. Art exhibits should be changed frequently to reflect changes in learning focus. The use of music has also become important as a way to enhance and influence more natural acquisition of information. Teachers need to engage the interests and enthusiasm of students through their own enthusiasm, coaching, and modeling, so those unconscious signals appropriately relate to the importance and value of what is being learned. In effect, every aspect of a student's life, including the community, family and technology, affects student learning.

8 .Learning Always Involves Conscious and Unconscious Processes.

Much of our learning is unconscious and below the level of awareness. We learn much more than we ever consciously understand. Our experiences become part of our prior knowledge in both conscious and unconscious ways.

Implications for educators:

Much understanding may not take place immediately and may occur later, some understanding coming much later. Processing time, reflection, and metacognition are vital to the learning environment. Thus, much of the effort put into teaching and studying is wasted because students do not adequately process their experiences, nor are they given time to reflect upon them.

9 .We Have At Least Two Ways Of Organizing Memory: A Spatial Memory System And A Set Of Systems For Rote Learning.

We have a spatial/autobiographical memory that does not need rehearsal and allows for "instant" recall. It is always engaged, inexhaustible, and motivated by novelty. The two ways of organizing memory are stored differently.

Implications for educators:

Sometimes memorization is important and useful, such as multiplication tables. In general, however, teaching devoted to memorization does not facilitate the transfer of learning and probably interferes with the subsequent development of understanding. By ignoring the personal world of the learner, and the preferred learning style of the learner, educators actually inhibit the effective functioning of the brain.

10 .We Understand And Remember Best When Facts And Skills Are Embedded In Natural, Spatial Memory.

Our native language is learned through multiple interactive experiences with vocabulary and grammar. It is shaped both by internal processes and by social interaction. That is an example of how specific items are given meaning when embedded in ordinary experiences. All education can be enhanced when this type of embedding is adopted.

Implications for educators:

Teachers need to use a great deal of real-life activity, including classroom demonstrations; projects; field trips; visual imagery of certain experiences; stories; metaphors; drama; and interaction of different subjects. Grammar can be learned in process, through stories or writing.

Success depends on using all of the senses and immersing the learner in a multitude of complex and interactive experiences. Lectures are not excluded, but they should be part of a larger experience.

11 .Complex Learning Is Enhanced By Challenge And Inhibited By Threat.

The brain makes maximum connections when risk taking is encouraged and supported; however, it "downshifts" (helplessness) when under perceived threat.

Implications for educators:

Creating a safe place to think and risk, or relaxed alertness, is essential for optimum learning. The threat of failure and/or low grades may inhibit rather than encourage learning.

12 .Every Brain Is Uniquely Organized.

All humans have the same set of systems, yet we are all different based on genetic endowments, differing prior knowledge, and differing environments. The more we learn, the more unique we become.

Implications for educators:

Learners are all different and need to be empowered to make choices and allowed to understand the world from their own unique intelligences. Providing choices that are variable enough to attract individual interests may require reshaping of schools so that they exhibit the complexity found in life. In sum, education needs to facilitate optimal brain functioning.

Conclusion

It is often popularly argued that advances in the understanding of brain development and mechanisms of learning have substantial implications for education and the learning sciences. In addition, certain brain scientists have offered advice, often with a tenuous scientific basis, that has been incorporated into publications designed for educators. It is clear that there are qualitative differences among kinds of learning opportunities. In addition, the brain "creates" informational experiences through mental activities such as inference, category formation, and so forth. These are types of learning opportunities that can be facilitated.

References

- i. Bruer, J. (1997) Education and the brain: A bridge too far. Educational Researcher,26 (8), 4-16.
- ii. Caine, R. & Caine, G. (1998) Building a bridge between neurosciences and education: Cautions and possibilities. NASSP Bulletin, 82 (598), 1-6.
- iii. Goleman, D. (1995) Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. NY: Bantam Books.
- iv. Huttenlocher, P.R., and A.S. Dabholkar (1997) Regional differences in synaptogenesis in human cerebral cortex. Journal of Comparative Neurology 387:167- 178.
- v. Jensen , E. (1998) Teaching with the Brain in Mind. Alexandria VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

Use of ICT in Teaching and Learning in Higher Education

Dr. Patil Shraddha

Assistant Professor,
Mahavir Mahavidyalaya,
(B.A.B.Ed. Integrated Course),
Kolhapur, Maharashtra
shraddhamk@gmail.com

Dr. Mirajkar Ravindra,

Assistant Professor,
Mahavir Mahavidyalaya,
(B.A.B.Ed. Integrated Course),
Kolhapur, Maharashtra
mirajkarmmk@gamil.com

Introduction:

Today's society is knowledge society. In this knowledge society Information and Communication Technology (ICT) is playing very significant role in the field of Education. ICT is a force that has changed many aspects of the way we live. As we move into the 21st century, the adoption of ICT's in education and contemporary trends suggest we will soon see large scale changes in the way education is planned and delivered as a consequence of ICT. So, ICT acts as a powerful agent to change. ICT enhances the learning environment and in the organization and management of schools, colleges and universities. Many teachers understand the importance of the ICT into the education and mastering concepts of ICT to enhance their teaching skills as part of the core of education, along reading, writing and numeracy.

ICT's help to expand access to education:

ICT's are potentially powerful tool for extending educational opportunities. ICT helps to expand access to education. Now we can to see it. Anytime, anywhere – One defining feature of ICT is their ability to transcend time and space. ICT make possible asynchronous learning or learning – characterized by a time lag between the delivery of instruction and its reception by learners. Online course materials, for example, may be accessed 24 hours a day, 7 day a weak. ICT based educational delivery (e.g. educational programming broadcast over radio or television or internet) also dispenses with the need for all learners and the instructor to be in one physical location. Additionally, certain types of ICT's such as teleconferencing technologies enable instruction to be received simultaneously by multiple, geographically dispersed learners (i.e. synchronous learning)

Access to remote learning resources:

Teachers and learner no longer have to rely solely on printed books and other materials in physical media housed in libraries for their educational needs. With the Internet a wealth of learning material in almost every subject and in a variety of media can now be accessed from anywhere at any time of the day and by an unlimited number of people. This is particularly significant for many schools in developing countries, and even some in developed countries, that have limited number of people. This is particularly significant for many schools in developing countries, and even some in developed countries, that have limited and outdated library resources. ICT has also facilitated access to resource persons-mentors, experts, researchers, professionals, business leaders and peers – all over the world.

Research has shown that the appropriate use of ICT's can catalyze the paradigmatic shift in both content and pedagogy that is at the heart of education reform in the 21st century.

Uses of ICT in Education:

- Active learning: It helps for active learning. ICT enhanced learning mobilizes tools for examination, calculation and analysis of information. ICT enhanced learning promotes increased learner engagement.

- Collaborative learning: ICT based learning encourages interaction and cooperation among students, teachers and experts regardless of where they are. Apart from modeling real-world interactions, ICT supported learning provides learners the opportunity to work with people from different cultures, thereby helping to enhance learner's teaming and communicative skills as well as their global awareness. Creating and integrative learning is also possible through ICT.

Merits of ICT:

ICT enhances active learning process and raises the quality of the langue learning experience. The internet, in particular provides an easy and fast access to the use of current and authentic materials in the language being studied, which is motivating for the language learner. Such authentic materials include, for instance, online news papers, webcasts, podcasts, newsroom, video clips or even video sharing website such as you tube.

ICT provides a lot of merits to the nation. At the same time, there are some risks involve in using ICT in education – cost is the most important issue which decides and the use of ICT in developing countries. There is a need for training the teachers and students by ICT.

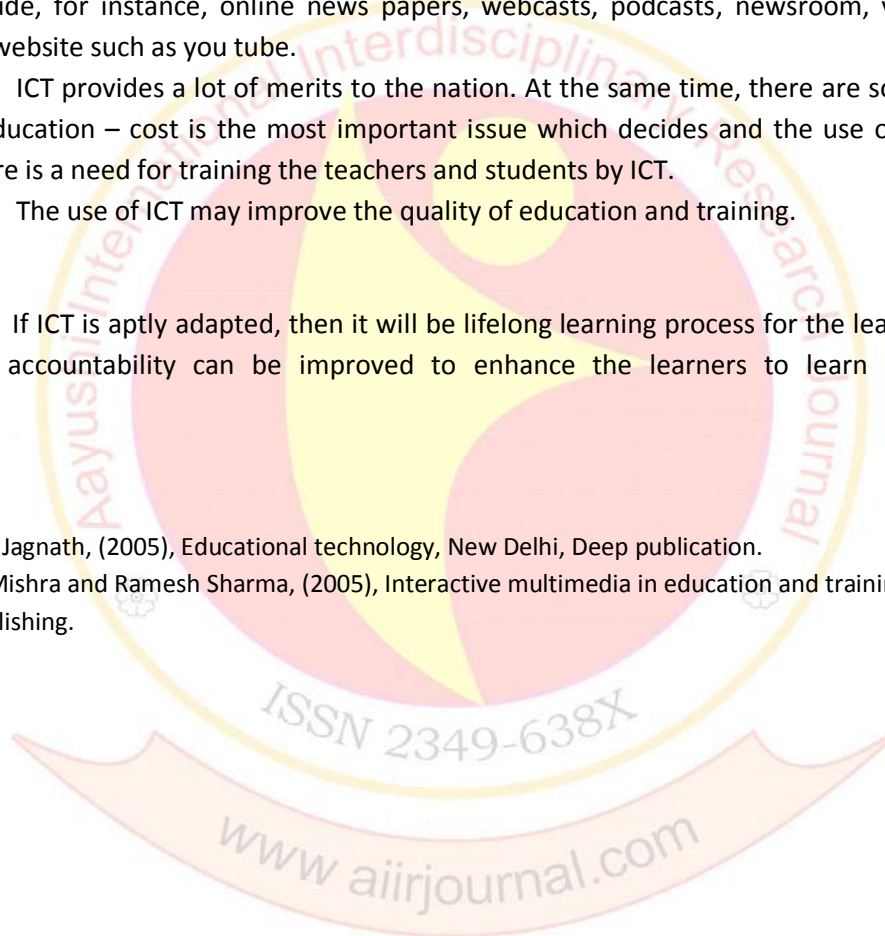
The use of ICT may improve the quality of education and training.

Conclusion:

If ICT is aptly adapted, then it will be lifelong learning process for the learner. The quality of learning with accountability can be improved to enhance the learners to learn things quickly and successfully.

References:

- i. Mohanty Jagnath, (2005), Educational technology, New Delhi, Deep publication.
- ii. Sanjaya Mishra and Ramesh Sharma, (2005), Interactive multimedia in education and training, USA, Idea group publishing.

Life Skill Based Education

Pawar Dnyaneshwar Dagadu

Asst. Prof.,
S.K.B.S.S.Collage of Education, Osmanabad

Abstract

Life skills include psychosocial competencies and interpersonal skills that help people make informed decisions, solve problems, think critically and creatively, communicate effectively, build healthy relationships, empathize with others, and cope with managing their lives in a healthy and productive manner. Essentially, there are two kinds of skills - those related to thinking termed as thinking skills and skills related to dealing with others termed as social skills. While thinking skills relate to reflection at a personal level, social skills include interpersonal skills and do not necessarily depend on logical thinking. It is the combination of these two types of skills that are needed for achieving assertive behaviour and negotiating effectively. Emotional can be perceived as a skill not only in making rational decisions but also in being able to make others agree to one's point of view. To do that, coming to terms first with oneself is important. Thus, selfmanagement is an important skill including managing/coping with feelings, emotions, stress and resisting peer and family pressure. Young people as advocates need both thinking and social skills for consensus building and advocacy on issues of concern.

Self – awareness helps adolescents understand themselves and establish their personal identity. Lack of information and skills prevent them from effectively exploring their potential and establishing a positive image and sound career perspective.

Managing Emotions

•Adolescents have frequent mood changes reflecting feelings of anger, sadness, happiness, fear, shame, guilt, and love. Very often, they are unable to understand the emotional turmoil.

•They do not have a supportive environment in order to share their concerns with others. Counseling facilities are not available.

These are truly the years of creativity, idealism, buoyancy and a spirit of adventure. But these are also the years of experimentation and risk-taking, of giving in to negative peer pressure, of taking uninformed decisions on crucial issues, especially relating to their bodies and their sexuality. Adolescence is thus a turning point in one's life, a period of increased potential but also one of greater vulnerability.

Introduction

Life skills include psychosocial competencies and interpersonal skills that help people make informed decisions, solve problems, think critically and creatively, communicate effectively, build healthy relationships, empathize with others, and cope with managing their lives in a healthy and productive manner. Essentially, there are two kinds of skills - those related to thinking termed as thinking skills and skills related to dealing with others termed as social skills. While thinking skills relate to reflection at a personal level, social skills include interpersonal skills and do not necessarily depend on logical thinking. It is the combination of these two types of skills that are needed for achieving assertive behavior and negotiating effectively. Emotional can be perceived as a skill not only in making rational decisions but also in being able to make others agree to one's point of view. To do that, coming to terms first with oneself is important. Thus, self management is an important skill including managing/coping with feelings, emotions, stress and resisting peer and family pressure. Young people as advocates need both thinking and social skills for consensus building and advocacy on issues of concern.

Self – awareness helps adolescents understand themselves and establish their personal identity. Lack of information and skills prevent them from effectively exploring their potential and establishing a positive image and sound career perspective.

Managing Emotions

•Adolescents have frequent mood changes reflecting feelings of anger, sadness, happiness, fear, shame, guilt, and love. Very often, they are unable to understand the emotional turmoil.

•They do not have a supportive environment in order to share their concerns with others. Counseling facilities are not available.

1.Self-awareness- Self- awareness is the capacity For introspection and the ability to recognize oneself as an individual separate from the environment and other individuals. It is not to be confused with Consciousness in the sense of quail. While consciousness is a term given to being aware of one's environment and body and lifestyle, self-awareness is the recognition of that awareness.

Includes recognition of 'self', our character, our strengths and weaknesses, desires and dislikes. Developing self-awareness can help us to recognize when we are stressed or feel under pressure. It is often a prerequisite to effective communication and interpersonal relations, as well as for developing empathy with others. is the capacity For introspection and the ability to recognize oneself as an individual separate from the environment and other individuals. It is not to be confused with Consciousness in the sense of quail. While consciousness is a term given to being aware of one's environment and body and lifestyle, self-awareness is the recognition of that awareness.

2.Empathy- Empathy is the capacity to understand or feel what another person is experiencing from within the other being's frame of reference, i.e., the capacity to place oneself in another's position. Empathy is seeing with the eyes of another, listening with the ears of another and feelings with the heart of another. There are many definitions for empathy which encompass a broad range of emotional states. Types of empathy include cognitive empathy, emotional empathy, and somatic empathy.

When we understand ourselves as well as others, we are better prepared to communicate our needs and desires. We will be more equipped to say what we want people to know, present our thoughts and ideas and tackle delicate issues without offending other people. At the same time, we will be able to elicit support from others, and win their understanding.

3.Critical thinking - Critical thinking is significant in academics due to being significant in learning. Critical thinking is an ability to analyze information and experiences in an objective manner. Critical thinking can contribute to health by helping us to recognize and assess the factors that influence attitudes and behaviour, such as values, peer pressure and the media.

4.Creative thinking- Creativity is a phenomenon whereby something new and somehow valuable is formed. The created item may be intangible (such as an idea, a scientific theory, a musical composition, or a joke) or a physical object (such as an invention, a literary work or a painting). is a novel way of seeing or doing things that is characteristic of four components – fluency (generating new ideas), flexibility (shifting perspective easily), originality (conceiving of something new), and elaboration (building on other ideas).

5.Decision making- helps us to deal constructively with decisions about our lives. This can have consequences for health. It can teach people how to actively make decisions about their actions in relation to healthy assessment of different options and, what effects these different decisions are likely to have.

6.Problem solving- Problem solving consists of using generic or ad hoc methods, in an orderly manner, for finding solutions to problems. Some of the problem-solving techniques developed and used in artificial intelligence, computer science, engineering, mathematics, or medicine are related to mental problem-solving techniques studied in psychology. helps us to deal constructively with problems in our lives. Significant problems that are left unresolved can cause mental stress and give rise to accompanying physical strain.

7. Interpersonal relationship - skills help us to relate in positive ways with the people we interact with. This may mean being able to make and keep friendly relationships, which can be of great importance to our mental and social well-being. It may mean keeping, good relations with family members, which are an important source of social support. It may also mean being able to end relationships constructively.

8. Effective communication- means that we are able to express ourselves, both verbally and non-verbally, in ways that are appropriate to our cultures and situations. This means being able to express opinions and desires, and also needs and fears. And it may mean being able to ask for advice and help in a time of need.

9. Coping with stress - means recognizing the sources of stress in our lives, recognizing how this affects us, and acting in ways that help us control our levels of stress, by changing our environment or lifestyle and learning how to relax.

10. Coping with emotions - means involving recognizing emotions within us and others, being aware of how emotions influence behaviour and being able to respond to emotions appropriately. Intense emotions like anger or sadness can have negative effects on our health if we do not respond appropriately.

These are truly the years of creativity, idealism, buoyancy and a spirit of adventure. But these are also the years of experimentation and risk-taking, of giving in to negative peer pressure, of taking uninformed decisions on crucial issues, especially relating to their bodies and their sexuality. Adolescence is thus a turning point in one's life, a period of increased potential but also one of greater vulnerability.

Bibliography-

- i. Agnew, P. W., Kellerman, A. S. & Meyer, J. (1996). Multimedia in the Classroom, Boston: Allyn and Bacon.
- ii. Boud, D. & Feletti, G. (1999). The Challenge of Problem-Based Learning, (2nd Ed.), London: Kogan Page.
- iii. Hofstetter, F. T. (1995). Multimedia Literacy, New York: McGraw-Hill.
- iv. Jonassen, D. H., Peck, K. L., and Wilson, B. G. (1999). Learning With Technology: A Constructivist Perspective, New Jersey: Merrill/Prentice Hall.
- v. Lindstrom, R. (1994). The Business Week Guide to Multimedia Presentations: Create Dynamic Presentations That Inspire, New York: McGraw-Hill.
- vi. Tapscott, D. (1998). Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation, New York: McGraw-Hill.
- vii. Teo, R. & Wong, A. (2000). Does Problem Based Learning Create A Better Student: A Reflection? Paper presented at the 2nd Asia Pacific Conference on Problem –Based Learning: Education Across Disciplines, December 4-7, 2000, Singapore.

Brain-Based Learning in higher Education

Pawar Sulakshana Shaliwahan

M.Sc M.Ed,SET

SKBSS Collage of Education Osmanabad

Abstract

Neuroscience research that explains how the brain learns is a dynamic field. Since the 1990s, there has been explosive growth in information about the neurophysiology of the neuroanatomys that is necessary to understand this research is presented first. Following the discussion of anatomy and physiology, current brain research is learning described, with particular focus on its implications for teaching adult students. In addition, that have a basis in neuroscience are examined. Recommendations founded on brain-based research, with a focus on adult education, follow, including specific activities such as crossed-lateral movement patterns and detailed online activities that can be incorporated into an online learning environment or a distance learning class (and faceto-face classroom) for adults. Comprehensive recommendations and guidelines for online learning design have been provided as suggestions for making maximum use of the brain-based principles .

1.Introduction -

Neuroscience research findings are now scientifically confirming many learning theories first introduced during the educational reform efforts of the 1960s . The brain is the major controller of the body, similar to a computer's CPU (central processing unit). It is the information processor of the human body. The brain is capable of multitasking, to being extremely complex, is a dynamic and adaptive system. The brain contains hundreds of billions of neurons and interneurons that produce an enormous number of neural nets, or groups of neurons working together, from which our daily experience is created. The brain's activity is controlled by genetics, development, experience, culture, environment, and emotions, and it is constantly under stimulation to change (Gardner, 1999). Since the 1980s, Developments in technology have allowed researchers to see inside the brain, and visualize how the structures in the brain communicate. Common imaging techniques used by researchers With advances in technology and knowledge about the brain, there has been the development of brain-compatible or brain-based learning. Brain-based learning is a new paradigm that has tremendous implications for educators and students. research that are important in understanding how learning occurs. Neuroscience research need s to be translated into brain-based learning strategies that can be used by educators, and instructional design theories need to be developed in response to the new brain-based information being discovered by scientists.

2. Learning and the Brain -

Everyone's brain is uniquely shaped by genetics, the environment, social phenomena, and experience. The interconnections, or the existing neural networks, are unique for each person. The connections between neurons are developed because of the individual's experiences, and form a "personal cognitive map". However, after birth, chance plays a larger role than genetic code in determining whether one budding neuron will grow to another. "Genetics determines only the types of cells that get connected. The more a connection is used, the larger the network grows, and the more secure the links become. The number of synaptic connections may also increase. Jensen explained that learning is defined as changing the structure of the brain. An individual's neural wiring changes as he or she learns activities. If an activity is new, the brain will respond slowly and start to develop new connections. As the activity is practiced, the pathways get more efficient, and transmission speed increases. The pathways may become permanent as the skill becomes integral to the brain, and is held in long-term memory. Neuroscience research confirms that practice improves performance. Fishback (1999) reported that all new information is incorporated into

existing neural networks. The human brain is always looking to make associations between incoming information and experience. In fact, the brain helps screen out some memory. If people remembered everything they saw, there would be too much information, and they would experience overload. "Memories are not stored intact; they are separated and then distributed in different regions of the brain". As information comes in and enters short-term memory, the brain must decide whether it will be consolidated and stored in long-term memory. This process of consolidation suggests that different sections of the brain must work together for learning to occur. Brain imaging has revealed that the longer certain areas of the brain are stimulated, the better information is remembered. In addition, personal experience intensifies activation, focus, and concentration. The more elaborate a memory is (in terms of sound, touch, vision, etc.), the easier it is to access. Repetition is also important, as it causes neural connections to reactivate and increases the chance of retaining the memory (Fishback, 1999). Neuroscience can now explain why adults need to see the link between what they are learning and how it will apply to their lives. By doing this, they strengthen their neural connections and integrate incoming information and experience into their existing wiring. Adults also need opportunities to test their learning as they go along; they should not receive only background theory and general information. They should be able to use their current neuronal circuits in order to Brain-Based Learning strengthen the new pathways that are being developed as they learn new information.

3. Brain-Based Learning -

Memory, Understanding, Thinking, and Metacognition Memory is due to complex, multipath neuronal growth. The brain is a multimodal processor that assembles patterns, makes meaning, sorts daily life and experiences, and then processes this information. Today's educational system often expects students to retrieve content that has been removed from context. Using real-life simulations and contextualized situations helps students "memorize" information. According to Caine and Caine many of the insights and patterns that we grasp are the result of ongoing nonconscious processing. "Psychologists have also known for a long time that understanding is largely a consequence of deep processing. Thus, complex learning depends on a person's capacity to take charge of the processing of experience which is a matter of becoming aware of what is actually happening. since the experiences stored in these structures cannot be adequately expressed through language. According to Hill (2001), "Consciousness refers to the ability to be self-aware and make meaning of our experiences. Consciousness can also be thought of as a sense of identity, especially the complex attitudes, beliefs, and sensitivities held by an individual" In contrast, the unconscious is a Freudian term, by which "people usually mean mental contents that are not easily available to consciousness" . According to Bollet and Fallon (2002), the unconscious mind is more intelligent than the conscious mind for several reasons. One reason is that the former has a greater capacity for memory. "The unconscious can hold billions and billions of bits of information, while the conscious mind can only hold 5-9 bits" The unconscious mind is able to perform more tasks because of this capacity. The conscious mind is more linear and sequenced (patterns), whereas the unconscious mind is emotional and nonlinear, and deals with inferences and possibilities. It is by bringing to conscious awareness our assumptions, beliefs, habits, and practices that we begin to take charge of them and of our own learning and performance. As we grow older we have the capacity to develop awareness and to engage in metacognitive observation. The more we can observe in our thinking, the more we can self-regulate and take charge of our own learning. (Caine, & Caine.) Adult students should be encouraged to use their metacognitive skills to facilitate learning (Hill, 2001). Adults have many experiences and memories that act as a foundation for future learning. Adults have brains that have developed physically, with neuronal growth, in response to their experience, culture, ethnicity, personality, and political philosophy. Metacognition, or the ability to think about one's own thinking, evolves as the brain matures. Metacognition includes models of thinking, automation of conscious

thought, accessing automatic processes, practice effects, and self-awareness. It also includes being aware of one's own thoughts, feelings, and actions, and their effects on others.

4. Making Meaning or Meaningful Content -

There is a significant difference between the meaning that is gained when one memorizes material, and the meaning one achieves by developing an authentic grasp of a subject. In addition, what is meaningful to one person might be of no interest to another. According to Jensen (2000), three factors generate meaning: (a) relevance or connection with existing neural sites, (b) emotions that trigger the brain's chemistry, and (c) the context that triggers pattern making. If information is personal, emotional, and makes sense, it is meaningful. Learning and memory are context driven. Meaning involves one's values and purpose, and it is generated when one asks questions such as "Who am I?" and "Why am I here?" The search for meaning is "survival oriented and basic to the human brain/mind. While the ways in which we make sense of our experiences change over time, the central drive to do so is life long" (Caine & Caine). Learning should be meaningful for the student. According to Deveci (2004), "In contextual learning, students learn better when they think about what they are doing, and why they are doing it". The brain seeks meaningful patterns, and interprets new experiences through what is familiar. Learning should be made meaningful for students (Hill, 2001) so that they can apply and personalize new information. Adult students need to feel that learning focuses on issues that directly concern them. They want to know what they are going to learn, how the learning will be conducted, and why it is important. Instructors should design activities for students that are interactive. The new information will assist the student in constructing new knowledge. Motivation for this process can come from a sense of personal need (Deveci, 2004). When a learner receives opportunities to develop motivation through problem-based learning or case-based learning activities, personal ownership results. Active learning is fundamental to achieving a sense of ownership. Having students draw on their previous knowledge, with the instructor acting as a facilitator in a contextual learning setting, allows

5. Implications for Multimedia -

Multimedia gives the instructor the ability to bring the real world to the learner with a multisensory approach, using multiple types of media simultaneously and in an integrated manner. Media might include sound, graphics, video, text, animation, or any other form of information representation. Multimedia can help motivate students and give them additional connections to their personal knowledge structures. Multimedia also helps present learning in a multimodal manner, thus allowing students to build their connections, or neural networks, in response to the material being presented. Internet and distance learning programs can capitalize on multimedia. There is a wealth and variety of information available on the Internet, and instructors should consider this as they design their online classrooms. Contemporary multimedia platforms allow a greater degree of learner control and more freedom for the learner to undertake self-directed exploration of the material. Such self-directed learning is likely to be more meaningful and more connected to existing knowledge structures within the learner's brain. Therefore, educators should perceive the advantages of learning programs that include multimedia presentations. The instructor also needs to consider the multiple intelligences of students and provide a multimodal environment that allows learner choice. Recommendations for implementing this environment include the following: (a) use a variety of teaching tools and strategies, such as Web quests, real-life projects, role-play and design complex, and multi-sensory immersion environments; and (b) provide online students with control of navigation.

6. Implications for the Online Environment -

Implications for the online environment include ensuring that there is positive emotional commitment by the student, with an absence of threat. Frequent feedback, mutual respect, and strong peer

support are vital to maintaining a positive emotional environment. Specific recommendations for the creation of such an environment are as follows: (a) recognize that it is difficult to “unlearn” old beliefs, and allow students time to work through conflicts; (b) be aware that the learning environment may trigger past negative learning experiences for some adults; (c) use a variety of input methods, including online lectures, readings, films, videos, audio, journals, models, and pictures; (d) incorporate health education on topics such as stress management, fluid intake requirements, and movement; (e) build “attention getters” into the educational plan, and engage students in group discussions; (f) use humor and acknowledge emotions; (g) provide interactive feedback using collaborative activities and a discussion board; (h) increase rapport by developing partner learning, discussions, dialogue, and collaborative activities; (i) set up a method that allows students to express concerns in an anonymous, nonthreatening forum, such as a separate discussion board; (j) provide social opportunities for groups to interact informally; and (k) set ground rules that emphasize respect for fellow students.

7. Implications for the Individual -

Everyone’s brain is unique. It is important to promote active processing, as well as encourage reflection by the students. There should be a balance between novelty and predictability in the content. Methods of fostering active processing and reflection include the following: (a) Use a note-taking function for the students to write thoughts as they review the online material. (b) Use computer conferences such as listservs, electronic mail, bulletin boards, and MUDs (multiuser dimensions) to foster reflection. (c) Provide ways for students to engage in metacognitive reflection by using think logs, reflective journals, and group discussions within a cooperative learning setting. (d) Ensure that the student can examine the material’s relevance to his or her life. (e) Provide some challenge. The brain is always looking for novelty and is responding to stimuli; thus, the environment should be stable and yet novel. (f) Use multifaceted teaching strategies in order to capitalize on the student’s preferred method of learning. (g) Put collected data into a personal “scrapbook,” or have each student develop an e-portfolio.

8. Impact of Research on Education -

The principal implication of brain-based research for education should be responsive to the latest findings on the neuroscience of learning. Scientific, objective research is proving that learning is an active and individual process. The implications of research in brain-based learning, for teaching and learning are remarkable. Educators need to be introduced to this research in a manner that allows them to understand and interpret the findings. Educators should be prudent when applying the findings of brain-based research, but at the same time, they should move forward with what is already known. Brain-Based Learning 319

9. Conclusion -

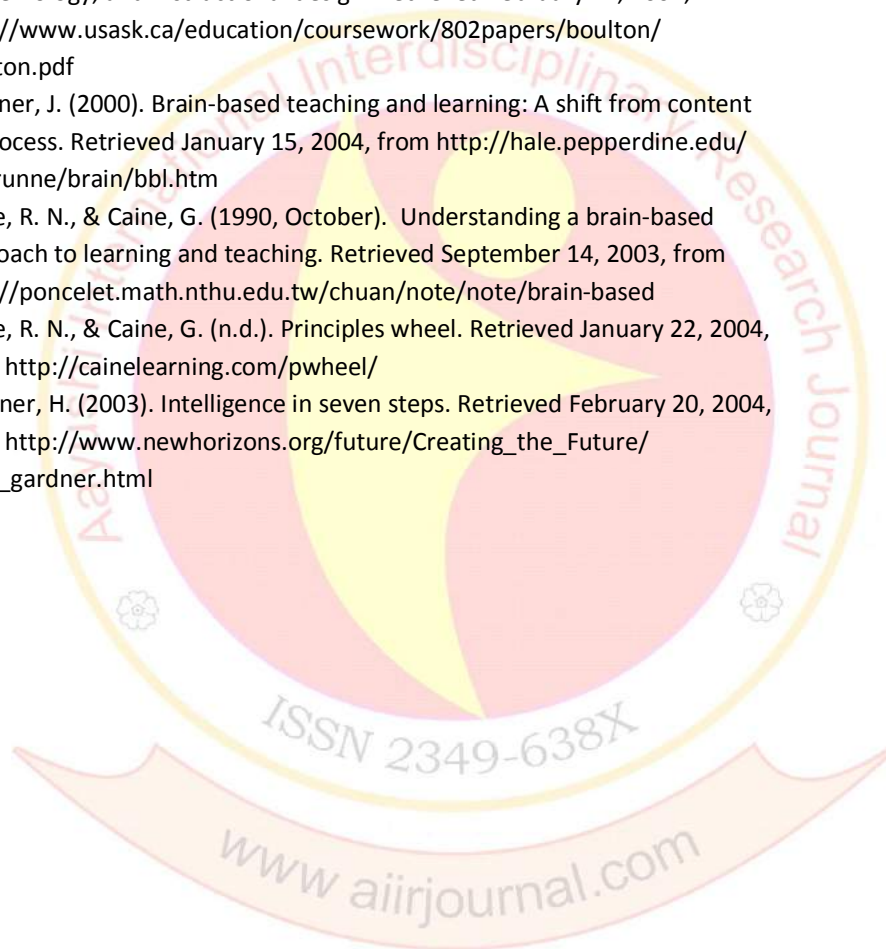
Neuroscientific research has found evidence of the brain’s plasticity and ability to respond throughout life, and it has shown that adults continue to learn throughout the lifespan. Meaning making, morals, consciousness, and associations with others are critical to adult learning. Instructional designers, as well as instructors, need to understand that the information available today may change in the near future. Instructors and instructional designers should continue to question what the theories say as new information emerges. Brain-based research is validating the assertion that learning is individual and unique. This implies that current practices such as standardized materials and instruction may, in fact, diminish or inhibit learning. However, instruction should not be based solely on neuroscience. Brain-based learning provides new directions for educators who want to achieve more focused, informed teaching. With additional research in brain-based approaches, there may be better options for those struggling with learning. Since no two people have had the same experiences that modify neural networks, the potential for cognitive differences among individuals is huge. Brain-based research needs to be interpreted for educators

so that they can utilize this information in the classroom. It is vital for the educator of tomorrow's students to understand the importance and implications of brainbased research.

10. Bibliography -

- i. Anderson, S. W., & Grabowski, T. J. (2003, June). Memory in the aging brain.
- ii. Retrieved April 13, 2004, from <http://www.vh.org/adult/provider/neurology/memory>
- iii. Bollet, R. M., & Fallon, S. (2002). Personalizing e-learning. Education Media
- iv. International, 40-44. Retrieved January 11, 2004, from <http://www.tandf.co.uk/journals>
- v. Boulton, J. (2002, February 26). Web-based distance education: Pedagogy, epistemology, and instructional design. Retrieved February 22, 2004, from <http://www.usask.ca/education/coursework/802papers/boulton/boulton.pdf>
- vi. Brunner, J. (2000). Brain-based teaching and learning: A shift from content to process. Retrieved January 15, 2004, from <http://hale.pepperdine.edu/~jabrunne/brain/bbl.htm>
- vii. Caine, R. N., & Caine, G. (1990, October). Understanding a brain-based approach to learning and teaching. Retrieved September 14, 2003, from <http://poncelet.math.nthu.edu.tw/chuan/note/note/brain-based>
- viii. Caine, R. N., & Caine, G. (n.d.). Principles wheel. Retrieved January 22, 2004, from <http://cainelearning.com/pwheel/>
- ix. Gardner, H. (2003). Intelligence in seven steps. Retrieved February 20, 2004, from http://www.newhorizons.org/future/Creating_the_Future/crfut_gardner.html

A Study of Effectiveness of Self Awareness Enhancement Program

Phatangare Vaibhav,
S.S.C.E. Sinnar, Nashik
email: vsphatangare@gmail.com

Introduction: The Ten core Life Skills as laid down by WHO are:

1. Self-awareness
2. Empathy
3. Critical thinking
4. Creative thinking
5. Decision making
6. Problem Solving
7. Effective communication
8. Interpersonal relationship
9. Coping with stress
10. Coping with emotions

Present study emphasis on Self-awareness skill. Self-awareness includes recognition of 'self', our character, our strengths and weaknesses, desires and dislikes. Developing self-awareness can help us to recognize when we are stressed or feel under pressure. It is often a prerequisite to effective communication and interpersonal relations, as well as for developing empathy with others.

Statement of the Problem:

To study effectiveness of Self Awareness Enhancement Program

Objective of the Study:

- To study effectiveness of Self Awareness Enhancement Program

Sampling:

30 Students from R.D.H. School & Junior College, Pune are included in the sample.

Research Methodology:

1. Experimental method of Educational research was applied.
2. Pre and Post test Single group design was used for the study.
3. Dr. R. K. Saraswat test was used as data collection tool.
4. Mean & percentage was used as statistical techniques.
5. Self Awareness achievement score was dependent variable and Self Awareness Enhancement Program, developed by researcher was independent variable.

Hypothesis:

- Research Hypothesis: There will be significant enhancement of Self Awareness achievement score after implementation of the Self Awareness Enhancement Program.

Nature of the Program:

- The program included activities like Video demonstration, Illustration, Group Discussion, Visit to NGO, Role playing, Expert's lecture, Yoga practices & Physical activities, Games & Quiz, First Aid practical etc.

Data Analysis: Difference between Scores of Pre and Post tests:

Pre test Mean	Post test Mean	t Score
135.2	216.8	9.0064

Here,

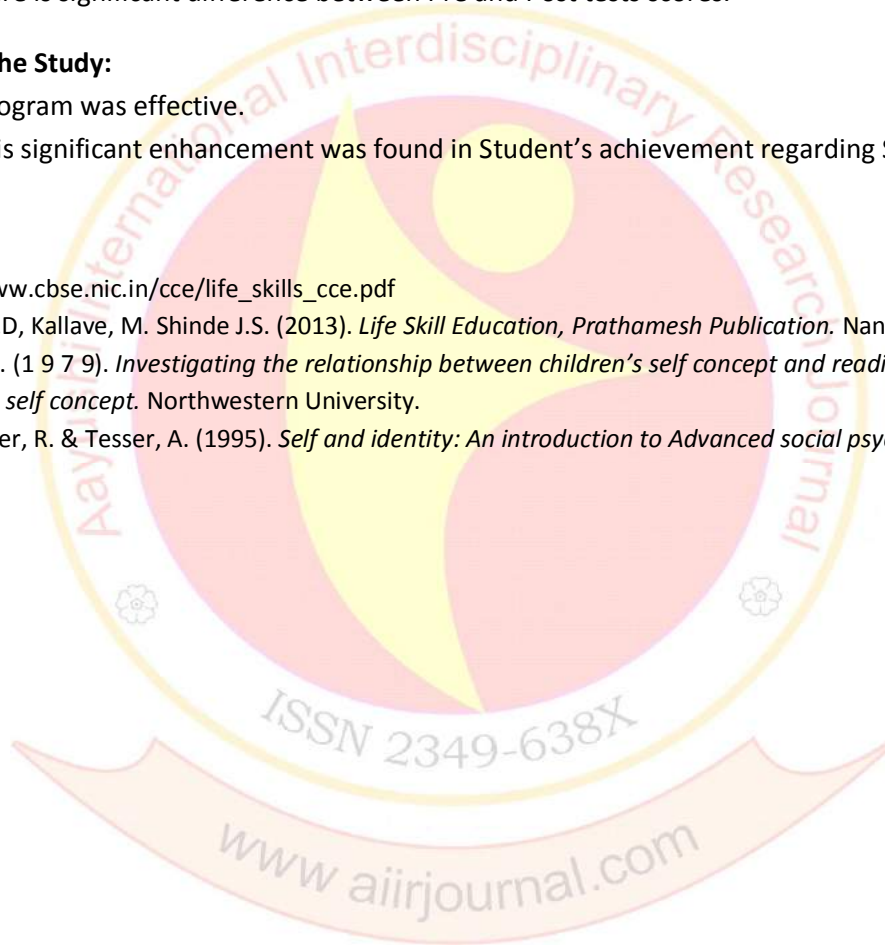
1. Table t value at 0.05 level is 2.04 and calculated t value is 9.0064
2. Calculated t value is greater than table.
3. Hence Research Hypothesis is accepted.
4. It means there is significant difference between Pre and Post tests scores.

Outcomes of the Study:

- The program was effective.
- There is significant enhancement was found in Student's achievement regarding Self Awareness.

Reference:

- i. http://www.cbse.nic.in/cce/life_skills_cce.pdf
- ii. Asore, M.D, Kallave, M. Shinde J.S. (2013). *Life Skill Education*, Prathamesh Publication. Nanded.
- iii. Azar, M.S. (1979). *Investigating the relationship between children's self concept and reading achievement clubs upon self concept*. Northwestern University.
- iv. Baumeister, R. & Tesser, A. (1995). *Self and identity: An introduction to Advanced social psychology*, New York.

Importance of Soft Skills in Teacher Education

Dr. Shaikh Tahemina Naaz

Marathwada College of Education, Aurangabad
Dr.Rafiq Zakaria Campus, Rauza Bagh, Aurangabad.

Pin code: 431001

Email: stnmce@gmail.com

Abstract:

'Soft Skills' are 'Personal Skills' comprising of personal attributes and inter personal abilities that drive one's potential for sustained growth, enhances an individual's social interactions, job performances and career prospects. The paper presents the need of providing Soft Skills training for teacher-trainees as Soft Skills are associated with Quality School Education. Thus, Soft Skills training should become an integral part of all Pre-services and In-service Teacher Education Programmes. So, there is an immense need to strengthen and sustain Soft Skills of the teacher-trainees.

Keywords: Soft Skills, Quality Education, Teacher Education.

Introduction

Teachers are the designers of the future of their students and thus, the society. The modern world witnesses the stock of knowledge which is far greater and the pace of growth is very quick thus, the Indian society is experiencing social, cultural and economic change. In this context the Teacher's academic and social responsibilities have taken a new dimension and made the task of the teacher quiet difficult and challenging. The main responsibility of shaping the behaviour of students is in the hands of teacher. They are required to exhibit universal values like world peace, justice, freedom equality and unity along with established social and civic values as enshrined in Indian constitution. Hence the society expects teachers should be honest, sincere, and punctual and should follow the professional ethics. Prospective teacher should not only be intellectually competent and technically skilled but also civilized in his/her emotions and refined in his /her state.

Need For Quality Teacher Education

The National Council for Teacher Education has defined Teacher Education as 'A programme of education, research and training of persons to teach from pre-primary to higher education level.' It is a programme that is related to the development of Teacher proficiency and competence that would enable and empower the teacher to meet the professional requirements of the profession and face the challenges there in. Teacher Education encompasses teaching skills, sound pedagogical theory and professional skills. Teaching skills would include providing training and practice in the different techniques, approaches and strategies that would help the teachers to plan and impart instruction, provide appropriate reinforcement and effective assessment. It includes effective classroom management skills, and use of instructional materials and communication skills. Thus, Teacher Education is not only responsible for improvement of school education but also for preparing competent, committed and professionally well qualified teachers who can meet the demands of a system. A teacher's content knowledge verbal skills or enthusiasm for learning necessarily constitutes high water mark for high quality teacher. Viewed in this perspective a high quality teacher must imbibe the four pillars of education as mentioned in the Jacques Delor's report, "Learning the Treasure Within "(1996). These four pillars of education are "Learning to Know", "Learning to Do", "Learning to Live Together" and "Learning to be". According to the first pillar 'Learning to Know' the teachers must have an urge for learning to learn. It can be achieved by combining a sufficiently broad general knowledge with the opportunity to work in depth on a small number of subjects the second pillar

'Learning to Do' emphasizes acquisition not only of an occupational skill but also of the competence to deal with many situations and work in teams. "Learning to Live Together" the third pillar requires development of an understanding of other people and an appreciation of interdependence in a spirit of respect for the value of pluralism mutual understanding and peace the last pillar "Learning to be", will support the development of one's personality and ability to act with greater autonomy judgment and personal responsibility. Thus, these four pillars of education can be considered as the founding pillars in the preparation of a high quality teacher. In view of the changing ethos and new concerns for quality education have surfaced in the academic programmes of Teacher Education. The institution of Teacher Education whether in the form of college of education or department of education are being rightly conceptualized as a center of excellence. In the past ten years, the drive for quality has been combined with the drive for equality and justice. In the process of striking the balance between the issues of equality and excellence, the latter has been neglected in the most brutal way.

Soft Skills

"Soft Skills" are "People Skills" comprising of personal attributes that drive one's potential for sustained growth, enhances an individual's social interactions, job performances and career prospects. According to World Health Organization (WHO) "Soft Skills are nothing but Psychological Skills, which insist upon accepting the behavior of others along with their culture". Fundamental Soft Skills put forth by WHO are: Self- Awareness-Self Esteem; Critical thinking Skills; Decision Making skills: Problem Solving skills; Interpersonal Skills; Communication Skills; Empathy; Coping with emotions; Handling peer pressure and Negotiation Skills.

Need for Soft Skills Training for Teachers:

Education in human values being acclaimed and accepted as a very new, fascinating and promising programme of education as the values are deteriorating day by day. Educational institutions are the nurseries of the values and ideals of life in every country. Without values and ideas the educational institutions with hundred classrooms, laboratories and well equipped libraries remain unimpressive scaffolding not an edifice of civilization. From a place of transformation of information, the educational institution in the future will make itself a place of producing intellectual work, generating habits of systematic, methodical thinking, readiness for self examination and self criticism, making clear the way for the development of a free moral personality. UNESCO in its report, 'Learning to Be' mentioned that in future the educational institutions will work in the form of learning resources centers and characterizes the futuristic methods of teaching based on guidance. Guidance is the means of helping individuals to understand and use wisely the educational, vocational and personal potentialities and opportunities, which they have or can develop. It is a form of systematic assistance where by pupils are aided in their achieving satisfactory adjustment of self and to others in their institutions and life relationship. Thus teaching will be emotionally a joyous and spiritually an uplifting experience both for the teachers and the learners. Thus the role of the future teacher will be multifaceted and multi-dimensional. The Indian society is passing through crises of values and is gradually being uprooted from its cultural heritage in the name of modernization. One of the important tasks of the teacher will be to help the pupils to arrive at a synthesis of material and ethical values, to uphold the past culture and to mould it for a renaissance suited to the future age. The teacher is to generate love for the mankind there by bringing about a synthesis between doing and feeling by coordinating the use of head and heart in the educative process. Then objectives of future education will be to involve students in an explosion of different value dimensions of life, which go into making a good man, a good life and a good society. The National Policy on Education (1986) suggests: "The National strategy of education has to ensure the availability of highly educated, trained and motivated manpower for dealing

with the Challenges which are inherent in the modernization and globalization of the economy. India has to be able to compete with the most advanced countries in any field of production to hold its own. Hence the inescapable need for setting up and maintaining institutions of excellence at all levels to tap the best talent and nurture it with care and competence. Priya Sasi and Raja Anna(2004) in the article 'Soft Skills for Prospective Teachers' asserts that prospective teachers who have great responsibility in developing the society with values and good culture need soft skills to transmit the culture to the students. Based on their study in the area of Soft Skills among Teacher trainees they identified effective communication, listening, inter personal relationship, time management, team work and problem solving as the essential Soft Skills for prospective teachers. As Fulton (2006) has argued the major determinant in the success of schools is the quality of teachers who teach them and the quality is in turn determined by the quality of the teacher education programme that these teachers undergo as students of teaching.

Review of research studies on Soft Skills revealed that many researches were conducted in the field of Soft Skills. However, these researches were mainly centered on business, management, engineering and information Technology field. The studies revealed the fact that Soft Skills is the key to success in every field. This shows the significance of Soft Skills in man's life. But very little has been done in the field of Education. The author has given the resume of the studies conducted in the field of Education on Soft Skills. Sekhar Chandra (2007) in his study found that it is possible to develop Soft Skills among students from rural background through specially planned training programme. Lima, Rui M. et al (2007) studied about the extent to which students and teachers are able to acknowledge the strengths and weakness of a shift in the approach to teaching and learning from a traditional, teacher-centered perspective towards project and learner – centered education. The finding of the study suggested that acquisition of Soft Skills is the key feature of project led education. Ameeta Pand Purohit Deepti (2005) conducted a study titled "Soft Skills Training Requirement for a New age Teacher" which compared the curriculum of different universities in India and also analyzed the soft skills Training existing in Andhra Pradesh. The result revealed that existing curriculum of teacher training programme emphasizes more on training

In teaching methodology rather than developing Soft Skills. Education is basically a man making process and it implies practicing and ensuring transformation of the humans at various levels of socialization, enculturation, awareness and divine realization. This process of transformation gets stimulated with the help and support of a teacher. It is the responsibility of Teacher Education Institutions to prepare and ensure the constant supply and delivery of quality teachers to the society. In this context Teachers Education should be designed to train teachers to look within for values and look beyond for perspectives. The NCTE has been striving hard to achieve a planned and co-ordinate development of the Teacher Education system throughout the country. In the area of educational research, the importance of effective skills in teaching learning process has been studied. A step further, a more holistic term 'Soft skills' has been gaining importance in the field of education also. But very little has been done in concrete terms to plan Soft Skills training in Teacher Education.. Hence, it can be recommended that efforts should be made to enhance Soft Skills of Secondary School Teachers through well structured training programmes. Thus it can be concluded that by providing training in Soft Skills to teachers as a transfer effect Human Capital can be generated which could result in Sustained Development and Growth.

References

- i. Ameeta P; Purohit, Deepti (2005) Soft skills Training :Requirement for a New age teachers.
- ii. Delors J.(1996) Learning the Treasure Within Report of the International Commission on Education for the Twenty- first Century UNESCO, Paris.
- iii. Fulton, J.F. (2006) Teachers made not born: In D. Hartley & M. Whilehead (Eds.)Teachers Education: major themes in education (vol.2) Routledge, Newyork.

- iv. Lima, Rui M; Carvalho, Dinis; Flores Maria Asswncao ; Hathumjanssen, Natascha (2007) A Case Study on Project Led Education in Engineering :Students' and Teachers ' Perception. European Journal of Engineering Education, Vol 32, No-3.
- v. Ministry of Human Resource Development (1986) National Policy on Education New Delhi.
- vi. NCTE (1998) Competence Based and Commitment Oriented Teacher Education Initiation Document , New Delhi.
- vii. Sasi,P.,&Anna, R.(2011).Soft Skills for Prospective Teachers. Edutracks, 10(7),3-6.
- viii. Vijaya Kumari S.N. Soft Skills and Teacher Accountability in the Context of Quality Education, International Journal of Education and Psychological Research (IJEPR) Volume 3, Issue 1, March 2014

The Aptness of Approaches to Teaching English in Higher Education

Sherkar Rajni Rajabhau

Research Scholar

School of Educational Sciences

SRTM University, Nanded

Abstract:

The aim of this paper is to discuss the importance of approaches to teaching English. The paper will start by clarifying the concepts of education which enables the students to fulfill the objectives of teaching English. Here paper will mainly focus on how all approaches are beneficial to improve students' different skills and abilities by using innovative practice model. These approaches help students to improve their communication, grammar, fluency in speaking English and solve the students' problems also.

Introduction

If man has been placed on the highest pedestal among all other living beings and is considered to be the best of creation, it is because of his higher power of judgment and because of certain values which distinguish him from other species. Education is a very powerful instrument for social change and transformation. Innovative teaching practice is the only way to enhance the quality of our education. So to enhance the quality of teaching English many innovative methods and approaches are used. One of the basic truths in education is that the quality of education depends largely upon the quality of the teacher. To teach is to transform by informing to develop a zest for lifelong goals. Teacher must pay attention to the entire organism. He is concerned with the development of the whole child-intellectually, emotionally, socially, spiritually and in some degree physically. In teaching learning process language plays an important role. A teacher who has command over language can impress his students. The speakers who have a good command over language can attract a good number of audiences.

Language helps a person in the development of his personality. Language is an important issue not just of knowledge concepts but also of access an application.

English is not only a national language of England but also an international language. It may be called the language of the world civilization. It is the 'Lingua Franca' of the world. (Language of common people) Language is a system of arbitrary vocal symbols used for human communication). NCERT has set the objectives of teaching English considering its international status and need. This curriculum frame work for the subject of English for 1st and 3rd language from std V to X has been prepared bearing in mind the NCERT curriculum of English for classes V to X in Maharashtra and the curriculums of English in the other states of India and the views / options expressed by teacher, parents and other stakeholders on the existing curriculum frame work. Considering all the SSC Board Pune has given the following general considerations for teaching English.

To enable the student to be...

1. Learn to use English appropriately.
2. Understand spoken English used in and outside the school.
3. Speak with confidence using appropriate vocabulary, grammatical terms and acceptable pronunciation.
4. Comprehend written texts in English both textual and non-textual.
5. Write in simple and acceptable / reasonably correct English.
6. Acquire the necessary communication skills required for their day to day social interaction.
7. Cultivate a broad human and cultural outlook.

All the above objectives complete the purpose of teaching English to enable the pupils to listen, to speak, to read, to write and to talk English correctly.

While teaching four aspects are considered as content, objectives methods and approaches. Various methods and approaches. Various methods and approaches are followed by the English teachers to teach English in the Indian classrooms

Approach:-

A approach is a way of looking at teaching and learning whenever we teach any language in that way approach is a theoretical view of what language is and of how it can be learnt. An approach is a theory about language Learning or even a philosophy of how people learn in general.

Definition

The level at which assumptions and beliefs about language and language learning are specified it also includes ways to apply these assumptions and beliefs to language teaching.

There are 10 approaches in teaching English-

1. linguistic communicative approach
2. Oral approach
3. Audio lingualism approach
4. Structural approach
5. Constructivist approach
6. Functional National approach
7. Situational approach
8. Eclectic approach
9. Multi skill (line) approach
10. Diagnostic Remedial approach

624 Educ. Res.

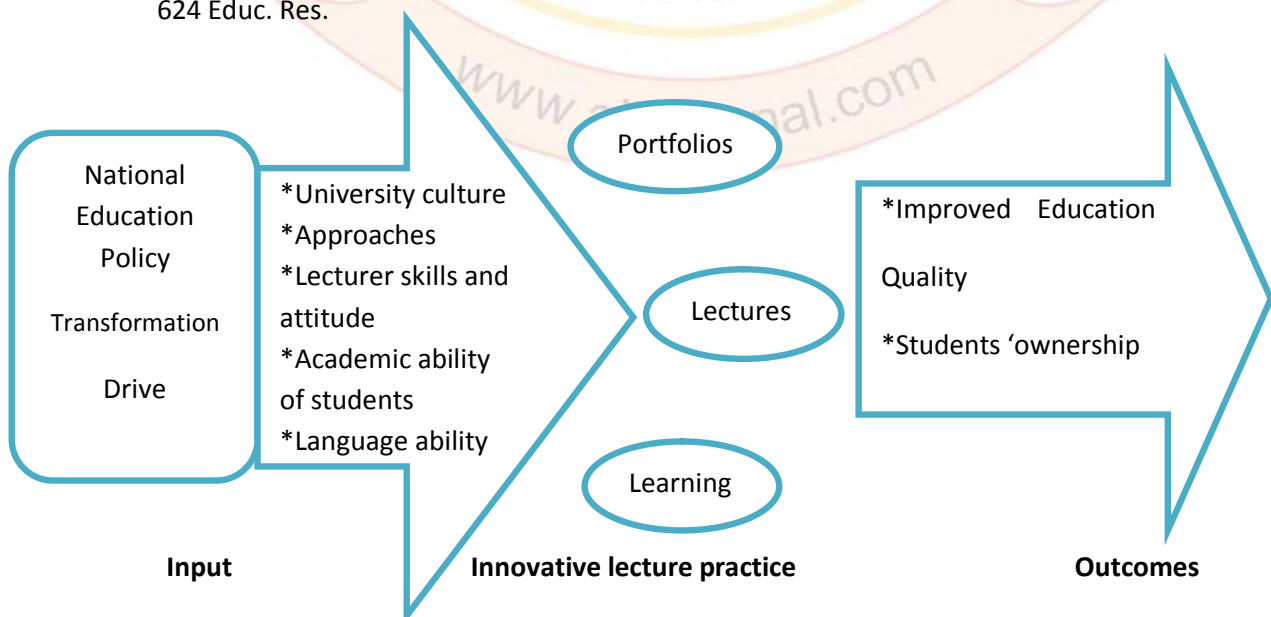

Figure 1. Innovative practice model.

As per mentioned innovative Practice model teacher can use the different approaches to make his teaching effective for improvement of students

The advantages of approaches are as follows

1. These approaches help the teacher to teach the content by easy way.
2. These approaches help the students to develop their listening and speaking skills.
3. These approaches improve the skills
4. These approaches are used to increase students, attendance, motivation, content knowledge and interest in the subject being taught.
5. These approaches help students to improve their communication, grammar, fluency in speaking English and solve the students' problems also.

Conclusion

By using approaches to teaching English teacher can improve the students' different skills, abilities which enable him to outcome his own potentials. By using approaches to teaching English Students academic performance will improve.

There are ten approaches to teaching English as mentioned in this paper. The basic purpose of these approaches is to strengthen the abilities of Teachers and students. These approaches guided the students towards the correct pathway.

References

- i. John W. Creswell (2011) Research Design Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches (Third Edition). New Delhi: Sage Publication
- ii. C.R.Kothari, Gaurav Garg (2014) Research Methodology Methods and Techniques (third edition) New Delhi: New Age International Publishers
- iii. Gurav, H. K. (2005) Teaching aspects of English Language, Pune:Nutan Prakashan
- iv. John W. Best, James V. Kahn(2010) Research in Education (Tenth Edition) New Delhi : PHI learning Private Limited
- v. Sachdeva M.S., A New Approach to Teaching of English in India (sixteenth edition) Ludhiana: Tandon Publications

Important of Life Skill for Teaching Learning Process in Higher Education

Dr. Shetkar Sidheshwar R.

Assistant Professor & Head
Sociology Department
Sanjeevani Mahavidhyalaya, Chapoli
Tq. Chakur Dist. Latur

Introduction:

Human resources with positive attitudes towards life and work and germane skills for advanced knowledge economy that are publicly responsible and accountable is becoming important in today's high momentum humanity. It is important that we mobilize skills such as personal management and people management skills which are necessary for adequate functioning which help us to steer our life towards more positive behavior and wellbeing. Specifically, life skills are termed as psycho social skills which empower individuals to flourish and prosper in competitive world and adapt to milieus in which we live in certain aspects such as behavioral, cognitive, social and intrapersonal. Corporate Life Skills training assists both individuals and small teams in your workplace to addressing issues affecting their work performance. This paper is conceptual papers which discuss the importance of Life skills training, which is an emerging concept in the corporate sector.

Importance of Life Skill:

It is not enough to ask how life skills are defined in general; rather it is essential to ask how they are defined in particular life situations and throughout life (Ouane 2002; Goody 2001). Life skills are developed as a result of a constructive processing of information, impressions, encounters and experiences, - both individual and social - that are a *part of one's daily life and work* and the rapid changes that occur *in the course of one's life*. The social dimensions are particularly important as they condition life itself and compel individuals to purposefully acquire skills, develop attitudes and values in order to face and master real life situations (Ouane 2002).

Activities over the life course take place in a variety of *contexts* (political process, work place, at home, in the community, or in non-formal and informal settings), and *sectors or domains* (health, environment, gender, work etc.) of human existence. Therefore, it is in the context of these different life situations that life skills need to be adapted and defined.

Implications for Monitoring Learning Opportunities:

Life skills learning need not be confined to a specific age or stage in life . The idea of understanding life skills from a lifelong learning rests upon integrating learning and living both horizontally across family, community, study, work, leisure, and 'life spaces' and vertically from birth to death. Lifelong or in this case 'life skills learning' is reflected in the knowledge, experience, wisdom, harmony and self-realization rooted in the practical affairs of ordinary men and women (Yeaxley 1929:165 quoted in Ouane 2002). From Faure Report (1972) to the Delors Report (1996), it has been recognized that lifelong learning is integral to a meaningful human life.

In the future every educational endeavor will have to ask itself whether and to what extent it promotes learning activities that help develop life skills that are vital to coping with the key issues of one's life and survival, and to what extent it stimulates requisite attitudes and motivations (curiosity, interest, self-starting qualities) for lifelong learning. Learning to learn is itself is a basic need, one could say a life skill. In the Jomtien Declaration of The World Conference on Education for All (WCEFA) "basic learning

needs comprise both essential learning tools (such as literacy , oral expression, numeracy and problem solving) and basic learning content (such as knowledge, skills, values and attitudes) required by human beings to be able to survive, to develop their full capacities, to live and work in dignity, to participate fully in development, to improve the quality of their lives, to make informed decisions , and to continue learning.

The critique on *formal education* is that it has concentrated too much on the instrumental and vocational skills and on the cognitive dimension rather than on other dimensions such as the reflective and the psychosocial dimensions. On the other hand researches have shown that life skills can be systematically acquired and reinforced through *non-formal and informal learning settings*. Such learning occurs in families, communities, organisations and associations, the workplace and through the media. They focus attention on people's empowerment and on values and attitudes such as promoting a better understanding between individuals, active participation and the capacity to negotiate, to live together, and to develop critical thinking. Life skills learning need to be included in curricula and not delivered as separate, stand-alone programmes except where conditions may require.

Life skills cannot be learned in an abstract and theoretical way. Rather it requires the individual to subject his own experience, contexts and observations about problems to creative analysis and evaluation, to collect, probe and discuss his experience where it happens in real life. Life skills are in constant evolution both in terms of individual's personal as well as the economic, social and cultural contexts.

Given the diversity of contexts, backgrounds and cultures and inherent abilities there are bound to be individuals and groups, who cannot attain some life skills. So one has to encourage alternative skills (Goody 2001). One needs to try and develop other skills and abilities to encourage diversity rather than uniformity.

Measuring Life Skills:

Although it is desirable to assess the acquisition of life skills by measuring them as far as possible, it is obvious that not everything and *not all life skills can be easily submitted to measurement*, particularly as methodologies and tools are not available nor adequately developed for the purpose.

The only way to assess life skills is through appropriate proxies. An interesting study in South Africa (Albertyn, Kapp and Groenewald 2001) has shown the effects of local life skills training programmes to empower workers. Empowerment patterns show shifts from micro-level *personal* issues to more external issues and growth in terms of their *critical thinking ability and action*. Workers showed a more positive outlook on life, had greater feelings of confidence and self-respect, and a heightened feeling of control over life circumstances. There were shifts in the patterns of empowerment as individuals move from being preoccupied with themselves as they focused on micro-level issues on a *focus on more external issues*. Discovering the patterns of empowerment through the course of life-skills programmes could provide valuable information on the notions of life skills to gain understanding regarding the experiences of participants and in so doing to continually improve the practice of adult education Life skills need to be assessed not only by adding up individual achievements measured by changes in behavior, but rather result from holistic indicators which take into account values such as:

- a) Living together;
- b) Respect and tolerance of differences and diversity;
- c) Active participation in community, group, work and social life;
- d) Living and working in dignity;
- e) Making informed decisions.

Life skills are not static skills, but evolve according to circumstances. Life skills depend also upon the family milieu and upon gender difference. The measurement of life skills should be able to take into account *disparities in social background, gender and the labour market*, as well as national and international cultural variations.

All life skills have only a *contextual relevance* both within and across societies. It is important not to forget the conceptuality of life skills, because this is the main reason for the success of life skills learning. Life skills need to be adapted to the specific contexts of each country, each group or even each individual. Very often the generic and derivational definition will conflict with an inductive search of the same competencies in the real situation.

To transfer requirements of universally required key qualifications and key competencies, which have been defined in the context of the North, to the developing countries with very different socio-economic situations is to pose problems and to distort the whole emphasis of their education in other functionally necessary life skills. It would also create further divisions between the North and South, rather than resolving them.

It is recommended that researchers and statisticians place more emphasis on the development of conceptual definitions and matrix to assess/monitor better this EFA goal.

References:

- i. Delors, J. (1996) *Learning: The Treasure Within*, Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-First Century, Paris, UNESCO Publishing Press.
- ii. UNESCO-UIE (1997) Fifth International Conference on Adult Education, *Final Report*
- iii. UNESCO and the Indian National Commission for Co-operation with UNESCO (2001) *Life Skills in Non-formal Education: A Review*
- iv. WHO, (1999) *Partners in Life Skills Education. Conclusions from a United Nations Inter-agency Meeting*. Geneva, WHO, 1999

Use Of Co-Operative Learning Strategy For Standard Viii Mathematics Teaching

Dr. Shikhare V. P.,

Associate Professor,

College of Education, Barshi, Dist- Solapur (M.S.)

email- vishnu.shikhare@gmail.com

Abstract:-

It is not needed to say that Mathematics is a important subject that the students & teachers should know. Advances in Computer & communication technology affect all an aspect of our lives – and mathematics is no exception. Both private and public sectors in international economies are undertaking huge efforts to build revolution in educational environment. It is now not expected to teach the subject/subjects by traditional instructional strategies, but one should use variety of the strategies. Today the teachers and educationists have recognized instructional media as indispensable and integral components of instruction in both formal and informal education to increase the interest of students and teachers. We rarely use innovative instructional strategies in our teaching-learning process in the classrooms. Our state and central Government are now promoting innovative instructional strategies in the schools. Constructivist approach in Mathematics can be implemented in secondary schools. So far the subject Mathematics Education is concerned; there is a dearth need of use innovative instructional strategies like co-operative learning in day to day Mathematics teaching.

Key Words: -Constructivism, Co-operative Learning, Mathematics Education, Innovative Instructional Strategy

Introduction:-

How students interact with each another is a neglected aspect of instruction. Much training time is devoted to helping teachers arrange appropriate interactions between students and materials (i.e., textbooks, curriculum programs) and some time is spent on how teachers should interact with students, but how students should interact with one another is relatively ignored. It should not be. How teachers structure student-student interaction patterns has a lot to say about how well students learn, how they feel about school and the teacher, how they feel about each other, and how much self-esteem they have.

Elementary, secondary, and university teaching was dominated by competitive and individualistic learning. Cultural resistance to cooperative learning was based on social Darwinism, with its premise that students must be taught to survive in a “dog-eat-dog” world, and the myth of “rugged individualism” underlying the use of individualistic learning. While competition dominated educational thought, it was being challenged by individualistic learning largely based on B. F. Skinner’s work on programmed learning and behavioral modification. Educational practices and thought, however, have changed. Cooperative learning is now an accepted and often the preferred instructional procedure at all levels of education. Cooperative learning is presently used in schools and universities in every part of the world, in every subject area, and with every age student. It is difficult to find a text on instructional methods, a teacher’s journal, or instructional materials that do not discuss cooperative learning. Materials on cooperative learning have been translated into dozens of languages. Cooperative learning is now an accepted and highly recommended instructional procedure.

Students’ learning goals may be structured to promote cooperative, competitive, or individualistic efforts. In every classroom, instructional activities are aimed at accomplishing goals and are conducted under a goal structure. A learning goal is a desired future state of demonstrating competence or mastery in the subject area being studied. The goal structure specifies the ways in which students will interact with each other and the teacher during the instructional session. Each goal structure has its place

(Johnson & Johnson, 1989, 1999). In the ideal classroom, all students would learn how to work cooperatively with others, compete for fun and enjoyment, and work autonomously on their own. The teacher decides which goal structure to implement within each lesson. The most important goal structure, and the one that should be used the majority of the time in learning situations, is cooperation. Cooperation is working together to accomplish shared goals. Within cooperative situations, individuals seek outcomes that are beneficial to themselves and beneficial to all other group members. Cooperative learning is the instructional use of small groups so that students work together to maximize their own and each other's learning. It may be contrasted with competitive (students work against each other to achieve an academic goal such as a grade of "A" that only one or a few students can attain) and individualistic (students work by themselves to accomplish learning goals unrelated to those of the other students) learning. In cooperative and individualistic learning, you evaluate student efforts on a criteria-referenced basis while in competitive learning you grade students on a norm-referenced basis. While there are limitations on when and where you may use competitive and individualistic learning appropriately, you may structure any learning task in any subject area with any curriculum cooperatively.

Investigator decided to use Informal cooperative learning type for VIII Std which is having students work together to achieve a joint learning goal in temporary, ad-hoc groups that last from a few minutes to one class period (Johnson, Johnson, & Holubec, 2008). During a lecture, demonstration, or film, informal cooperative learning can be used to focus student attention on the material to be learned, set a mood conducive to learning, help set expectations as to what will be covered in a class session, ensure that students cognitively process and rehearse the material being taught, summarize what was learned and pre the next session, and provide closure to an instructional session. The teacher's role for using informal cooperative learning to keep students more actively engaged intellectually entails having focused discussions before and after the lesson (i.e., bookends) and interspersing pair discussions throughout the lesson. Two important aspects of using informal cooperative learning groups are to (a) make the task and the instructions explicit and precise and (b) require the groups to produce a specific product (such as a written answer).

Review of Researches:- The Investigators decided to review the studies related to the study on hand for better planning, designing and developing the co-operative learning strategy.

With a view to reviewing the related studies, the Investigators have gone through the different volumes of Educational Research.

Besides, the Investigators had also gone through different periodicals on Education such as The Progress of Education Published by Pune Vidyarthi Griha Prakashan, Pune. University News Published by Association of Indian Universities, Journal of All India Association for Educational Research, published by All India Association for Educational Research and various research papers published in reputed national & international journals.

Review of the related Literature:- The investigator gone through various reference books for getting clear idea about planning, designing and developing the co-operative learning strategy. Following are the books which are reviewed

- 1) Chavan Ganesh (2009) *Adhyayan Adhyapan Paramparik Te Adhunik*, Pune; Nityanutan Prakashan.
- 2) Chavan Kishor (2010) *Mahiti Ani Sampreshan Tantradnyan*, Nashik; Insight Prakashan.
- 3) Kulkarni V. M., Bhintade V.R. (2006) *Bharatiya Adhunik Shikshan*, Pune; Shri Vidya Prakashan
- 4) Mangal, S. K. (2002). *Foundamental of Educational Technology*. (2nd ed.). Ludhiana; Tandon Publication.

- 5) Yeole Seema (2007) Shekshnik Tantravidnyan Ani Mahiti Tantravidnyan , Pune; Nityanutan Prakashan
- 6) Std VIII Mathematics Textbook: Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education, Pune.

Significance of the study:- The significance of the present study is as follows:

- The study will deeper the understanding of the Mathematics Education course to be taught in Secondary Schools for Std VIII.
- The developed co-operative learning strategy will help the teachers and the students in teaching and learning of Mathematics Education for Std VIII. They will not depend only on textbook.
- The study will enable the students to understand the nature and purpose of Mathematics Education for Std VIII develop communication skills and enable to use modern co-operative learning strategy for school purposes.
- The deficiency of unavailability of innovative co-operative learning strategy on Mathematics Education for Std VIII course instruction will be removed to some extent.
- This co-operative learning strategy will help in revising the Mathematics Education course for Std VIII.

Objectives:- The study was undertaken with the following objectives:

- 1) To analyze the conventional approach of teaching Std VIII Mathematics Education.
- 2) To plan co-operative learning strategy for Std VIII Mathematics Education.
- 3) To design & construct co-operative learning strategy for Std VIII Mathematics Education.
- 4) To test the effectiveness of constructed co-operative learning strategy for Std VIII.
- 5) To compare the effectiveness of constructed co-operative learning strategy with the conventional system of instruction.

Hypotheses of the study:-The study was based on the following research hypotheses:

R.H.1: The present setting of teaching of Mathematics Education in Secondary School is unsatisfactory for better learning of the students.

R. H. 2: An instructional system for Mathematics Education instruction through co-operative learning strategy can be planned, designed and developed.

R. H. 3: The conventional instructional system and the developed co-operative learning strategy for Mathematics Education Instruction differ in their effectiveness on the performance in achievement of the students.

The research hypotheses are stated below into null form for sake of experiment and for testing purpose.

Ho. 1: There is no significant difference between the performance of the students from control and experimental group in pre test.

Ho. 2: There is no significant difference between the performance of the students from control and experimental group in posttest.

Ho. 3: There is no significant difference between the performances of the students from control group in pre over post testing.

Ho. 4: There is no significant difference between the performances of the students from experimental group in pre over post testing.

Ho. 5: There is no significant difference between the gains in achievement in terms of scores in pre over posttest of the students from control and experimental group.

Methodology:-

- The investigator used a questionnaire for teachers to obtain information about present setting of Std VIII Mathematics Education course instruction. This helped to the investigators in designing the instructional system.
- The investigator interviewed ten teachers and ten experts to obtain further related data.
- The investigator analyzed and interpreted the data obtained in survey and from that concluded the results.
- The investigator planned goals and objectives of co-operative learning strategy for two units i.e. "The Circle" & "Area" for Std VIII and designed proposed system. Thus the investigator planned and designed a co-operative learning strategy for Std VIII Mathematics teaching.
- The internal evaluation of a co-operative learning strategy done within the subject expert.
- The investigator analyzed and interpreted the data obtained in internal evaluation. According to suggestion of the subject experts revised the model.
- The experimentation used in testing of the model. This was a pilot testing. It was two groups Pretest-Posttest Experimental Design.
- The data revised in pilot testing further analyzed and interpreted, the conclusions regarding the system were drawn and the co-operative learning strategy was revised accordingly.
- The revised co-operative learning strategy was ready for experimental implementation.
- A pretest of 30 marks administrated on the sample. The answer-scripts were assessed; the scores were collected, analyzed and interpreted.
- The experimental group instructed by using revised co-operative learning strategy, while control group was instructed by using Conventional Instructional System.
- A posttest of 30 marks administered on the sample. The responses of the students were collected in terms of scores. The data was analyzed and interpreted.
- 'Is the developed system used in experimental group of students proved helpful to the students from the group?' was question to be answered. A comparative analysis and interpretation of the gains in achievement was done to answer the question.
- Conclusions were drawn about the effectiveness of the developed instructional system and suggestions were stated.

Analysis & Interpretation of Data:- The data was analyzed with the help of statistical and non-statistical measures. The technique of t test was used to test the hypotheses. The investigator tabulated the collected data and calculated the t- values to compare achievement of students from control and experimental group.

Table: t-values of different test of scores scored by students

Test	Control Group Mean	Exp. Group Mean	t-value	df
Pretest	5.8	5.5	0.42(NS)	58
Posttest	19.8	24.6	6.67 (S)	
Pre over Posttest	Pre-5.8 Post-19.8	---	132.8 (S)	
Pre over Posttest	-----	Pre-5.5 Post-24.6	102.8(S)	
Gains	14.0	19.1	6.33(S)	

Conclusions:-

Conclusion 1: The research hypothesis No.1 is accepted. The present setting of teaching of Mathematics Education in Secondary Schools is unsatisfactory for better learning of the students.

Conclusion 2: The research hypothesis No.2 is accepted. An instructional system for Mathematics Education instruction through co-operative learning strategy can be planned, designed and developed.

Conclusion 3: The null hypothesis No.1 is accepted. There is no significant difference between the performance of the students from control and experimental group in pre test.

Conclusion 4: The null hypothesis No.2 is rejected. There is significant difference between the performance of the students from control and experimental group in posttest. Developed co-operative learning strategy helped the students in performing better than the students from the control group.

Conclusion 5: The null hypothesis No.3 is rejected. There is significant difference between the performances of the students from control group in pre over post testing. Conventional Instructional System helped the students from control group in performing better pre over posttest.

Conclusion 6: The null hypothesis No.4 is rejected. There is significant difference between the performances of the students from experimental group in post testing. Developed co-operative learning strategy helped the students from experimental group in performing better in pre over posttest.

Conclusion 7: The null hypothesis No.5 is rejected. There is significant difference between the gains in achievement in terms of scores in pre over posttest of the students from control and experimental group.

References:

- i. Best J. W., Khan J. V. (2002). Research in Education. (7th Ed.) New Delhi; Prentice Hall of India Private Limited,
- ii. Buch, M. B. (1991) Fourth survey of research in education. Volume – II New Delhi: N.C.E.R.T.
- iii. Chavan Ganesh (2009) Adhyayan Adhyapan Paramparik Te Adhunik , Pune; Nityanutan Prakashan.
- iv. Chavan Kishor (2010) Mahiti Ani Sampreshan Tantradnyan , Nashik; Insight Prakashan.
- v. Kulkarni V. M., Bhintade V.R. (2006) Bharatiya Adhunik ShikNityanutan Prakashan
- vi. Std VIII Mathematics Textbook: Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education, Pune.

Digital Transformation in Higher Education

Dr. Shinde Jitendra Subhash

Assistant Professor
Department of Education,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Sub-Campus, Osmanabad
Email: jeetshinde1@gmail.com

Introduction

Education system need to changes in the structure of Higher education system in India as well as around the world. Present world is a startup to digital world so our traditional systems convert to as per future world. Future world is Digital world so we need to transform our higher education in digital education. This transformation need to Digital Literacy. Technology will support our digital transformation. Digital Literacy means Digital literacy is when students are able to engage with multi-media to read and interpret text, sounds and images. Digital literacy is when students can manipulate and evaluate data to construct their own meaning. Digital literacy also includes a student having knowledge about how to use technology. Most students today have more knowledge about technology than their teachers, but most have not had instruction on how and when to use technology appropriately.

Digital higher education system is more useful for student as well as teachers. Our limitation expounded trough digitalizes education system. More scope for gain knowledge and more opportunities for job, research, innovation, etc. New resources and connection for connecting world.

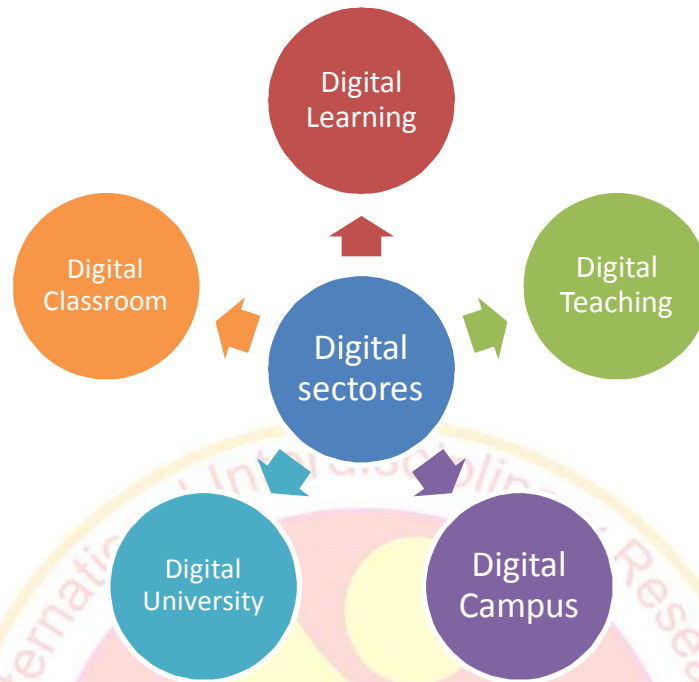
Higher education converts in to Digital Higher Education

Digital transformation, students can learn more and faculty can research in new ways, in new places. Digitalize transformation with visionary solutions that enable students to learn without limits. Digitalization creates a Digital university. In this Digital University create Digital campus, Digital Classroom. Students learn anywhere at any time on any device. Professors engage with students in classes and online communities or through interactive video and virtual labs, expanding the institution's reach and creating global classrooms. Researchers accelerate innovation on projects across campuses and around the globe, and obtain computing resources when they need it. Wi-Fi and sensors connect the campus through a cohesive data infrastructure that dramatically improves operational efficiency, while creating a safe and secure campus. This is the power of digitization.

Know start up to digital revolution for Digital India. The digital revolution holds considerable promise for students, Teachers, colleges as well as universities. The Foundation serves as a platform for exploring how new ICT tools and solutions can help strengthen cooperation, enhance the functioning of higher education institutions and improve learning.

Digital sectors of Higher Education

Following sectors cover in Digitalize if we accept Digitalization in our Higher Education System.

After this transformation some new concept helps to student for sharing knowledge and information easy and very fast. Among these sectors following tree concept are very important.

Digital Learning

Digital learning is any type of learning that is facilitated by technology or by instructional practice that makes effective use of technology. Digital learning occurs across all learning areas and domains. It encompasses the application of a wide spectrum of practices including Digital Brain storming, Multisensory Learning Process and Practice based experience work.

It has new dimensions to expand the capacity of pupil using Connected Classrooms. Using IT technologies we make effective collaborative learning procedure with connecting one or more classroom having different native places and resources within national and international level. Science and technical departments will expand and increase their capacities and new possibilities by virtual classrooms. The practices made by biological and other human sciences can be shared by virtual classrooms worldwide without any fences. Collaborative learning and collaboration within universities and other reputed corporate can make by connected research having less amount of efforts and moneys. Nations under developing have many chances to expand their research work by connected research.

Digital Teaching

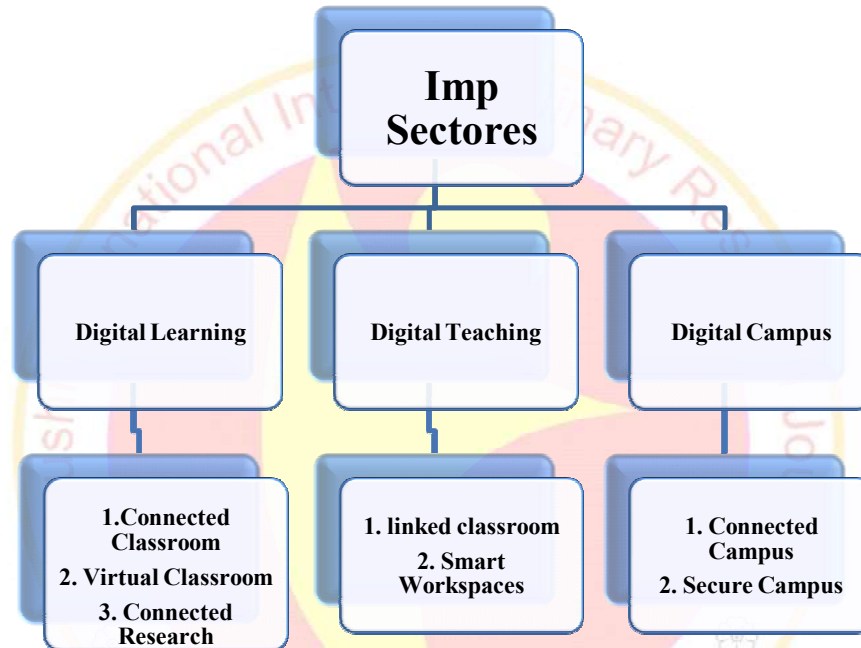
It is an innovative teaching method that can be utilized by our higher education system firmly. Using IT technologies and other innovative tools we make our teaching that will pupil centered as well as knowledge centered. Depending on old methods like man to man teaching should be fluid out in this time.

Internet linked classroom with full of net connected equipment are very safe and reliable. Sustainable development of higher education can be drawn by Digital Teaching Practices. Simulation is a key point in this era to learn pure skills of any field. We have to improve simulation technique in Medical Education, aviations, space educations and other educational field which are some of risky like atomic education, chemistry and explosive.

Digital Campus

Digital campus also a dynamic factor for transforms our educational system. As the huge size of our nation with two major part of rural and urban every candidate cannot reach to every resource for knowledge. Interconnected campus so called as Digital campus is the best way to overcome this situation. It will enhance our academic excellence by integrating digital technology into all aspects of our universities and campuses of rural and urban area. Safe cyber environment with secure payment system and CCTVs provide us the real pure environment for earning education and making our higher education system more convenient. Digital Campus will drive productivity with transformative and collaborative workspaces.

Future Digital educational technologies:

In the 21st century is part as well as start of Digital Education. In this digital education mobile also help for student thought some Apps. Technology develops educational apps for student. These type apps are supported and helpful for student development. This app store more information and knowledge. Through this knowledge student develop his own strategies for development. Student develop Apps is the part of digital educational technologies. Many supported innovative concept for student trough digital technologies. Some new concept is introducing digital educational technologies.

- Educational Programming Tools
- Student Developed Apps
- Video Lessons
- Education App Stores
- Flipped Classrooms
- Inter-school Teaching Platforms
- e-library

These are the useful concepts for future Higher education. Because Higher Education has been a global market for knowledge sharing and these concepts support for knowledge sharing.

Merits of Digital Transformation:

1. **Enable students to learn anytime and anywhere:** Our present higher education system gives specific time for gain information or knowledge as per our traditional method. System provide some

time period so call "Time Table" to learn and also provide some specific classroom, building, etc. but after digital transformation student learn anytime time or as per own time. As well as student learn anywhere. Means no need to specific time and specific space. He learns anywhere and any space.

2. Faster global connection:

21st century has enlightened speed of data transition. Our world transforming day by day using speed that we never thought before. The world having fair competition of making knowledge the destination of knowledge also spread widely. To connect the various resources from different destination we have to digitalize our system. A digital transition of education is a mild stone in that process.

3. Build an intelligent campus;

To digitalized and reform present education system the foundation of system should be digitalized. To make sufficient and convenient atmosphere we should developed intelligent campus. These campuses provide us the digitalized tools for analyzing information, processing data and defining new possibilities. As well as intelligent campus will provide us security and dynamic fair competition.

4. Learn without limit;

Digital transformation makes knowledge free to all. Liberty of getting knowledge is the key point of global progress. As Indian consider, we have developing atmosphere in all field. Education sector is not exception in that context. Limits always arise in learning process. Sometimes it depends on economical condition sometimes it depend on infrastructural condition. Sometimes availability of resources and learning tools also affect these learning processes. Solution of all these problems lays down in transformed digitalized education system. In this system every candidate who wants to learn and get education can learn without any limit.

5. Learn with individual speed:

Pupil centered education has basic rule to allow individual learn with their own speed. Educational process is very initiative for everyone. Pedagogy says that we never make a fine learn with others rules. The learning ability of everyone is different. We should have respected their self abilities. In digital higher education system this is base line that everyone should learn with their own speed. For this digitalized educations system creates fine patterns and programs of learning for individual.

6. Facilities for research:

The century is transforming every day by new researches. Making new possibilities is a main objective of present global education system. To achieve this objective we should have to introduce and support researcher for making highly moral and pure research. A research should have merits in it. To make this possible higher education system should provide tools and resources related to subject of research. Achieving the result and tabulation of data should be processed with speed. Digitalization can make this possible. Each and every aspect of research can be handling by digitalization of system.

In India only 17% student enroll in Higher Education. So we need to digitalize our higher education system.

Reference:

- i. <http://blogs.cisco.com/education/the-digitization-of-higher-education>
- ii. <http://www.useoftechnology.com/future-technology-education/>
- iii. <http://www.education.vic.gov.au/school/teachers/support/Pages/elearningcurriculum.aspx>

Synthesis for Skilled India

Shinde Samadhan B.

Department of Education,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Sub Campus-Osmanabad

Shaikh Imran

Department of Education,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Sub Campus-Osmanabad

Introduction:-

India has gradually evolved as a knowledge-based economy due to the abundance of capable and qualified human capital. With the constantly rising influence of globalization, India has immense opportunities to establish its distinctive position in the world. However, there is a need to further develop and empower the human capital to ensure the nation's global competitiveness. Despite the stress laid on education and training in this country, there is still a shortage of skilled manpower to address the mounting needs and demands of the economy.

The country presently faces a dual challenge of severe paucity of highly-trained, quality labour, as well as non-employability of large sections of the educated workforce that possess little or no job skills. The skill development issue in India is thus pertinent both at the demand and supply level. To meet the demand side challenge, consistent efforts are being made towards expansion of economic activities and creation of large employment opportunities. On the supply side, a simple look at the projected youth population provides a fairer a son to believe that India has the strength to cater to this demand. However, the employability quotient is questionable and remains a major area of concern. Already huge employability quotient is questionable and remains a major area of concern. Already huge reasons including inadequate training infrastructures, inappropriate mix of skills and education, outdated curricula, limited industry interfaces, limited standards, etc.

Why should India focus on Skill Development?

India is one of the few countries in the world where the working age population will be ferine excess of those dependent on them and, as per the world bank, this will continue for at least three decades till 2040. This has increasingly been recognized as a potential source of significant strength for the national economy, provided we are able to equip and continuously upgrade the skills of the population in the working age group. In recognition of this need the government of india has adopted skill development as a national priority over the next 10 years.

Skill development Status in Current Context:-

India enjoys a demographic dividend where more than 60 percent of its population is in the working age group. The youth bulge presents an opportunity for India to enhance its growth and also supply skilled manpower to the rest of the world. According to the World Bank Report, this is because India's working age population will be more than the dependent population for at least three decades till 2040. The National Higher Education Commission, in its report estimated that the average age of population in India by 2020 would be 29 years as against 40 years in USA, 46 years in Europe and 47 years in Japan. It is also estimated that during the next 20 years, the labour force in the industrial world is expected to decline by 4%, while in India it will increase by 32%.

However, the country is facing a paradoxical situation where on the one hand young men and women entering the labour market are looking for jobs; on the other hand industries are complaining of unavailability of appropriately skilled manpower. This paradox reflects the criticality of skill development to enhance the employability of the growing young population and also to gear-up the economy to realise the

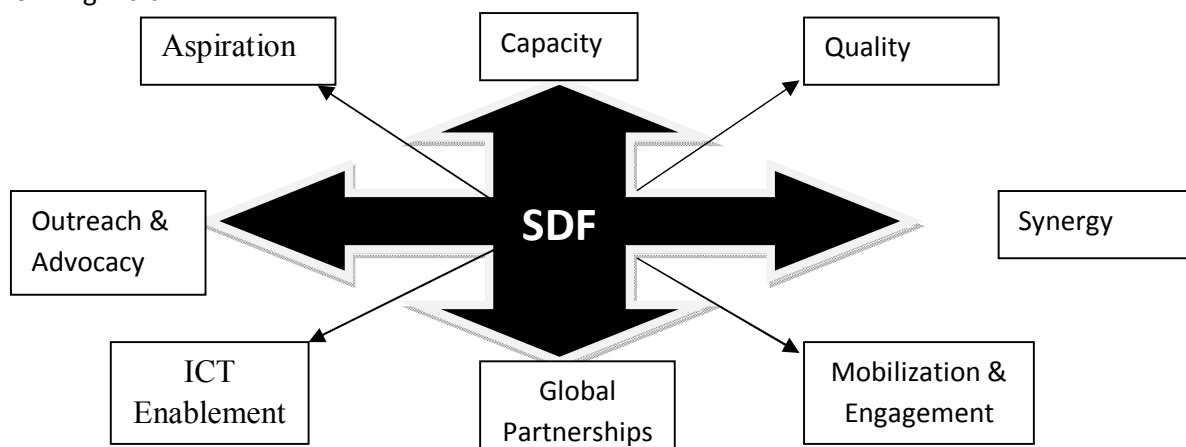
target of faster and inclusive growth. However, keeping in view the heterogeneity of the labour market and also preponderance of the unorganised sector; designing a model which benefits the key players of the ecosystem: employer, training providers, trainee and the government is a challenging task. It is known that 93% of the total labour force is in the unorganised sector. Thus, the major challenge of skill development initiatives is also to address the needs of a vast population by providing them skills which would make them employable and enable them to secure decent work leading to improvement in the quality of their life.

The National Policy for Skill Development and Entrepreneurship 2015 supersedes the policy of 2009. This primarily aims at meeting the challenge of skilling at scale with speed, standards (quality) and sustainability. According to India Labour Report 2012, it is estimated that 12.8 million new persons join the labour market annually vis-à-vis the current capacity of the skill development which is 3.1 million in our country. It is estimated that incremental HR requirement for skill development in the period 2012 to 2022 for the whole country is 12.03 crore. Hence there is pressing need to expand the infrastructure for skill development many fold to cater to the target which is more than four times the present capacity. As mid-term strategy, 104.62 million fresh entrants to the labour force between 2015 to 2022 would be required to be skilled/provided vocational education. At present 21 Ministries/Departments of Government of India are engaged in skill development programme.

There are several challenges which have been identified in skill development of the Indian Youth. For instance increasing the capacity of the existing system to ensure equitable access for all and at the same time maintaining their quality and relevance is a big challenge. This involves strong and effective linkages between the industry and the trainer institute with adequate provisions for constant knowledge upgrading of the trainers. Creating effective convergence between school education and the governmental efforts in the area of skill development also need to be reworked. All this has to be in consonance with Labour Market Information System. Other challenges include creation of institutional mechanism for research development, quality assurance, examination, certification, affiliation and accreditation. Needless to say that efforts should be on to make the skill development attractive and productive to motivate the youth to aspire for it.

Addressing the above challenges, government has taken some concrete steps which include dovetailing and rationalization of the Central Government Schemes on Skill Development in order to achieve maximum convergence and making skill development an integral part of all Government of India schemes which has ensured that all government schemes now has the component which takes care of skill development as per the programme's requirement. Skill gap studies conducted by NSDC for 21 high growth sectors of the country will project the human resource requirement in those sectors by 2022.

Skill Development Framework:- The framework outlines eight major directions and enablers to achieve of skilling India:

Activities undertaken by the NSDA:- Besides anchoring and implementation, the National Skills Qualifications Framework (NSQF), some of the other actions taken by the NSDA are as under:

1. Rationalization of the Skill Development Schemes of the Government of India

NSDA has worked with the concerned ministries and stakeholders to achieve convergence of norms across the various central schemes for skill development, while at the same time recognizing the special needs of the North Eastern States, the hill States, and other geographies that pose challenging situations for skill development.

2. Creation of an integrated Labour Market Information System

A national database on all major aspects of skill development is being created in partnership with all other Ministries of the Government of India and the State Governments. This would be a one-shop stop where all the relevant information is freely available to citizens. The government has created a National Steering Committee for setting up the Labour Market Information System (LMIS). The LMIS would bring in operational efficiencies, would be transparent and available to all, and would help reduce considerably the situation of one individual being benefitted under different schemes.

3. Engagement with States

The NSDA is now actively engaged with the various State governments to plan out their skill development action plan, help them develop their skill development policies, and set up suitable administrative mechanisms. Through Technical Assistance programmes with the Asian Development bank (ADB), European Union (EU) and DFID (Department for International Development of the Government of UK), NSDA is helping the State Skill Development Missions of eleven states build their respective capacities.

4. Skills Innovation Initiative

A committee has been set up under the Skills Innovation Initiative housed under the NSDA. The NSDA invites innovative ideas, concepts and practices on skill development. The Committee reviews all the proposals of innovations to facilitate their application on a wider scale. Selected innovative practices will be facilitated and propagated for wider application. Five innovative approaches and solutions have already been identified for wider propagation.

Reference:

- i. McMillan, J. and Woodruff, C., (2002), The central role of entrepreneurs in transition economies, Journal of Economic Perspectives, 16, pp. 153-170
- ii. Davis, D. B. (1993). The Hard Demand for Soft Skills. Defamation 39(2): 28-32
- iii. Muzio, E., Fisher, D., Thomas, E. R. & Peters, V. (2007). Soft Skills Quantification (SSQ) for Project Manager Competencies. Project Management Journal. 38(2), 30–38.
- iv. Rebuild skills of teachers-depoliticize education: Vice president, India Educational Review March 5th 2012. <http://www.indiaeducationreview.com/news/rebuild-skills-teachers-depoliticize-education-vice-president>

Teaching Methods And Techniques With Special Reference To Legal Education In India

Dr. Shinde V.G.

Assistant Professor, Law College, Osmanabad

“The highest education is that which does not merely give us information but makes our life in harmony with all existence”.

- Rabindranath Tagore

Abstract

Law is a powerful instrument of social engineering and it has to discharge a number of social functions, Legal education and legal profession which played a very vital and important role in the lives of the human being all over the world. Teaching is an art as well as a science. As an art, it portrays the imaginative and artistic of the teacher in creating a worthwhile situation in the classroom in which the learners learn and achieve the immediate and ultimate goal of education. As a science, it points to the logical and procedural steps to be followed to attain an effective accomplishment of goals. Lecture as a model of teaching is frequently criticized, but this is a fact that it has managed to survive so long in pace of many technological developments. Lectures are often used to teach organized bodies of knowledge which is an important part of the university curriculum at all levels, and they have continued as a primary form of instruction in colleges and universities even at different school stages. To improve the quality of legal education it must be essential to use effective and innovative teaching methods. A teacher should aim at making the teaching and learning process in effective manner.

Introduction

Teaching is an art as well as a science. As an art, it portrays the imaginative and artistic of the teacher in creating a worthwhile situation in the classroom in which the learners learn and achieve the immediate and ultimate goal of education. As a science, it points to the logical and procedural steps to be followed to attain an effective accomplishment of goals. As the management expert of the class, the teacher uses his authority and leadership as twin keys to classroom management and teaching has led to the evolution as concept of teaching technology.

Law is a powerful instrument of social engineering and it has to discharge a number of social functions, Legal education and legal profession which played a very vital and important role in the lives of the human being all over the world. For legal profession it requires the degree and sufficient knowledge of law. It is in this context the law colleges and law teachers play a constructive role. Hence the aim of legal education should be not only to create good lawyers but also to create cultured, law abiding citizens who are inculcated with concepts of human values and human rights who can serve humanity in the various capacities. The teacher typically relies on the students to provide ideas, experiences, opinions, and information. A teacher may use this method during classroom periods, and preflight and post flight briefings, after the students have gained some knowledge and experience.

Aim of Legal Education

Law is a powerful instrument of social engineering and it has to discharge a number of social functions, Legal education and legal profession which played a very vital and important role in the lives of the human being all over the world. Legal education which fulfills the need of the society and country as well, in welfare of society law plays a very important role in every affair of human being. Legal faculty serves as an important instrument to achieve soci-economic development. In global era law is not viewed merely as an instrument of social control but also as an instrument of social change. Hence the aim of legal education should be not only to create good lawyers but also to create cultured, law abiding citizens who are inculcated

with concepts of human values and human rights who can serve humanity in the various capacities such as administrators, law teachers, jurists, judges etc. The legal education should aim at equipping law students with legal techniques and professional.

In order to improve the quality of legal education it must be essential to use effective and innovative teaching methods. A teacher should aim at making the teaching and learning process in effective manner. Following are some teaching techniques and methods are required for legal education.

Lecture Methods

Lecture as a model of teaching is frequently criticized, but this is a fact that it has managed to survive so long in pace of many technological developments. Lectures are often used to teach organized bodies of knowledge which is an important part of the school curriculum at all levels, and they have continued as a primary form of instruction in colleges and universities even at different school stages.ii

In this method a teacher centered involving one-way communication procedure. The teacher has to take decision as to how would he discuss the subject as per curriculum. How would teacher narrate and explain the theme of the legal topic. What type of the questions would be asked to get adequate feedback from students? How would he summarize the legal topic? All these types' questions are important; it is clarity of presentation which is the most appreciated quality of good teacher. Demerit of this teaching technique is that, very less student involvement to taking of notes and virtually no scope for learner to think.

Interaction Method

This method is supplement to the traditional lecture method. It reinforces the lecture through discussion, observation, and asking questions during the lecture. It is two-way communication wherein, both the teacher and the students are involved in the learning activities. Discussion elicits higher levels of reflective thinking and creative problem solving. There is also evidence to show that students often prefer to participate in discussions rather than to be passive learners in a lecture.iii Generally such interaction techniques are used in group discussion, in panel discussion etc.

Legal problem solving Methods

This method is mostly suited to legal education. A problem is always in search of a solution and the law helps affording solution to the legal problem. Therefore law ought to be taught with the help of problem solving methods or case method. The case method emphasizes learning, both in the left and right hemisphere of the brain, particularly in learning from decisions making situation. Recent discoveries on the functioning of the brain indicate that the left part of the brain specializes in logical, sequential and linear functions and the right part in relational and holistic functions. This method links the classroom to the realities of legal profession.iv This method generally used in group discussion, panel discussions, seminars, workshop etc.

Project work method

Under the guidance of teacher the students investigate case. This method is highly demanding on the time and attention of the teacher. He has to help the student at the very outset of the project. On completion of project the teacher evaluates the project and educates the students in the process of evolution itself. Through this method student actively involved in his learning and understanding law

Clinical legal education Through this method student s gets practice oriented knowledge in the law. Students get actual practical work through this method they gain exposure to actual cases. They get familiarized with the technicalities of court procedure by taking part in pre-trial and presentation under guidance of law teacher and lawyers.

Adversary Method

It is the best method for classroom work in a law school. This method depends on three concepts like case study, Argument and syllogistic reasoning. It starts with the presentation of case stating facts of the case, identifying of the main issues of the case and application of specific rule of law. This methods is most important to the law students through it get sprit, direction a sense of exploration. It gives experience of law in action.V

Self-Learning Method

In global era rapid explosion of knowledge, it is not possible for the teacher to communicate all the relevant things to the students. Therefore, teacher has to play a crucial role in promoting self-learning on the part of the students. The teacher has to design the task of self-learning by the students and to ensure that the case materials are made available to the students.

Audio-Visual Method

This method is mostly used for arbitration, negotiation, mediation and conciliation by giving imaginary case through small group discussion. The students dividing in small groups and starts mediation or conciliation on giving fatuitous case

Power-point Presentation

In the global era this technique is most powerful and impressive method of teaching. Teacher provides selective points and some live clips about different cases on his topic through different slides on screen, E.g, violence against women, child labour etc. It gets students concentration and they easily understanding their subject.

Legal education teaching the law teachers uses other methods also like practical tanning For example Moot-court, Lok-Adalat, Legal literacy camp, Legal Aid Camp, etc.

Conclusion

The most important things are that the primary objects of legal education or in general any education is to build a cohesive and enlightened society. It is dire need to improve the quality of legal education it must be essential to use effective and innovative teaching methods. For legal education teachings it must required that, preparation, presentation, application of proper rules and laws and review and evaluate the learners. The teacher typically relies on the students to provide ideas, experiences, opinions, and information. A teacher may use this method during classroom periods, and preflight and post flight briefings, after the students have gained some knowledge and experience. A teacher should aim at making the teaching and learning process in effective manner.

Reference

- i. <http://www.dynamicflight.com/avcfibook/methods>
- ii. ⁽²⁾ International Journal of Educational Planning & Administration. Volume 1, Number 1 (2011), pp. 9-13
India Publications <http://www.ripublication.com/ijepa.htm> accessed on 2nd jan, 2017)
- iii. (Dr. A Raghunadha Reddy, 'Law teaching methods and techniques A Critique with reference to India,' AIR 2001
Jour.P. 73.)
- iv. Ibid
- v. AIR 2001, Jour. P.73.)

Towards Professional Ethics & Obligations in Education

Dr. Sonkamble. C.P

Associate Professor,
Department of Education,
Shivaji University, Kolhapur.

Gaikwad Rajratna

Research Scholar,
Department of Education,
Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University,Auranagabad.

Introduction:

Every profession is expected to evolve a set of ethical principles to guide the conduct of its professionals. The ethical principles provide the base to differentiate between desirable and undesirable conduct or between desirable and undesirable conduct or behavior. Ethics are trends in a way which have been established and maintained over the years. It is time tested and socially accepted. It deals with moral principles usually accepted voluntarily by an individual or a group. The code of professional ethics may be defined as a set of self-imposed professional ideals and principles necessary for attainment of self-satisfaction and professional excellence. Professional ethics refers to the principles, guidelines or norms of morality which a teacher has to follow in his teaching profession. Every profession has different work culture and work climate and accordingly professional ethics are decided. Professional ethics are decided by the society and it is also the contribution of great exponents of the same profession. It is mainly to provide a guideline and also to judge any professional ethics varies from society to society and from time to time, it is dynamic in nature. With change in society set up, pattern and dimensions of the society the ethics will differ from place to place and hence, there is no distinct line to distinguish ethics. What governs any ethics are social benefit, moral correctness, truth, values and progress of mankind.

Need of Professional Ethics :

- **For Self-correction**

Man and his thinking keep changing. It is human to tend towards comfort ability, selfish, laziness and money. It is difficult to follow and abide by truth, hard work, simple living, honesty etc. As a result individual turns towards the easier ways of life without thinking what effect will it have on him, his family, profession and society. Man slowly turns selfish and unethical without realizing. In present time, we all are affected by such factors and feelings to some extent. Professional ethics correct us if we are doing any wrong or intending.

- **For Self-Satisfaction**

Self-satisfaction is more related to our inner self, our feelings and thought process. When we follow the ethical code of society of profession, we are regarded as hardworking, honest, dutiful, righteous, etc. All this makes us more respectable and prominent than others. Whenever anyone is acknowledged for a right job, he starts governing respect and liking, all these give self-satisfaction. Professional ethics enable a person to judge himself and decide and not accept what others decide for him.

- **To guide the conduct and behavior**

The behavior of students is moulded by the teacher and teacher's behavior by professional ethics. Professional ethics in education is supported by philosophy and psychology of teaching. By following professional ethics, the teacher's conduct and behavior becomes respectable and socially acceptable.

- **To Shape the personality**

Teacher keeps developing his personality by adding to his knowledge and by refining his actions. The professional ethics in teaching profession emphasize the teacher to follow pre-established norms in his thought and in actions .Even in dressing up, speaking, etiquettes, etc. By following similar ethics ,the personality of an individual is reshaped and he becomes a teacher in real sense.

- **To set up ideals for students**

Students come to school /college not just to study the subjects and books but also to learn to behave and polish their personality. Everyday students come in contact with different teachers and are influenced by them. If a teacher is behaving in a very positive and appropriate manner ,the students follow him and want to become like him. Hence ,by behaving in ethical manner teacher becomes ideal for students.

- **Improvement of Human relation**

Professional ethics guide us to keep us in the social betterment ,respect for others, sense of brotherhood, tolerance ,cooperation etc. Individual guided by professional ethic helps others to the maximum ,by doing so there develops positive feeling .Positive feelings improve human relations. When human relation improves the school/college becomes the best place for teachers, students and parents to work and coordinate .All this ultimately gives better result and improves over all standards.

- **Development of society**

Educational institution is the outcome of social necessity ,the society makes the school then the school makes the society .It is a cycle which grows bigger and bigger with time .If the professional ethics are forgotten the individual as well as the society starts moving in the wrong direction. By following professional ethics teachers take the society in the right direction and make it better place to live in .

- **Professional excellence**

Every profession has a unique work culture and work climate .The work culture and work climate. The work culture is strengthened when the professionals of the profession act and interact in professionally ethical manner i.e so they don't cross each other's way or contradict bluntly instead cooperate and motivate. All this develops a smooth coordination and effective functioning thereby bringing professional excellence.

- **To improve the professional environment**

Professional environment includes the people, infrastructure ,working conditions and working conditions and working hours. Professional ethics ensure that due place and respect is given to the seniors ,to the higher authorities ,responsibility and working hours. When we follow such ethical codes of a profession the environment remains calm, congenial and relaxed for effective working.

- **To Follow Norms and principles of profession**

Norms and principles of a profession are nothing but rules and regulations already framed in advanced for effective functioning .These rules change with time and situation .Professional ethics binds us to our job and helps us to differentiate between professional development and self-interest .It also prepares us for extra responsibility which we have to shoulder from time to time .Professional ethics are self-binding for better professional output.

Professional Obligation:

Obligation is a responsibility which an individual imposes on himself .It is ethical and in the line of duty .A professional follows rules and regulations and correctly interprets it for the progress of

humanity .It creates a sense of brotherhood which makes others respect that individual and his profession. All this is done selflessly without any pressure .A teacher has obligations towards students ,parents, society ,profession and higher authorities.

- **Obligation Towards Students**

Students and teachers are integral part of the educational process. Teacher teaches whereas student learns. Unless there is dedication on the part of the teacher and sincerity on the part of the student the whole educational process can't be effective .It is expected that a teacher of today will go beyond limit for the betterment of the child .Some of the obligations towards students are as follows.

- Sincerity in teaching
- Motivating the students
- Providing emotional stability
- Psychological handling of students impulses
- Help the students in taking decisions
- Development of leadership qualities

- **Obligation Towards Parents**

Parents send their children to school with a hope that their children will learn every required ability along with the subjects. It is the teacher who helps the child in achieving the desired goals of society as well as parents. Hence ,it becomes obligatory on the part of the teacher to remain in touch with the parents for the child .Some of the obligations towards parents are as follows:

- Providing regular information about the child's performance
- Guiding parents in deciding the child's future.
- Informing about the attitude and aptitude of the child
- Help parents in providing conducive home environment
- Counseling of parents
- Giving proper direction to hobbies and interest of the child
- Establishment of good relationship between school and parents.

- **Obligation Towards Society**

School is the outcome of the need of the society .It aims at helping the younger generation in improving. The school is also said to be the society in miniature . It is the teacher who as a craftsman carves the future of society and nation .Following are the obligations of teachers towards the community:

- Providing good citizen
- Making a student responsible towards his rights and duties
- To follow social norms
- Setting up of ethical standards
- Development of religious tolerance
- Integration of national feeling
- Balancing the community relationship
- Living in harmony with nature

- **Obligation Towards The Profession**

Teaching profession is considered as one of the noblest professions .It is expected from a teacher to act ,behave and display excellent behavior in the society so that the society gets new dimensions

and meaning in life .Since society considers teaching very noble profession therefore obligations on the part of the teacher also increases to a great extent .Some of the obligations towards the profession are as follows :

- Safeguarding and enhancing the professional mannerism
- Respecting the profession
- To be open to professional growth
- Contributing towards the growth of profession
- Maintaining congenial atmosphere at work palce
- Inspiring people to join the profession
- Active participation
- Maintaining secrecy

• **Obligation Towards The Higher Authorities**

‘Higher Authorities’ is the sanction or the group of people who have been entrusted with the task of formulating and managing the rules ,regulations and policies for the development of the institution In a way if they are legislature then the teachers are the executives who enforce or execute the programme formulated by the higher Authorities..For effective functioning and development of any institutions, it is important that a teacher coordinates his actions with Higher Authorities as per the changing need and situation .Following are the obligations of teachers towards the Higher Authorities:

- Abiding by the rules and regulations
- Acting as a link between Higher Authorities and students
- Providing strategic information
- To effectively implement the policies and programmes
- Being respectful (courteous) to Higher Authorities.

Apart from the above mentioned obligations there are innumerable obligations which a teacher has to take care of .These obligations change their face with time, situation and people.

Conclusion

A teacher can become a professional in real sense if he fulfill all the obligations and remembers that a profession above the professional and in no case he should allow his human instincts and feelings to come in the way of his profession .So all over we can say that a teacher has greater duties and responsibilities to perform for the betterment of the society. Professional ethics and mannerism should go hand in hand so that the teacher is able to move ahead as a real professional in changing.

Life Skills Education & Student Teacher's Lesson Planning

Dr. Sonpethkar C. D.,

Assistant Professor,
Tilak College of Education,
Pune 30

Dr. Jagtap P. A.

Assistant Professor,
Tilak College of Education,
Pune 30

Introduction:

Life skills-based education (LSBE) has a long history of supporting child development and health promotion in many parts. In 1986, the Ottawa Charter for Health Promotion recognized life skills in terms of making better health choices. The 1989 Convention on the Rights of the Child (CRC) linked life skills to education by stating that education should be directed towards the development of the child's fullest potential. The 1990 Jomtien Declaration on Education for All took this vision further and included life skills among essential learning tools for survival, capacity development and quality of life. The 2000 Dakar World Education Conference took a position that all young people and adults have the human right to benefit from "an education that includes learning to know, to do, to live together and to be", and included life skills in two out of the six EFA Goals.

Life skills-based education is now recognized as a methodology to address a variety of issues of child and youth development and thematic responses including as expressed in UNGASS on HIV/AIDS (2001), UNGASS on Children (2002), World Youth Report (2003), World Program for Human Rights Education (2004), UN Decade on Education for Sustainable Development (2005), UN Secretary General's Study on Violence Against Children (2006), 51st Commission on the Status of Women (2007), and the World Development Report (2007).

Expected learning outcomes include a combination of knowledge, values, attitudes and skills with a particular emphasis on those skills that related to critical thinking and problem solving, self-management and communication and inter-personal skills. (According to https://en.wikipedia.org/wiki/Life_skills-based_education)

The host of factors that promote high risk behaviour such as alcoholism, drug abuse and casual relationships are boredom, rebellion, disorientation, peer pressure and curiosity. The psychological push factors such as the inability to tackle emotional pain, conflicts, frustrations and anxieties about the future are often the driving force for high risk behaviour. Life skills training is an efficacious tool for empowering the youth to act responsibly, take initiative and take control. It is based on the assumption that when young people are able to rise above emotional impasses arising from daily conflicts, entangled relationships and peer pressure, they are less likely to resort to anti social or high risk behaviours. (According to http://www.cbse.nic.in/cce/life_skills_cce.pdf)

Title of the Study: Life Skill Education & Student Teacher's Lesson Planning

Statement of the Study: To study the cognizance of Life Skill Education by Student teachers while planning the lessons.

Objectives of the Study: To study the cognizance of Life Skill Education by Student teachers while planning the lessons.

Sampling: The sample included 20 Student teachers studying Sanskrit and Marathi Method in Tilak College of Education, Pune.

Methodology of the Study: The researcher used Survey method for the study.

Data Collection Tool: Interview was the data collection tool

Statistical Tool: Percentage is used as statistical tool.

Outcomes of the study:

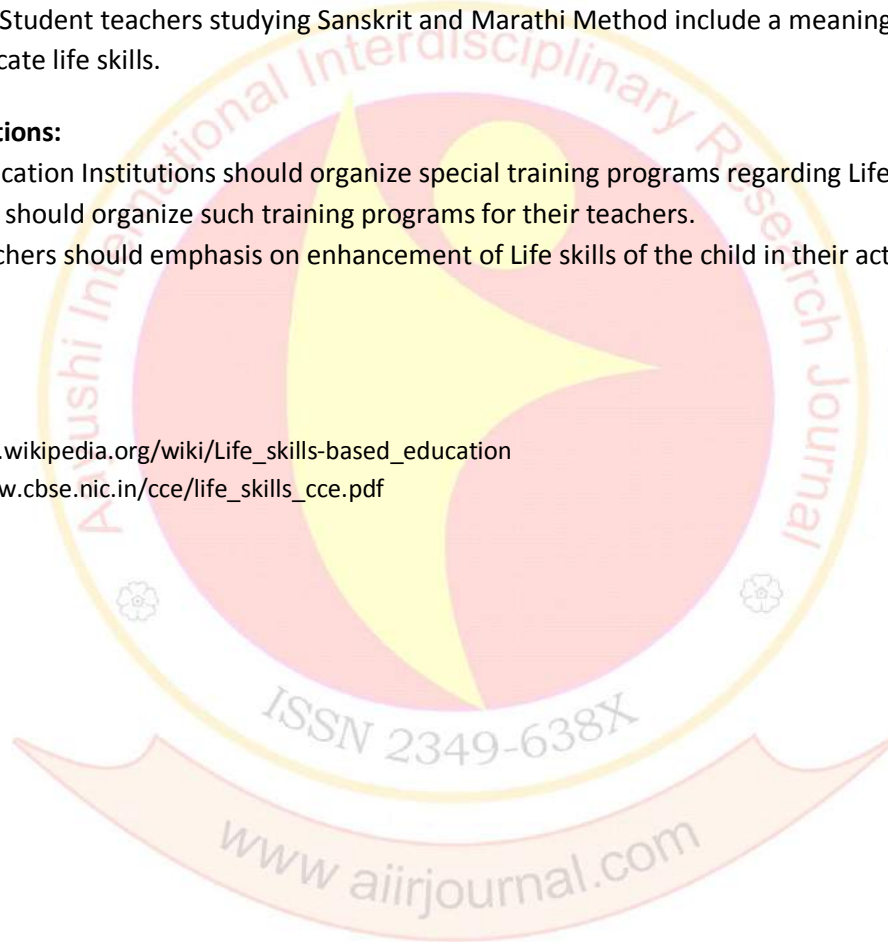
1. Student teachers studying Sanskrit and Marathi Method know about the significance of regarding Life Skill Education.
2. Most of the Student teachers studying Sanskrit and Marathi Method take cognizance of regarding Life Skill Education while planning the lesson.
3. Most of the Student teachers studying Sanskrit and Marathi Method mentioned the need of organization of professional training or workshop regarding Life Skill Education.
4. Most of the Student teachers studying Sanskrit and Marathi Method mentioned that in favor of Life Skill Education, they plan special activities in Introduction of the lesson.
5. Most of the Student teachers studying Sanskrit and Marathi Method include a meaningful story in their lesson to inculcate life skills.

Recommendations:

1. Teacher Education Institutions should organize special training programs regarding Life Skill Education.
2. Schools also should organize such training programs for their teachers.
3. Student teachers should emphasis on enhancement of Life skills of the child in their actual teaching more effectively.

References:

- i. https://en.wikipedia.org/wiki/Life_skills-based_education
- ii. http://www.cbse.nic.in/cce/life_skills_cce.pdf

Skill Development through Higher Education

Tandale Pramod P.

Assistant Professor,
MKK college of Education,Latur

Sarnobat Dipak S.

Assistant Professor (English)
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

Introduction

India has been leading towards becoming global economic powerhouse. For this it needs trained and skilled manpower. Considering this, our current Government has been focusing on skills based education programs. Skill development provides skilled citizens and skilled workers for skilled India and the major idea behind it is to empower people. Education only provides opportunity for job seekers but skills provide opportunity to create job provider. We can not win any race or competition without skills and training. We have to make proper plans for it.

Indian higher education system is a key area to prepare skilled people for growing Indian economy. If we enhance our higher education system by imparting skill based education, then we can definitely provide work opportunity to every skilled people and enhance our production power which will boost our economy or GDP. In this paper, we have focused on skill development through higher education and the role of Government in it.

Why Skill development is necessary for India?

- As India targets to becoming a global economic powerhouse, it needs to equip its workforce with employable skills and knowledge to make India a developed economy. Today India is one of the youngest nations in the world with more than 62% of the population in the working age group (15-59 years), and more than 54% of the total population below 25 years of age. In fact, in next 20 years, the labor force in the industrialised world is expected to decline by 4%, while in India it will increase by 32%. However, current statistics shows that only 2% of the total employees in India have completed skills development training. In today's age of globalization and technological volatility, skill building is an important instrument to increase the efficacy and quality of labor for improved productivity and economic growth.
- Skills and knowledge development are the driving forces behind the financial growth and community development of any country. Skill building is a powerful tool to empower individuals and improve their social acceptance. It must be complemented by economic growth and employment opportunities to meet the rising aspirations of youth. The challenge lies not only in a huge quantitative expansion of facilities for skill training but also in raising their quality. India can then become the global sourcing hub for skilled employees. Quoting Hon'ble Prime Minister of India, **Shri Narendra Modiji's speech on 15th August 2014**, on the holy occasion of independence day- Today, the world and India need a skilled workforce. If we have to promote the development of our country then our mission has to be 'skill development' and 'Skilled India'. Millions and Millions of Indian youth should acquire the skills which could contribute towards making India a modern country. I also want to create a pool of young people who are able to create jobs and the ones who are not capable of creating jobs and do not have the opportunities, they must be in a position to face their counterparts in any corner of the world while keeping their heads high by virtue of their hard work and their dexterity of hands and win the hearts of people around the world through their skills. We want to go for the capacity building of such young people. My brothers and sisters, having taken a resolve to enhance the skill development

at a highly rapid pace, I want to accomplish this.¹(According to. <https://www.linkedin.com/pulse/why-skill-development-necessary-india-jayashree-patnaik>)

Reasons for the importance of skills development in a globalized economy

- **First**, globalization is leading to increasing international standardization of educational challenges and systems.
- **Second**, international organizations increasingly emphasize a largely common program of competence development and lifelong learning.
- **Third**, the widespread adoption of international conventions that form the normative basis for the competencies.

Opportunities For Skill Development

The current vocational education is shifting from welfare approach to a demand driven approach. The government has undertaken various efforts to strengthen its scattered VET (Vocational Education Training) delivery system under various departments and ministries, e.g. the Ministry of Human Resource Development (MHRD), the Ministry of Labour and Employment (MOLE) through its Director General of Employment and Training (DGET), the Ministry of Urban Affairs and the Ministry of Rural Development. Opportunities available to learners for skill development are facilitated by Central & State Government & by Private sector.

Government's Role in Skill Development –

Government gave priority to Skill development in Twelfth Five Year Plan. The government plans to set up sector skill councils to prepare standards required for training programs. The industries are also proactively taking steps to partner with the government and reduce the skill gap. The government has doubled the allocation of funds for skill development under the National Skill Development Fund (NSDF) by INR10 billion in the Union Budget 2012–13. The total corpus of funds has been increased to INR25 billion. The various ministries have created infrastructure for skill development such as it is, polytechnics, community polytechnics, secondary schools (in association with private sector). Recently, government has passed the amendment to the existing act known as 'Apprentices (Amendment) Bill, 2014' to increase the number of skilled man power and provide industries with flexibility to hire apprentices as well as improve stipends specified to them. According to the Bill, the industry will have 2.5-10 percent of the total work force as apprentices Prime Minister Narendra Modi in June 2014 announced the creation of a first-ever separate Ministry of Skill Development and Entrepreneurship to promote entrepreneurship and skill development. MHRD governs polytechnic institutions with the current capacity of diploma level courses under various disciplines such as engineering and technology, pharmacy, architecture, applied arts and crafts and hotel management. As per AICTE Annual Report- 2011-12, total number of institutions is 3205 within take capacity of 8, 87,825. Another key initiative of MHRD is the scheme of Apprenticeship Training, which aims to provide practical experience to engineering graduates, diploma holders and students in 10+2, and make the trained candidates job ready as per industry requirements. A part from this, MHRD has also introduced vocational education from class IX onwards, provision of financial cost for engaging with industry /SSCs for assessment, certification and training 'Aajeevika' is as killing and placement initiative of Ministry of Rural Development. The aim of the scheme is to impart specific set of knowledge and skills to rural youth and make them job ready. The scheme is catering to youth without formal education. Textile is the second largest employer after agriculture in the country. The work force will increase from 33-35 million in 2008 to 60-62 million by 2022. The ministry has an Integrated Skill Development Scheme for the Textiles and Apparel Sector including Jute and Handicraft. The scheme aims to fulfill the need for skilled manpower to the textile and related

sectors. The scheme aims at targeting 15 lakh people over the span of five years. The NSDC formed in 2009 under National Skill Policy, which is a public-private partnership body mandated to skill 150 of the 500 million people by 2022 and the National Skill Development Agency (NSDA), an autonomous body formed in 2013 to coordinate the government and the private sector initiatives to achieve the skilling the targets of the 12th plan and beyond has been subsumed under the Ministry of Skill Development and Entrepreneurship to give coherence to skill training efforts in the country. The figure below elucidates NSDC's target of producing skilled workers per sector over the next ten year. Source: NSDC Some of the other key initiatives of the government are as follows • Establishment of new ITIs in underserved regions and the existing ITIs being upgraded to centers of excellence to produce multi-skilled workforce of world standards • Setting up more polytechnics in the PPP mode and 400 government polytechnics being upgraded • Expansion of vocational education from 9,500 senior secondary schools to 20,000 schools; intake capacity to increase from 1 million to 2.5 million • Establishment of 600 rural development and self employment training institutes (RUDSETI) • To set up a virtual skill development resource network linking 50,000 skill development centers (SDCs) • Skills training have been made more affordable by exempting vocational education institution from paying service tax.

(According to https://www.ermt.net/docs/papers/Volume_4/11_November2015/V4N11-151.pdf)

Higher Education in India

In order to bridge the industry academia gap – NSDC has developed a unique model to integrate skill based trainings into the academic cycle of the Universities. These are based on National Occupational Standards set by industry through sector skill councils. The job roles offered are designed to be progressive in nature – from Level 5 – level 7 on **National Skills Qualification framework**.

The key highlights of the model are as given below:

- Based on state skill gap report – identification of Sectors and job roles
- Development of implementation model and Integration into time table as per university norms
- Training of Trainers by Sector Skill Council
- Curriculum Alignment and Capacity Building workshops
- Student orientation sessions to take an informed choice of sector/job role based on career aspiration
- Standardised Training Delivery by NSDC Training Partners
- Internships and On- the – job Training
- Assessment and certification by Sector Skill Council
- Last Mile Employability and Entrepreneurship Opportunities for the students

NSDC is working with 21 Universities, UGC and AICTE catering to more than 1200 colleges and 400 community colleges across the country. Some of the organization includes:

1. SavitribaiPhule University of Pune : 663 colleges and 57 autonomous institutions
2. University of Delhi: 67 colleges including NCWEB and SOL
3. University Grants Commission: 150 community colleges and 127 colleges for B.Voc and Degree Programmes
4. Tamil Nadu Open University (TNOU): 155 learning resource centres and 204 community colleges
5. Centurion University: 4 colleges
6. Haryana and Punjab Universities
7. AICTE : 100 Community Colleges

NSDC is about to sign MoUs with 7 more universities to adopt this model.NSDC funded training partners affiliated to respective SSCs are involved in imparting trainings to the students under these

partnerships. The infrastructure is allocated by the respective colleges of the University. A project management team ensures monitoring and evaluation of ongoing trainings.

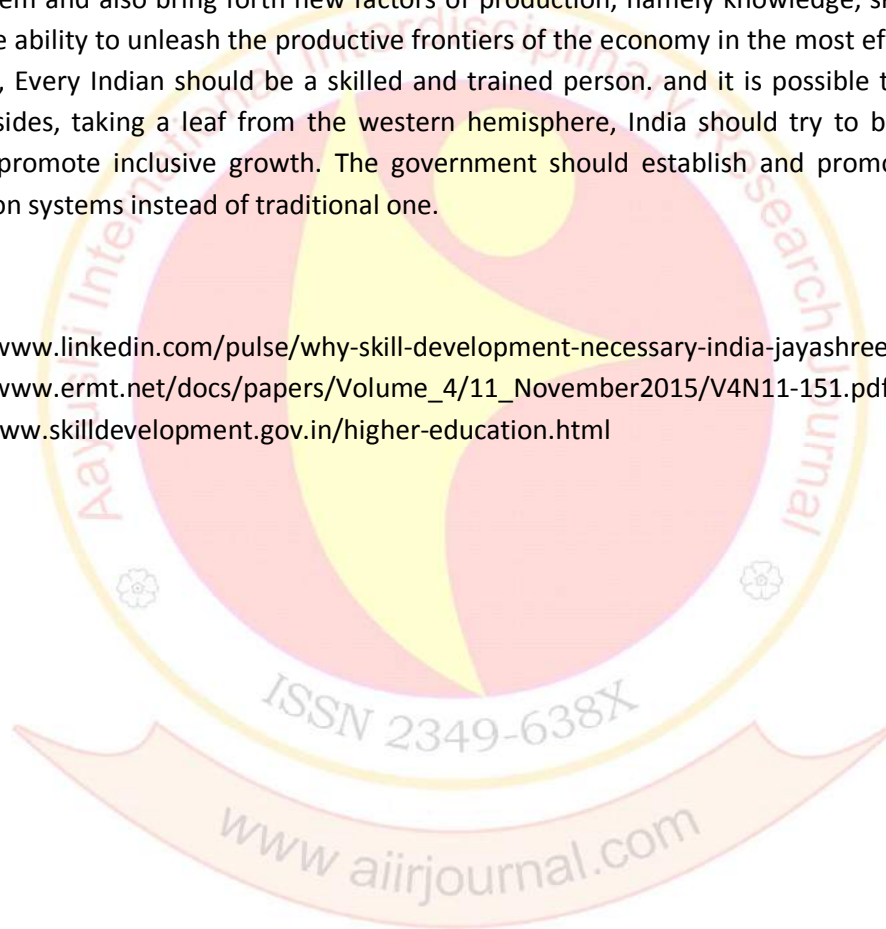
(According to <http://www.skilldevelopment.gov.in/higher-education.html>)

Conclusion:

For making our country world economic powerhouse, we need skilled and trained youngsters, and for making skilled and trained youngsters available, we need skills based education systems and programs. Higher education can fulfill this need with skill development. We need to recognize that the knowledge, skills and productivity of our growing young and dynamic workforce form the backbone of our economy. To grab the benefits of such dynamic young workforce, we need to implement the reforms in the education system and also bring forth new factors of production, namely knowledge, skills and technology which have the ability to unleash the productive frontiers of the economy in the most efficient and dynamic way. In future, Every Indian should be a skilled and trained person. and it is possible through skills based education. Besides, taking a leaf from the western hemisphere, India should try to become “knowledge economy” to promote inclusive growth. The government should establish and promote maximum skills based education systems instead of traditional one.

Reference

- i. <https://www.linkedin.com/pulse/why-skill-development-necessary-india-jayashree-patnaik>
- ii. https://www.ermt.net/docs/papers/Volume_4/11_November2015/V4N11-151.pdf
- iii. <http://www.skilldevelopment.gov.in/higher-education.html>

The Role Of Management For Enhancing Quality Of Higher Education

Dr. Bhilegaonkar S. D.

College of Education, Barshi

It is well known that 'Excellence' is a continuous process and every forward looking institution knows that the moment it reaches certain target in its journey towards the excellence, new challenges and targets emerge due to changes in various fields of human activity, human behavior its complex thing both its range and depth are far too wide. As a human we can behave in a number of ways. To promote the excellence of institution the role of management is very significant. Management can enhance quality of institution and higher education.

The term role is defined as a 'Patterned sequence of learned actions or deeds performed by a person in interaction situations.' According to Dr. Shah, role we mean, 'What the society expects of an individual occupying a particular social position in the social system.' Role may be defined as a behavior pattern or function expected of or carried out by the members of the institutions. Management of any institute can play the following roles and took active participation for enhancing the quality of higher education.

- 1)The Role of Coordination
- 2)Inspire Role
- 3)Activator Role
- 4)Public Relations Role
- 5)Disciplinarian Role
- 6)Self Evaluation Role
- 7)Managerial Role
- 8)Social Reformer Role
- 9)Community Server Role
- 10)Guidance Role

By performing above role management can enhance their institutional higher education. Simultaneously management can do following work for effective enhancing of higher education.

- Formation of large number of committees of teachers which looks after various functions of administration.
- Review of teacher performance through the Annual Confidential Reports.
- Encourage and give support for its effective functioning.
- More job oriented courses may be introduced by making optimal utilization of existing resources.
- Pay more attention to research and consultancy.
- Constitute Research Advisory Committee to promote research.
- The Grievance Redressal Cell has to be activated better.
- The management should provide additional staff whenever need arises.
- Management should present mementos for devotions of faculties.
- It should strengthen the Career Guidance and Placement Cell.

- It can establish Competitive Examination Coaching Centre.
- Encourage students to become 'Job Makers' through self employment. Institute may contact different agencies to enlighten students about the financial and other support available with Government and other agencies.
- Ensure complete freedom to each of the educational institutes under their jurisdiction to innovate raise resources and to have their own perspectives of development.
- The management may strengthen their publication division in order to encourage the faculty to publish papers and theses.
- Application of strategies planning for future growth and development.
- Maintenance of effective discipline. Management make further efforts to evolve a future vision document with accompanying objectives and strategic plans.
- Provides facilities well in advance in the context of the development of strong academic standards for imparting quality education.
- Management is responsible for overseeing the functioning of the institution, recruitment of staff and promotion of developmental activities. The management should examine qualification of faculty at the time of recruitment and give much importance to qualification and merit.
- The management needs to invest a substantial amount for upgrading all facilities and it should have visionary approach. It should have senses of dedications of teachers.
- It should follow the system of interacting with its teaching faculty in order to obtain feedback periodically for mutual development of the individual and the institution.
- Management should desire to continue and expand international linkages. It should encourage faculty to participate in national and international seminars by providing travel grants.
- Management must be well versed in modern developments in the field of education.
- Management may prepare a vision document and perspective plan for development through the next five years.
- It should extend valuable support in terms of resource generation and a backup of facilities.
- Management should promote excellence through funding and enhancing different programs.

References:

- i. Teaching Technology for College Teachers – Vedanayagam.
- ii. The New Era in Education – Kendel.
- iii. Great Institutions of Higher Learning Accredited Colleges in India – Published by NAAC, Bangalore.

Environmental Awareness For Sustainable Development In Higher Education

Padme Yogita L.

Dept. of Environmental science,
Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad, M.S. India

Abstract:

Now-a-days Sustainable Development has become a key issue at state, national and international level concerning education policy since last decade. The sustainable development policies highlight the role of education which has become the need of the day to create the awareness among the students, researchers and teachers as well as in local communities for environment protection.

Sustainable development is a process which involves human's intelligence, decision making efficiency, planning and management skills, power of imagination, entrepreneurship, development and production with environmental safety etc. Usually, sustainable development is a human subject. The issue associated with sustainable development can be seen as one of the basics of any society. Therefore, so far its major field of concern has been for the environment, but its applicability has been extended to wrap almost each human attempt. The discussion is a principal element in education for sustainable development. Environmental education is the fundamental education to study the sustainable development. In other words environmental education can be able to make a path for education for sustainable development.

The present paper gives an overview regarding the role of higher education in the development of a country in sustainable manner. Attempts have also been made to summarise the status of higher education system in the country.

Key Words: Sustainable Development, Environmental education, environment protection, Higher Education.

The world started the 20th century with 1.6 billion inhabitants. We will greet the 21st Century with 6 billion people. This tremendous increase in population places an almost unbearable burden on the natural environment. At the same time, the 20th century brought more global economic progress than all the prior centuries together. Every inhabitant of our planet wants the goods and services of the developed economies. While there is much discussion about the ways to achieve progress without lowering environmental quality and quality of life, "sustainable development" is still an elusive goal. (Horvath 1998).

Initially sustainable development was discussed globally in UN Conference on Human Environment Stockholm in 1972. After that in 1987 UN World Commission on Environment and Development published a report on "Our Common Future" which was also popularised as Brundtland Report then concern for a sustainable development was came into consideration. In UN Earth Summit 1992, which was held in Rio de Janeiro, Brazil, a conscious thought was emerged for environmental problems along with solutions to resolve the problems and the requirement of a multidisciplinary approach was recognised. Again in 2000, the chief of various countries gathered to discuss the issue of environment conservation under the umbrella of UN. After Johannesburg conference in 2002 on sustainable development, 2005–2014 was declared as "Decade for Education for Sustainable Development (DESUSTAINABLE DEVELOPEMENT)" by UN General Assembly accepting the significance of Education for Sustainable Development. (Towards Sustainable Development in Higher Education – Reflections, 2007)

Sustainable development is a pattern of using natural resources in such a way which provides regular individual requirements considering the preservation of the environment for coming generations. After Brundtland Report sustainable development was defined as "Sustainable development is the development which meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" (Towards Sustainable Development in Higher Education – Reflections, 2007)

The concept of Sustainable Development gained worldwide momentum with the publication of Our Common Future by the World Commission on Environment and Development (WCED) in 1987. Among the plethora of definitions on Sustainable Development, the most widely accepted definition is by WCED —development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Thus, this definition is in wider agreement with several other international initiatives IUCN, the Tbilisi Declaration (1977), the International Education Program (IIEP), the UN Conference on Environment and Development in 1992, the Earth Summit, Agenda 21 (Chapter 36), Millennium Development Goals, the Education for All Dakar Framework for Action, Decade of Education for Sustainable Development (2005–2014) as a way of signalling that education and learning lie at the heart of approaches to sustainable development, the 2002 Johannesburg Summit Decade of Education for sustainable development UNESCO, and the Ahmadabad conference on education for sustainable development(2004).

The emergence of Environmental education for sustainable development:

Environmental Education deals with the environmental concepts such as the physical and biological environment and their inseparable linkages. Environmental Education for Sustainable Development (EESD) is a dynamic concept that utilizes all aspects of public awareness, education and training to create or enhance an understanding of the linkages among the issues of sustainable development and to develop the knowledge, skills, perspectives, and values which will empower people of all ages to assume responsibility for creating and enjoying a sustainable future (UNESCO, 2004). Environmental education and sustainability are familiar concepts and introducing environmental education is often viewed as a key step toward sustainable development (UNESCO, 2004).

Education for Sustainable Development is an idea of education which aims to empower the individuals to assume liability to build a sustainable future. The thought of sustainable development touches aspects of the institutional and social framework. There has been increasing identification of the significant role of education in promoting sustainable development since 1992 Earth Summit in Rio de Janeiro. However, any individuals or organizations do not have all the knowledge to develop learning systems which are essential to maintain sustainable development in the specific surroundings (The role of education for sustainable development in higher education, (2009) and Cleveland, C. J. and Kubiszewski, I., 2007)

Environmental Education for Sustainable Development (EESD) -global perspectives:

Environmental education is a learning process that increases people's knowledge and awareness about the environment and associated challenges, develops the necessary skills and expertise to address the challenges, and fosters attitudes, motivations, and commitments to make informed decisions and take responsible action (UNESCO, Tbilisi Declaration, 1977). Education for Sustainable Development (ESD) aims to help people to develop the attitudes, skills and knowledge to make informed decisions for the benefit of themselves and others, now and in the future, and to act upon these decisions where as Sustainable development (Figure 1) (SD) is seeking to meet the needs of the present without compromising those of future generations. Sustainable development is a vision of development that encompasses populations, animal and plant species, ecosystems, natural resources and that integrates concerns such as the fight against poverty, gender equality, human rights, education for all, health, human security, and intercultural dialogue (UNESCO-2005).

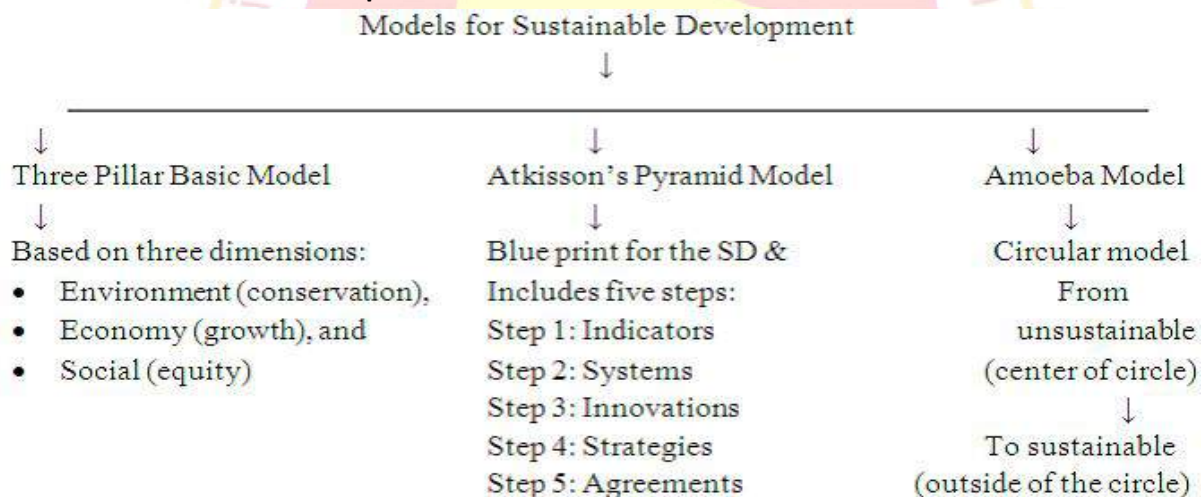
Environmental Education and Sustainable Development -An Indian perspective:

Environmental education has been placed at the centre of efforts to achieve sustainable development for the last several decades. International agreements such as Agenda 21, for example, have called for a re-orientation of all education towards sustainability (UNCED, 1992, Chapter 36). Agenda 21

follows the lead of a number of earlier policies, including the Belgrade Charter and documents arising out of the First Intergovernmental Conference on Environmental Education in Tbilisi, all of which contained similar calls for the promotion of environmental education programmes as a way of raising awareness of environmental issues and halting environmental destruction.

India adopted a new paradigm of thinking and experience of development post- Stockholm Conference of 1972 called Sustainable Development (SD), following which, India became a part of 187 countries agreeing on carrying out an important commitment towards SD by signing the Rio Declaration during 1992 UN Conference on Environment and Development. Since then the concept of sustainable development is adopted such that the country and society can meet the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs and the level of growth rates is commensurate with social, economic and environment development (DESD 2005). India has integrated sustainable development in planning process and has several programs directed towards this goal. It's initiatives in addressing development and sustainability issues touch upon the social, economic and environmental dimensions. The Government of India's sensitivity and commitment to sustainable and inclusive growth is reflected in the major policies of various ministries and also specific initiatives and programs adopted through its Five Year Plans so as to achieve sustainability and MDG's (Millennium Development Goals).

Models for Sustainable Development:

Objectives of Higher Education Regarding Sustainable Development:

In the area of higher education, the research programme should be influenced by striving for sustainability. The objectives of higher education are to discover new tools to deal with big problems such as pollution, climate change, energy, biodiversity, environment conservation etc. The responsibility of higher educational institutions is to develop new methods and new approaches to explain the sustainability to everyone.

The role of higher education for sustainable development in different educational institutes is very important and should be focussed for the following objectives

1. To recognize and follow the excellent case studies in higher educational institutes.
2. To build a clear vision of teaching and research in higher education for sustainable development.
3. To educate the decision makers and students about the hazardous aspects of current development.
4. Dissemination of knowledge of alternative paths of sustainable development through higher education.

According to UN, the main aim of education for sustainable development is to cover economic, socio-cultural and ecological aspects considering the global dimensions. The challenges which are value-based interpretation of sustainable development are required to represent with more emphasize.

However, it is difficult to integrate the various aspects of sustainable development into higher education syllabus in the light of value-based interpretation. But, it may be simple after following the relevant professional practices and incorporating the ecological, economic, social and cultural elements of sustainable development in to research and teaching of higher education professionals.(Higher education for sustainable development, Final Report of International Action. Research Project)

Higher Education for Sustainable Development:

The education for sustainable development empowers the students and provides the direction for their mindset and aware for a sustainable future. Education for sustainable development is significant aspect of quality of education and it forms foundation of sustainable development and highlights the difficulties and interrelation of society, environment and economy of the country. Environmental education for sustainable development in higher educational institutes is very helpful to prepare a cadre of environmentalists who can promote it further by post graduate and research scholars and finally output may be useful for the government. There should be an interrelationship between technology and economic development. Moreover, the research in higher educational institutes should be field based. Besides, workshops, seminars and training programmes on sustainable development should be organized for college and university faculties and also for students to prepare a group of experts. Many faculties are working within 4 regulatory bodies under MHRD such as UGC, AICTE, Distance Education Council (DEC) and Council of Architecture (CoA), which are also dedicated for the sustainable development through higher education courses.

University Grants Commission (UGC):

The University Grants Commission has been established in 1953 to co-ordinate and maintains the standard of University education. UGC has initiated Faculty Recharge programme for augmenting Research and Teaching Resources of Universities and also promoting entrepreneurship and knowledge based enterprises. The mandate of UGC includes the determination and maintenance of teaching, examination, and research in Universities, working as a link between union and state governments and institutes of higher education, also advising the government either central or state to improve the higher education in the country.

Educational institutes in the country up to 31 December 2010:

Sr. No.	University/Institute/College	No. Of University/Institute/College
1.	Central Universities	42
2.	State Universities	261
3.	Private Universities	73
4.	Institutes of National Importance	33
5.	Deemed to be University	130
6.	Institutes established under state Legislation	05
7.	Total No. of Universities	544
8.	Colleges in Higher Education sector	31,324

Conclusion:

A lot of scientific programmes are being implemented by Govt. Of India as well as state governments to promote the research and higher education standard. Since, the environmental protection has become an essential part of the curriculum of a country therefore national policies on environmental

education have been made. Although departments of education and universities are able to expand the education for sustainable development but the network of several non government organizations (NGO's) can also participate to serve the purpose.

Bibliography:

- i. *Annual Report* (2009-2010) University Grants Commission.
- ii. *Annual Report Part 1* (2010-2011) Department of School Education & Literacy and Higher Education. Ministry of Human Resource Development, Govt. of India.
- iii. *Annual Report Part 2* (2010-2011). Department of School Education & Literacy and Higher Education. Ministry of Human Resource Development, Govt. of India.
- iv. *Higher education for sustainable development, Final Report of International Action. ResearchProject.* (2016, December). Retrieved from <http://www.oecd.org/education/countrystudies/centreforeffectivelearningenvironmentscele/45575516>
- v. Horvath, A. (1998, September). Construction for Sustainable Development – A Research and. *Journal of Infrastructure Systems,ASCE* , 111-117.
- vi. Cleveland, C.and Kubizewski, I. (2007). *United Nations Conference on Environment and Development (UNCED)*. Rio de Janiero, Brazil: 2007 Encyclopedia of Earth.
- vii. United Nations. (2010). *The Millennium Development Goals Report 2010*. New York: United Nations.
- viii. Alexander, R. (2012, January). Environmental Education for Sustainable Development in Selected Schools of Puducherryand Cuddalore Regions. *Ph.D Thesis* .
- ix. Sustainable Development in India: Stocktaking in the run up to Rio+20, S. D. (2011). Ministry of Environment and Forests, Government of India.
- x. Sharma, B. (2014). Sustainable Development through Research and Higher Education in India. *American Journal of Educational Research* , 2 (3), 117-122.
- xi. Sustainable Development: An Introduction, Internship Series,. (2007). 1 . Ahmadabad.
- xii. The role of education for sustainable development in higher education. (2009). *Report of DAAD/UNU-ViE joint workshops on the occasion of the UNESCO World Conference on Education for Sustainable Development*.
- xiii. *Towards Sustainable Development in Higher Education – Reflections*. (2007) Department for Education and Science Policy. Finland: Ministry of Education.
- xiv. UNESCO-UNEP. (1976). The Belgrade Charter. 1 (1) , 1-2. Environmental Newsletter.

हिंदी साहित्य विधाओं में अध्यापन प्रणाली की उपयोगिता

डॉंगरदिवे राहुल देवराव

पीएच.डी.शोधकर्ता

(शिक्षाशास्त्र विभाग)

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ, औरंगाबाद.

ईमेल : rahul_dongardive@yahoo.com

प्रस्तावना :-

भारत यह बहुभाषिक देश कहलाता है। विचारों के आदान प्रदान के लिए संपर्क भाषा के रूप में हिंदी का प्रयोग अधिक हो रहा है। हमारे देश के कुल २९ घटक राज्यों में से उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, दिल्ली, हरयाणा, राजस्थान, बिहार, हिमाचल प्रदेश, उत्तराखंड, छत्तीसगड, झारखंड यह १० हिंदी राज्य है। उसी प्रकार पंजाब, बंगाल, जम्मू काश्मिर, सिक्कीम, आसाम, अरुणाचल प्रदेश, नागालैंड, मिझोराम, त्रिपुरा, मेघालय, मणिपूर, ओरिसा, महाराष्ट्र इन राज्यों में भी हिंदी बोलनेवाले लोगों की संख्या अधिक है। किन्तु जब कोई बोली आदर्श भाषा बनने के बाद भी उन्नत होकर और भी महत्त्वपूर्ण बन जाती है तथा पुरे राष्ट्र या देश में अन्य भाषा क्षेत्र तथा अन्य भाषा परिवार क्षेत्र में भी इसका प्रयोग सार्वजनिक कामों आदि में होने लगता है तो वह राष्ट्रभाषा का पद पा जाती है। हिंदी को पूरे भारतवर्ष में लगभग ऐसा ही स्थान प्राप्त हुआ है। राष्ट्रभाषा के पद पर आरूढ होने की पर्याप्त क्षमता हिंदी भाषा में विद्यमान है इसलिए हिंदी को राष्ट्रभाषा का गौरव प्राप्त हुआ है।

हमारे शिक्षा प्रणाली ने ५ वी कक्षा से ही हिंदी भाषा को द्वितीय भाषा के रूप में अनिवार्य किया है। हिंदी पढनेवाला छात्र मौखिक और लिखित रूप में अपनी अभिव्यक्ति कर सके। हिंदी भाषा को प्रभावी और प्रासंगिक बनाने के लिए तथा ज्ञान और व्यवहार के क्षेत्र में प्रयोग के लिए भी हिंदी के ज्ञान की आवश्यकता है। हिंदी भाषा का विकास करने हेतु प्राथमिक, उच्च प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, महाविद्यालय तथा विश्वविद्यालयीन स्तर पर हिंदी को पाठ्यक्रम में स्थान दिया है। छात्रों के हिंदी भाषा का पुरी तरीके से आकलन होने के लिए उनके श्रवण, भाषण, वाचन और लेखन कौशल का विकास करना बहुत जरूरी हो गया है। इसके लिए यह भाषीक कौशल के विकास हेतु हिंदी अध्यापकों को हिंदी साहित्य विधाओं का अध्यापन करना आवश्यक बन गया है।

हिंदी साहित्य विधा का अर्थ इस प्रकार स्पष्ट होत है की, "कोई भी शिक्षा स्तर के पाठ्यक्रम में हिंदी भाषा सम्बन्धित गद्य, पद्य, व्याकरण, रचना, नाटक, कहानी, उपन्यास इन साहित्य को विधाएँ कहा जाता है।" हिंदी साहित्य विधाओं में गद्य का अध्यापन, पद्य का अध्यापन, व्याकरण का अध्यापन, रचना का अध्यापन इनका महत्त्व दर्शाया गया है। उसके लिए हिंदी अध्यापकों ने उपयुक्त अध्यापन प्रणाली का उपयोग अध्यापन में करना आवश्यक बन गया है। हिंदी साहित्य को समझने के लिए उसमें कई सार्वलौकिक ग्रंथ है जिनका परिचय छात्रों को शिक्षा के प्राथमिक, उच्च प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, महाविद्यालयीन तथा विश्वविद्यालयीन स्तर के अनुसार होना आवश्यक है। जिनमें गोस्वामी तुलसीदास का रामचरितमानस, कबीर के दोहे-पद, बिहारी की सतसई, रहीम के दोहे, जायसी का पद्मावत, सुरदास का सूरसागर आदि का समावेश है। इन सारी रचनाओं का परिचय हिंदी के माध्यम द्वारा दिया जा सकता है। शिक्षा के स्तर अनुसार विभिन्न भाषा के साहित्यिक क्रांतियों का हिंदी में अनुवाद कर तथा हिंदी की श्रेष्ठतम कृतियों का अन्य भाषाओं में अनुवाद कार्य को करके छात्रों को ज्ञान दे सकते है, उनका मनोरंजन कर सकते है। भाषा साहित्य की ज्ञान प्राप्ति के बाद छात्रों को हिंदी भाषा में साहित्य सृजन करने के लिए हिंदी अध्यापकों ने उद्युक्त करना चाहिए। कविता, कहानी, एकांकी, नाटक, उपन्यास, निबंध लेखन में अभिरूची निर्माण करना आवश्यक है। साहित्य के अभ्यास द्वारा हम भारत का प्राचीन गौरवशाली इतिहास छात्रों को परिचित करा सकते है। ऐसे साहित्य का छात्रों को परिचय देकर उन्हें आनन्दानुभूति प्रदान करना यह हिंदी साहित्य के उद्देश का एक अंग है। प्राथमिक स्तर से विश्वविद्यालयीन स्तर पर हिंदी साहित्य का विभाजन यह अध्ययन के दृष्टि से किया है। उसमें शिक्षास्तर के अनुसार आदिकाल, मध्यकाल, आधुनिक काल इन सभी में आयी हुई साहित्य की विधा, काव्य, गद्य, युग का प्रभाव, लेखक, कवियों की काव्य विधाएँ इनको पाठ्यक्रम में कौनसे स्तर पर रखना चाहिए इसका निर्णय हमारी शिक्षाप्रणाली ही लेती है। लेकिन यह पाठ्यक्रम में गद्य, पद्य, नाटक, व्याकरण, रचना के माध्यम से आया हुआ साहित्य का अध्ययन छात्रों को पुरी तरीके से ज्ञात होने के लिए हिंदी अध्यापकोंने हिंदी साहित्य के विधाओं अनुसार अध्यापन प्रणाली का उपयोग करना बहुत जरूरी है।

अध्यापन प्रणाली का अर्थ इस प्रकार स्पष्ट होता है की, "हिंदी साहित्य विधाओं का अध्यापन करते समय आशय के अनुरूप जिस उपयुक्त प्रणाली का उपयोग अध्यापक करते है उसे अध्यापन प्रणाली कहा जाता है।" कोई भी अध्यापक यह पाठ के सिद्धियों के अनुरूप अध्यापन कार्य तो करेगा ही लेकिन गद्य, पद्य, व्याकरण, रचना, नाटक यह साहित्य विधा में आनेवाले अध्याय के आशय से अनुरूप

अध्यापन प्रणाली का चयन करना उतना ही महत्वपूर्ण होता है। हिंदी अध्यापकों ने अध्यापन करते समय सोच-बुझ के साथ छात्रों की हिंदी भाषा के प्रति अभिरुची का निर्माण करने हेतु उच्च प्राथमिक स्तर से विश्वविद्यालयीन स्तर तक आशय के अनुसार अध्यापन प्रणाली का प्रभावपूर्ण उपयोग करना चाहिए। उससे छात्रों को हिंदी भाषा का अध्ययन यह अच्छे ढंग से होकर उनके भाषीक कौशल का विकास होगा। दैनिक जीवन व्यवहार में वह हिंदी भाषा में वार्तालाप करेंगे। लेकिन यह सब होने के लिए पहले छात्रों में हिंदी साहित्य विधा प्रति रुची निर्माण करना जरूरी है। हिंदी अध्यापकों ने अध्यापन की योजना बनानी चाहिए। कक्षा में हिंदीमय परिवेश बनाकर छात्रों को हिंदी भाषा में वार्तालाप करने के लिए उद्युक्त करना चाहिए। उसीप्रकार हिंदी अध्यापकों ने हिंदी साहित्य विधाओं तथा अध्यापन प्रणाली की सखोलता से जानकारी लेनी चाहिए और उचित रूप से गद्य, पद्य, व्याकरण, नाटक, रचना के आशय अनुरूप अध्यापन प्रणाली का उपयोग करके छात्रों का भाषीक कौशल का विकास करना बहुत जरूरी है। तभी जाकर छात्रों की हिंदी साहित्य प्रति रुची निर्माण होकर उनके हिंदी भाषा का विकास होगा। इसलिए इसमें हिंदी अध्यापकों की बहुत ही महत्वपूर्ण भूमिका मानी जाती है।

हिंदी साहित्य विधाओं में अध्यापन प्रणाली की उपयोगिता :-

१) गद्य अध्यापन प्रणाली :- साहित्य की विभिन्न विधाओं में गद्य का स्थान महत्वपूर्ण है। भाषा शिक्षा के दृष्टि से गद्य की शिक्षा का बहुत महत्व है। इसके द्वारा ही छात्रों के शब्दज्ञान, वाक्यज्ञान तथा विभिन्न लेखन शैलियों का ज्ञान कराया जाता है। छात्र गद्य के अध्ययन से बहुज्ञ बनते हैं। कहानी, जीवनी, यात्रा, निबन्ध, पत्र, आलोचना, संस्मरण, रेखाचित्र आदि साहित्य की विधाएँ गद्य में लिखी जाती हैं, इसलिए गद्य पाठों का महत्व बहुत है।

हिंदी अध्यापक यह गद्य पाठ का अध्यापन (१) प्रस्तावना (२) उद्देश कथन (३) विषय प्रतिपादन में १. आदर्श वाचन २. अनुवाचन ३. मौनवाचन ४. कठीण शब्द एवं विचार विश्लेषण (४) मूल्यमापन (५) समारोप (६) गृहकार्य इन सिद्धियों के माध्यम से करता है। लेकिन उस पाठ के आशय से सम्बन्धित अध्यापन प्रणाली का उपयोग करना चाहिए। गद्य पाठ का अध्यापन करते समय आम तौर पर कथन प्रणाली का आधार लिया जाता है। कथन प्रणाली यह प्राथमिक तथा उच्च प्राथमिक स्तर पर उपयोग में लायी जाती है। शिक्षास्तर के अनुसार तथा आशय के अनुसार यह कथन प्रणाली का उपयोग हिंदी अध्यापकों करना आवश्यक है।

२) कविता अध्यापन की प्रणालियाँ :-

१. गीत प्रणाली :- यह प्रणाली प्राथमिक स्तर पर उपयुक्त है। इसमें अध्यापक पहले ताल के साथ स्वर में वाचन करता है, फिर कक्षा के सारे छात्र खड़े रहकर अध्यापक की सूचना के अनुसार हाथ से ताल देते हैं और ताल के साथ-साथ सरल राग में गीत गाते हैं। उसमें छात्रों को वह गीत आत्मसात होकर हमेशा के लिए याद रहता है।
२. अभिनय प्रणाली :- यह प्रणाली का प्रयोग निम्न कक्षाओं में उपयुक्त होता है। बालगीतों में कुछ ऐसे भी गीत होते हैं जिन्हें व्यक्तिगत या सामूहिक अभिनय के साथ पढ़ाया जा सकता है। इस प्रणाली की सफलता अध्यापक की अभिनय क्षमता एवं सफल परिश्रम पर निर्भर रहती है।
३. अर्थ बोध प्रणाली :- इस प्रणाली द्वारा कविता में प्रयुक्त काव्यात्मक शब्दों का सरल अर्थ हिंदी में या निम्न कक्षाओं में मातृभाषा में भी बताया जाता है। अध्यापन में इस प्रणाली का अधिक मात्रा में उपयोग किया जाता है।
४. व्याख्या प्रणाली :- इस प्रणाली का प्रयोग उच्चस्तर की कक्षाओं के लिए अधिक उपयुक्त है। यह प्रणाली से अध्यापन करते समय अध्यापक कविता की पंक्तियों का केवल अर्थ ही नहीं बताता बल्के प्रसंगों के आधार पर विस्तृत व्याख्या करता है।
५. व्यास प्रणाली :- अध्यापक कविता अध्यापन में रोचकता लाने के लिए छोटी-छोटी कथाओं का उपयोग करते हुए कविता की विस्तृत व्याख्या करता है। खास करके उच्च कक्षाओं में खंडकाव्य एवं महाकाव्य का अध्यापन करने के लिए प्रस्तुत प्रणाली उपयुक्त है।
६. तुलना प्रणाली :- यह प्रणाली से अध्यापक एक ही भाषा की दो कविताओं की तुलना करते हुए उनमें दिखाई देनेवाली समानता और असमानता दोनों पक्षों पर प्रकाश डालता है।
७. समीक्षा प्रणाली :- यह उच्च माध्यमिक के आगे की सभी उच्च कक्षाओं के लिए उपयुक्त है। कविता का अध्यापन करते समय अध्यापक उस कविता की सर्वांगिन समीक्षा करता है। भाषा, भाव, रस, छंद एवं अलंकार आदि पर आलोचनात्मक दृष्टि से प्रकाश डाला जाता है।
८. प्रश्नोत्तर प्रणाली :- अध्यापन करते समय अध्यापक कविता को कुछ खंडों में बाँटकर प्रश्नोत्तर के माध्यम से कविता का विश्लेषण करता जाता है। वर्णनात्मक कविता, दीर्घ कविता, कथात्मक कविता, खंडकाव्य या महाकाव्य का अध्यापन करने के लिए यह प्रणाली बहुत उपयोगी साबित होती है। यह प्रणाली उच्च माध्यमिक अथवा उच्च कक्षाओं के लिए उपयुक्त है।

३) व्याकरण अध्यापन की प्रणालियाँ :-

१. **निगमन प्रणाली :-** इसमें व्याकरण के नियम सूत्र रूप में दिए जाते हैं एवं नियमों के मुताबिक उदाहरण प्रस्तुत किए जाते हैं। छात्र बिना समझे नियम कंठस्थ करते हैं।
२. **आगमन प्रणाली :-** इसमें छात्र उदाहरणों का स्पष्टीकरण समझकर नियम खुद निकलवाते हैं और उस समय अध्यापक छात्रों का मार्गदर्शन करता है।
३. **पाठ्यपुस्तक प्रणाली :-** छात्र पुस्तक में दिए नियम, उदाहरण, परिभाषाओं को कंठस्थ कर लेते हैं।
४. **समवाय प्रणाली :-** पाठ्यपुस्तक के पाठ पढ़ाते समय या रचना कार्य करते समय प्रारंभिक रूप से व्याकरण नियम लिखाएँ जाते हैं। व्याकरण के समस्त नियम समवाय द्वारा पढ़ाएँ जाते हैं।
५. **खेल प्रणाली :-** इस प्रणाली में व्याकरण को रोचकता से पढ़ाया जाता है। खेल-खेल में लिंगभेद, वचन आदि की जानकारी दी जा सकती है। केवल प्रारंभिक कक्षाओं में उपयुक्त है।

४) नाटक अध्यापन की प्रणालियाँ :-

१. **व्याख्या प्रणाली :-** यह पुरानी प्रणाली है। अध्यापक स्वयं की विविध पात्रों के संबंध में वाचन करता है। कठीण शब्दोच्चारण, शब्दार्थ, व्याख्या इ. का विवरण देता है।
२. **आदर्श अभिनय प्रणाली :-** अध्यापक स्वयं ही रंगमंच के कलाकार की भाँती आदर्श अभिनय करता है। भाषा में पात्रानुकूल उतार-चढ़ाव, हर्ष-विवाद, क्रोध, करुणा आदि सभी भावों का अभिनय करता है। अर्थ स्पष्ट नहीं किया जाता। अभिनय द्वारा भावों का स्पष्टीकरण किया जाता है।
३. **कक्षा अभिनय प्रणाली :-** नाटक को विविध छात्रों में पात्र के अनुसार विभक्त किया जाता है। जिससे वह भाषा के उतार चढ़ाव से अभिनय कला की अभिव्यक्ति करते हैं।
४. **रंगमंच अभिनय प्रणाली :-** छात्र स्वयं रंगमंच पर प्रस्तुत करते हैं। रंगमंच सज्जा का ध्यान रखा जाता है।
५. **समवाय प्रणाली :-** अध्यापक स्वयं पात्रानुसार वाचन करते हैं। बाद में छात्रों से पात्रानुसार वाचन करवाते हैं। इसमें वाचिक अभिनय मुख्य होता है।

५) रचना अध्यापन की प्रणालियाँ :- रचना का शाब्दिक अर्थ होता है सजाना या सँवारना। भाषा के क्षेत्र में रचना का अर्थ होता है अपने भावों या विचारों को शब्दों के द्वारा सजाकर ऐसा पेश किया जाए जिसका प्रभाव सभी लोगों पर हो। इसमें लिखित रचना की प्राथमिक कक्षाओं में उपयुक्त प्रणालियाँ निचे दी गयी हैं।

१. **प्रश्नोत्तर प्रणाली :-** इसमें अध्यापक प्रश्न पूछता है, एवं छात्र उत्तर देते हैं। मौखिक प्रश्नोत्तर के बाद प्रश्नोत्तर लिखे जाते हैं।
२. **खेल प्रणाली :-** भाषा में शब्दों को जोड़ना-तोड़ना पड़ता है। कुछ शब्दों के आधार पर खेल-खेल ही में बालकों से वाक्य बनवाएँ जाते हैं।
३. **चित्र रचना प्रणाली :-** विषय से संबंधित चित्रों को अध्यापक दिवार पर टाँगकर चित्र का वर्णन लिखित रूप से करने को कहते हैं।
४. **शब्द प्रधान प्रणाली :-** इसमें अध्यापक कुछ शब्द छात्रों को देता है और छात्र उनके आधार पर रचना करते हैं। उदा. पुस्तक, पिताजी, छोटे भाई आदि।
  १. यह मेरी पढ़ने की पुस्तक है।
  २. यह मेरे पिताजी एवं छोटा भाई है।
 इस प्रकार तरह-तरह के शब्द विषय के अनुकूल दिए जाते हैं।

माध्यमिक स्तर पर रचना प्रणालियाँ :-

- १) **उद्बोधन प्रणाली :-** इस प्रणाली के माध्यम से जीवन चरित, आत्मकथा, स्थलों का वर्णन, ऐतिहासिक एवं भौगोलिक स्थलों का वर्णन तैयार किया जाता है। यह प्रणाली उच्च कक्षाओं के लिए उपयुक्त है।
- २) **प्रबोधन प्रणाली :-** इस प्रणाली में अध्यापक छात्रों को पथ प्रदर्शन करता है, जिससे छात्रों में शोधात्मक मनोवृत्ति विकसित होने में मदद मिलती है।
- ३) **निर्देशन प्रणाली :-** अध्यापक केवल पुस्तक के बताता है। सूत्र के रूप में विषय को नहीं बताया जाता है। छात्र स्वयं पढ़कर रचना करते हैं। उदा. बढ़ती जनसंख्या, प्रदूषण।

- ४) **प्रवचन प्रणाली :-**अध्यापक विषय पर व्याख्यान देता है। बाद में छात्र बताई हुई सामग्री को लिखित रूप में प्रदान करते हैं। यहाँ छात्र निष्क्रिय रहते हैं।
- ५) **रूपरेखा प्रणाली :-**इस प्रणाली में अध्यापक किसी कहानी, जीवनी, वर्णनात्मक या विचारात्मक निबन्ध या लेख की रूपरेखा बता देता है या कक्षा फलक पर लिखता है। इसपर छात्रों को प्रश्न पूछे जाते हैं, उत्तर प्राप्त होने के बाद उस रूपरेखा के आधार पर छात्र पुरे लेख की रचना करते हैं।

उपसंहार :-

हिंदी साहित्य के विधाओं में गद्य, पद्य, व्याकरण, नाटक, रचना का विचार विमर्श किया जाता है। छात्रों को साहित्य के बारे में जानकारी देने के लिए हिंदी अध्यापकों को विधाओं के नुसार अध्यापन प्रणाली का उपयोग करना जरूरी है। लेकिन शिक्षा के स्तर नुसार प्राथमिक, उच्च प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, महाविद्यालय तथा विश्वविद्यालयीन स्तर पर छात्रों को आशय के अनुरूप अध्यापन प्रणाली का उपयोग नहीं करते हैं। उस वजह से छात्रों का श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन कौशल का विकास नहीं होता है। छात्रों की हिंदी भाषा प्रती रुची निर्माण करने के लिए और भाषीक विकास करने हेतु हिंदी अध्यापकों ने नए उपक्रमों का स्कूल तथा महाविद्यालयों में आयोजन करना चाहिए। हिंदी साहित्य विधाओं के अध्यापन के लिए सभी अध्यापन प्रणाली उपयुक्त तो है ही लेकिन छात्रों का हिंदी साहित्य के लेखन रचना में कौशल्य प्राप्त होने के लिए हिंदी अध्यापकों ने प्रयास करना जरूरी है।

छात्रों को उच्च प्राथमिक स्तर से ही लिखित रचना करने में रुची निर्माण करने के लिए अध्यापकों ने निबंध, कहानी, आत्मचरित्र लिखने के लिए उद्युक्त करना चाहिए। तभी जाकर छात्र हिंदी का साहित्य लिखने के लिए प्रेरित होंगे। हिंदी अध्यापकों ने भी ज्यादा से ज्यादा हिंदी साहित्य का ज्ञान अद्यावत करने का प्रयास करना चाहिए। इससे छात्रों को पाठ्यक्रम में आए हुए गद्य, कविता, नाटक, उपन्यास, कहानी का अध्यापन करते समय अध्यापक ने हासिल किए हुए ज्ञान का परामर्श देने में आसानी होगी और हिंदी साहित्य का अध्ययन-अध्यापन यह प्रभावपूर्ण होगा। इसलिए छात्रों को हिंदी भाषा में कुशल बनाने के लिए हिंदी साहित्य के बारे में जानकारी देने की जरूरत है। उसके लिए विशेष रूप से अध्यापन प्रणालियों का उपयोग हर शिक्षा स्तर के हिंदी अध्यापक ने अध्यापन में किया तो छात्रों को हिंदी साहित्यिक भाषा में निपुणता हासिल होगी और दैनिक व्यवहार में विचारों का आदान प्रदान करने के लिए हिंदी भाषा का ही उपयोग करेंगे। इसलिए हिंदी साहित्य विधाओं में अध्यापन प्रणाली की उपयोगिता बहुत ही महत्वपूर्ण है।

संदर्भसूची :-

- रणदिवे के.जी (जून २००९), हिंदी अध्यापन पद्धती, पुणे : नित्य नुतन प्रकाशन.
- तिवारी भोलानाथ, (२००५), भाषा विज्ञान, इलाहाबाद : किताब महल
- वास्कर आनंद और वास्कर पुष्पा, (जून २००२), शिक्षक प्रशिक्षण और हिंदी अध्यापन, पुणे : मेहता पब्लिशिंग हाऊस.

उच्च शिक्षा में भाषिक कौशलों का योगदान

प्रा. डॉ. फुरडे रविराज
शिक्षा महाविद्यालय, बांशी

प्रास्ताविक

मनुष्य ने आदिकाल से लेकर आज तक जो तरक्की की है उसका प्रमुख कारण है भाषा. सजीव के सर्वश्रेष्ठ लक्षणों में से प्रधान भाषा ही है. पेड़, पशु और मानव तीनों सजीव हैं. पेड़ अपनी जगह पर हिल डुल सकते हैं, लंबाई चौड़ाई में बढ़ सकते हैं. पेड़ को फल फूल लगते हैं पतझड़ और बहार आती है. पशुओं का शारीरिक विकास होता है. अपने अनाज की खोज करते हैं, बच्चे पैदा करते हैं. सीमा तक सोचते भी हैं. तरह तरह की आवाजें निकालते हैं. एक जगह से दूसरी जगह आते जाते हैं. लेकिन मनुष्य दुनिया में एक अकेला ऐसा जीव है, जो सजीवों में सर्वश्रेष्ठ माना जाता है. क्यों कि, उसमें एक अलग क्षमता है, सोचना और बोलना. अभिव्यक्ति कौशल के कारण मनुष्य ने अधिक तरक्की की है. शिक्षा के जरिए मनुष्य ने नए नए अनुसंधान किए हैं.

उच्च शिक्षा में आए दिन नए अनुसंधान हो रहे हैं. मनुष्य अपनी जरूरतों को पूरा करने के लिए नित दिन प्रयास करता रहता है. उच्च शिक्षा में भाषा के माध्यम से नया साहित्य निर्माण हो रहा है. साहित्य और समाज का अनन्यसाधारण संबंध होता है. समाज में भाईचारा हो अपनापन हो एकदूसरे का साथ मैत्रिपूर्ण संबंध हो तभी समाज में शांति बनाए रख सकते हैं. शिक्षा समाजोन्नति का प्रमुख साधन है. उच्च शिक्षा द्वारा समाज की जरूरतों को पूरा करना और आसान बन सकता है. विश्वविद्यालयों में भाषाविज्ञान एवं साहित्य की पढाई होती है. विद्यार्थियों को भाषा के बुनियादी नियम एवं तत्व सिखाए जाते हैं.

उच्च शिक्षा में भाषा की भूमिका:

पदवी तक की शिक्षा प्राप्त विद्यार्थियों को भाषा के अंदर साहित्य का स्थान एवं व्याकरण का कुछ हद तक ज्ञान हो जाता है. लेकिन उन्हें मौखिक अभिव्यक्ति में पर्याप्त निपुणता प्राप्त नहीं होती. हालांकि उनमें उतनी क्षमता अवश्य होती है. परंतु उनकी उम्र एवं अध्ययन के प्रति लगाव ये बातें मायने रखती हैं. वाचन के प्रति उतना उत्साह नहीं पाया जाता जितना आवश्यक है. उन्हें अक्सर याद दिलाना पड़ता है. जीवन की दौड़पूप से उनका आमनासामना उतना नहीं हुआ होता, जितना आवश्यक होता है. अतः उच्च शिक्षा में भाषा अध्ययन के लिए जब विद्यार्थी प्रवेश पाते हैं, तब उन्हें भाषा की गरिमा को बखूबी परखना पड़ता है. भाषा संबंधी केवल अध्ययन ही नहीं अपितु अनुसंधान पर भी बल दिया जाता है. इस बात से वे अब तक शायद अनभिज्ञ होते हैं. उच्च शिक्षा में भाषा को लेकर गहराई से चिंतन करना पड़ता है. सच मानो तो भाषा का सही अध्ययन यहीं से शुरू होता है. अतः उच्च शिक्षा में भाषा की भूमिका बहुत अहम होती है.

उच्च शिक्षा में भाषाई उपक्रम

उच्च शिक्षा महाविद्यालय से आरंभ होती है. अतः महाविद्यालय में जब विद्यार्थी प्रवेश प्राप्त कर लेते हैं, तो उनमें एक अजीब सा नशा होता है. कॉलेज के जमाने के किस्से उनके बड़े मित्र तथा भाई उन्हें कई कहानियाँ एवं किस्से बता चुके होते हैं. “जवानी के दिन चार यार प्यार किए जा” ऐसे गीतों में ही उनका दिन गुजरता है और रातें कटती हैं. ऐसे अवसर पर उन्हें पढाई की याद तक नहीं आती. परंतु यही दिन और यही मौका होता है कुछ कर दिखाने का और कुछ बनने का. उच्च शिक्षा में भाषाई उपक्रम निम्न प्रकार से आयोजित किए जा सकते हैं.

भाषाई उपक्रम:

१. आशु भाषण प्रतियोगिता	४. वादविवाद प्रतियोगिता
२. गीत गायन प्रतियोगिता	५. हास्य एवं व्यंग्य काव्य गायन प्रतियोगिता
३. काव्यलेखन प्रतियोगिता	६. नाट्याभिनय प्रतियोगिता

ऊपर्युक्त उपक्रमों को उचित नियोजन करके छात्रों को सम्मिलित किया जा सकता है.

१. **आशु भाषण प्रतियोगिता:** विद्यार्थियों को आशु भाषण के बारे में सामान्य जानकारी देना आवश्यक होता है. इस प्रतियोगिता का प्रमुख उद्देश्य होता है, विद्यार्थियों में समयानुकूल एवं तत्क्षण अपने विचारों को क्रमबद्ध तरिके से प्रस्तुत करना. उन्हें एक विषय की चिट दी जाती है. विचार करने के लिए दो मिनट का अवधि दिया जाता है. आशु भाषण प्रतियोगिता द्वारा उनमें आत्मविश्वास निर्माण किया जाता है. उन्हें अपनी क्षमता पर भरोसा हो जाता है.
२. **गीत गायन प्रतियोगिता:** संगीत का संबंध व्यक्ति की जन्म से शुरू हो जाता है. अतः गीतों के प्रति आकर्षण हर व्यक्ति को होता है. छात्रों में गीत गायन प्रतियोगिता से लय, ताल एवं सुर से परिचित कराया जाता है. क्यों कि कहा जाता है सुर के बिना जीवन सूना. गीत आनंद अनुभूति का एक साधन भी है. आए दिन जीवन तनाव से घिरा है ऐसा अक्सर सुनने को मिलता है. अतः उच्च शिक्षा में ऐसे उपक्रमों का अच्छा असर पडता है. गीत द्वार एकाग्रता पाई जाती है. गीत जीवन में मधुरता लाता है.
३. **काव्य लेखन प्रतियोगिता:** काव्य भावोभिव्यक्ति का सशक्त साधन है. काव्य द्वारा व्यक्ति अपने मन की भावनाओं को धारा बना देता है. कभी कभी समाज के प्रति मन में दबे आक्रोश को हवा मिल जाता है. छात्रों के मन में शिक्षा एवं समाज के प्रति भावनाएं अभिव्यक्त हो जाती है. साथ ही साथ काव्य प्रतियोगिता से उन्हें मंच मिल जाता है. उनमें नया उत्साह एवं नई उमंग पैदा हो जाती है. अलंकार छंद एवं शब्दों का सही संचालन का ज्ञान प्राप्त हो जाता है. शायद उन्हीं में से कोई बडा कवि, शायर बन सकता है.
४. **वादविवाद प्रतियोगिता:** भाषाई कौशल के विकास में इस प्रतियोगिता का अनन्यसाधारण महत्व होता है. छात्र अपने विचारों को आशय के अनुरूप एवं सिलसिलेवार रख सकते हैं. वादविवाद प्रतियोगिता का आयोजन करते समय विषय का चयन उचित होना चाहिए. इसमें छात्रों को एक एक करके प्रस्तुत करने का मौका दिया जाता है तथा समूह बनाकर भी प्रस्तुत कराया जा सकता है. वादविवाद प्रतियोगिता में प्रस्तुतिकरण का अपना अलग महत्व होता है. जोश एवं आवेश के साथ प्रस्तुत करने की कला को भी काफी सराहा जाता है.
५. **हास्य एवं काव्य गायन प्रतियोगिता:** हास्य एक मुफ्त एवं अत्यंत उपयुक्त दवा है. यह मनुष्य को जन्म के साथ प्राप्त होती है लेकिन इसका उपयोग करने की कला जो प्राप्त करता है उसे आनंद की अनुभूति मिलती है. छात्रों के जीवन में उत्साह के साथ साथ तनाव भी होता है. ऐसे अवसरों पर हास्य जडीबूटी का कार्य करता है. छात्रों में हास्य व्यंग्य काव्य गायन के प्रति उत्साह निर्माण करने के लिए ऐसी प्रतियोगिताओं का आयोजन आवश्यक होता है. प्रारंभ में किसी प्रसिद्ध हास्य कवि का कार्यक्रम आयोजित करें ताकि उसके बारे में पर्याप्त जानकारी मिले. छात्रों को हास्य व्यंग्य रचना करने के लिए बाध्य करें.
६. **नाट्याभिनय प्रतियोगिता:** जिसप्रकार ज्ञान आवश्यक है उसी प्रकार जीवन में मनोरंजन भी आवश्यक होता है. मनुष्य रोजजमर्मा की दौडधूप से थका हारा घर लौटता है तो उसे भोजन में भी स्वाद महसूस नहीं होता. अतः वह मनोरंजन के लिए इधर उधर भागता रहता है. छात्रों को भी ज्ञान के साथ मनोरंजन का अवसर प्रदान करने का कार्य नाट्याभिनय करता है. नाट्याभिनय के प्रति उन्हें प्रेरित करें. उन्हें अच्छे अच्छे नाटकों का मंचन दिखाया जाए. नाट्याभिनय के लिए उचित प्रशिक्षण दिया जाए. हो सकता है उन्हीं में से कल कोई अच्छा नाटककार, अभिनेता या निर्देशक बनें. कोई उत्तम कथालेखक भी बन सकता है.

समारोप: उच्च शिक्षा में भाषाई क्षमताओं का तथा भिन्न भिन्न कौशलों का विकास करने में शिक्षा, महाविद्यालय, शिक्षक, अभिभावक एवं समाज की भूमिका महत्वपूर्ण होती है. भाषा द्वारा उत्तम अभिव्यक्ति संभव है. उत्तम नागरिक निर्माण में भी भाषा का स्थान श्रेष्ठ है.

संदर्भ ग्रंथ:

- i. आर्य, रामगोपाल (२०००) उच्च शिक्षा एवं भाषा, नई दिल्ली, नरेश प्रकाशन
- ii. अग्रवाल, डॉ. सीमा (२००३) भाषा के रूप, नई दिल्ली, दरियागंज, उन्मेश पब्लिकेशन
- iii. गायकवाड, डॉ. ज्ञा. का. (१९९०) भाषाविज्ञान, आगरा विनोद पुस्तक मंदिर

जीवन कौशल्य शिक्षण व्यक्तीमत्व विकास

डॉ. धूत उर्मिला मुरलीधर

प्राचार्य

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,
परभणी.

प्रस्तावना :

संतुलीत व्यक्तीमत्व ही आज काळाची गरज आहे करिता आपणास जीवनात संतुलन राखता येणे गरजेचे आहे. संतुलन राखताना मन आणि नियंत्रण करिता जीवन कौशल्य शिक्षणाची गरज आहे. थोडक्यात जीवन कौशल्य शिक्षण व्यक्तीमत्व विकासात अत्यंत उपयुक्त आहे. तणाव विरहीत जीवन जगण्यासाठी जीवन कौशल्य शिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता आहे. करिता जीवन कौशल्य शिक्षणाचा समावेश अभ्यासक्रमात होणे आवश्यक आहे. भारतीय अभ्यासक्रमात विद्यापीठीय शिक्षणात उपजिवीकेसाठी कौशल्य शिकवली जातात. मात्र ताणतणावाचे व्यवस्थापन संघर्ष व्यवस्थापन नैतिक अधिष्ठान यासाठी जीवन कौशल्य शिक्षणाची गरज असलेली आपणास दिसून येते. आजच्या तरुणाई मधील असणारे नैराश्य दूर करण्यासाठी जीवन कौशल्य शिक्षण व व्यक्तीमत्व विकास दोहोंचा समन्वय साधणे गरजेचे आहे.

व्यक्तीमत्व संकल्पना : व्यक्तीमत्व या संकल्पनेत व्यक्तीच्या शारीरिक मानसिक, भावनिक व सामाजिक विकासाचा संबंध असतो. या पैलूतून व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व आकार घेत असते.

व्याख्या :

1. व्यक्तीमत्व म्हणजे सामाजिक परिस्थितीत घडणाऱ्या व्यक्तीच्या वर्तनांची गोळाबेरीज होय.
2. व्यक्तीमत्व म्हणजे सामाजिक उद्दीपण मूल्य.
3. व्यक्तीमत्व म्हणजे स्वतःच्या परिसराशी व्यक्तीचे वैशिष्ट्ये पूर्ण समायोजन

अनुवंश व परिसर हे व्यक्तीमत्वाचे दोन पैलू करिता दोहोंचा समन्वय व्यक्तीमत्वात असून जर का त्याला जीवन कौशल्य शिक्षणाची जोड असेन तर सर्वाथा व्यक्तीमत्वाची संकल्पना व विकास व्हायला वेळ लागणार नाही आणि जागतिक आरोग्य संघटनेने सांगितल्याप्रमाणे जीवन कौशल्य शिक्षणाचे पैलू विचारात घेऊन व्यक्तीमत्व घडवत जाणे हेच खरे कौशल्य आहे.

जीवन कौशल्य शिक्षण संकल्पना :

जीवन कौशल्य शिक्षण ही जागतिक आरोग्य संघटनेने सुचवलेली व व्यक्तीमत्व संतुलनाची एक महत्वाची अशी संकल्पना जीवन कौशल्य शिक्षणाचा WHO ला अपेक्षित अर्थ पुढील प्रमाणे Life skill define by the World Health Organization (WHO) as, Abilities for adaptine and positive behaviaur the enable individulas to deal effectively with the demand and challage of everyday life.

"व्यक्ती जीवन जगताना सकारात्मक भाव होकार्थी विचार निर्माण करुन त्यानुसार व्यक्तीला समायोजन व अड्याने स्विकारण्यास समर्थ बनवणे म्हणजे जीवन कौशल्य शिक्षण होय.

जागतिक आरोग्य संघटनेने निश्चित केलेली जीवन कौशल्य :

1. स्व-ची जाणिव.
2. समानानुभूती.
3. समस्या निराकरण.
4. निर्णय क्षमता.
5. परिणामकारक संप्रेषण.
6. व्यक्ती व्यक्ती मधील सहसंबंध.
7. सर्जनशिल विचार.
8. चिकित्सक विचार.
9. भावनांचे समायोजन.
10. ताणतणावांचे समायोजन.

व्यक्तीला जीवन जगताना अनेक अशा समस्या, ताणतणाव, त्याचे व्यवस्थापन जीवन कौशल्य शिक्षणातून होणे आवश्यक आहे. सर्जनशिल विचार, समानानुभूती, निर्णय क्षमता या सर्वांचा विचार करून जागतीक आरोग्य संघटनेने जीवन कौशल्य निश्चित केली आहेत.

सर्जनशिलता, मौलिकते संबंधीचे शिक्षण आजच्या शिक्षणप्रणालीतून देणे प्रर्यायाने असा अभ्यासक्रम तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करणे व त्यातून व्यक्तीमत्व व चारित्र्य घडवून संपन्न नागरिक करणे हे जागतिक आरोग्य संघटनेला खऱ्या अर्थाने अपेक्षित असावे.

व्यक्तीमत्व विकास आणि जीवन कौशल्य शिक्षण :

१. व्यक्तीमत्वाच्या सर्वांगीन विकासात स्व-ची जाणीव निर्माण करण्यासाठी जीवन कौशल्य शिक्षण आवश्यक आहे.
२. समानानुभूतीचे तत्व शिक्षणातून रुजवण्यासाठी जीवन कौशल्य शिक्षण गरजेचे आहे.
३. दैनंदिन व्यवहारात व्यक्तीला येणाऱ्या समस्या आणि त्यांचे निराकरण जीवन कौशल्याच्या माध्यमातून करता येते.
४. निर्णय क्षमता ही व्यक्तीच्या जीवनात आवश्यक आहे. करीता जीवन कौशल्य शिक्षणातून हे साध्य होऊ शकते.
५. संप्रेषण ही जीवनातील प्रभावी कला आहे आणि संप्रेषणामुळे समायोजन क्षमता वाढते. इथे खऱ्या अर्थाने जीवन कौशल्य शिक्षणाचे उपयोजन होय.
६. परिणामकारक संप्रेषणाचे यश हे सर्वांथाने जीवन कौशल्य शिक्षणावर आधारित आहे.
७. व्यक्ती व्यक्तीमध्ये बंधुत्वभाव निर्माण करणे त्या अनुषंगाने उत्तम सहसंबंध प्रस्थापीत करणे ही व्यक्तीमत्वातील महत्त्वाची गरज असून ती जीवन कौशल्य शिक्षणाच्या माध्यमातून पूर्ण होऊ शकते.
८. विचार प्रक्रिया जेवढी प्रगल्भ तेवढे वैचारिक अधिष्ठान उत्तम जीवन कौशल्य शिक्षणाच्या माध्यमातून सर्जनशिल विचार प्रक्रिया विकसित करता येते.
९. विचार निर्माण झाले तरी आपणास त्याची चिकित्सा करता आली पाहिजे करिता चिकित्सक विचार सरणी जीवन कौशल्य शिक्षणातून निर्माण होते.
१०. जीवन कौशल्य शिक्षणातील पैलू व गाभाभूत घटकांचा विचार हा व्यक्तीमत्वाच्या दृष्टीने झाल्यास सर्वथा हेतू साध्य होईल.
११. स्व संकल्पना व तिचा विकास असो अथवा सर्जनशिल विचार संप्रेषण प्रक्रिया या सर्वांसाठी आपणास जीवन कौशल्य शिक्षणाची आवश्यकता आहे.

समारोप :

उपर्युक्त अभ्यासपूर्ण विवेचनातून आपणास जीवन कौशल्य शिक्षण, त्यांची आवश्यकता आणि त्याचा व्यक्तीमत्व विकासाशी असणारा संबंध तसेच व्यक्तीमत्व विकासात जीवन कौशल्य शिक्षणाची गरज कशा प्रकारे आहे हे वरील चर्चेच्या आधारे आपणास स्पष्ट करता येईल.

शिक्षक-शिक्षणाच्या गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात शैक्षणिक संस्थांची कामगिरी

बागुल विद्यादेवी भिला

पीएच.डी. संशोधक

शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा

य.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक

प्रस्तावना-

देशाच्या विकासात विविध क्षेत्राची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. यात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक या मुख्य क्षेत्राचा समावेश होत असतो. संस्कृतीच्या जडण-घडणीत सामाजिक, देशाच्या शासन व्यस्थेत राजकीय, शासनाच्या निर्णयाची अमलबजावणीत आर्थिक तर या तिघांचा मेळा घालून देशाच्या विकासाची नांदी घालण्याचे विशेष काम शैक्षणिक क्षेत्र करीत असते. भारतीय राज्यघटनेने शैक्षणिकदृष्ट्या अनेक जबाबदऱ्या शिक्षणव्यवस्थेवर टाकलेल्या आहेत. याची पूर्तता करण्यासाठी विविध कामे हाती घ्यावे लागतात. ही कामे पार पाडण्यासाठी कामाची विभागणी करावी लागते. केंद्रीय मनुष्यबळ मंत्रालयांतर्गत विविध संस्था राष्ट्रीय स्तरावर शिक्षक शिक्षणाचे कार्य करीत आहेत. त्यांच्याच निर्देशानुसार राज्यांमध्येही विविध संस्था शालेय शिक्षकांच्या विकासासाठी कटिबद्ध आहे. शिक्षक शिक्षणाचे नियोजन व व्यवस्थापन करून त्यात गुणवत्ता व सर्वसमावेशकता निर्माण करण्यात या संस्थांचा सिंहाचा वाटा आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:-

1. गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन संकल्पना समजून घेणे.
2. शैक्षणिक गुणवत्ता विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्यस्तरीय आणि जिल्हास्तरीय संस्थांच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
3. शिक्षक-शिक्षणातील गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात शैक्षणिक संस्थांची भूमिका अभ्यासणे.

गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन (Total Quality Management)

“गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन म्हणजे कमीत कमी खर्चात योग्य नियोजन करून उत्कृष्ट गुणवत्तेच्या आधारे जास्तीत जास्त ग्राहकांचा विश्वास संपादन करणे होय.”

डॉ. जोसेफ जुरान

“ज्ञान व कौशल्य यांची सांगड घालून जीवनाभिमुख शिक्षणातून व्यवहारात आणण्याचा प्रयत्न ज्या व्यवस्थापनात केला जातो त्याला गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन असे म्हणतात.”

गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाची वैशिष्ट्ये:-

- ❖ गुणवत्तेचा सर्वकष विचार :- गुणवत्ता वाढीसाठी लागणारे सर्व प्रकारचे घटक, विचारप्रवाह, मानवी व भौतिक सुविधा या सर्वांचा उपयोग सर्वार्थाने केला जातो. संस्थेच्या अथवा व्यक्तीच्या प्रत्येक अंगाचा व कौशल्ये विकसित करण्यासाठी विशेष प्रक्रिया राबविली जाते.
- ❖ अभ्यासक्रम विकास :- आजच्या आधुनिक काळात नवनवीन शैक्षणिक प्रवाहांचा समावेश अभ्यासक्रमात करावा लागत आहे. आधुनिकीकरणाशी समन्वय साधणारा अभ्यासक्रम विकसित करणे काळाची गरज ठरत आहे. या दृष्टीने गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात अभ्यासक्रम विकसित करण्यासाठी विशेष प्रयत्न व विचार केले जातात.

- ❖ अध्ययन-अध्यापन व मूल्यमापनातील संशोधनाचा विकास व विस्तार:- गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात शिक्षणक्षेत्रातील संशोधनावर विशेष भर दिला जातो. अध्ययनाचा शास्त्रीय विचार करून अध्ययन अधिकाधिक सुलभ व सोपे कसे करता येईल? नवनवीन अध्यापन पद्धती कशा विकसित करता येतील? शिक्षणातील मूल्यमापनाची प्रक्रिया अधिकाधिक निर्दोष, पारदर्शक व वस्तुनिष्ठ कशी करता येईल? या सर्व दृष्टीने विविध तज्ज्ञांच्या माध्यमाने संशोधन करण्यावर भर दिला जातो.
- ❖ विद्यार्थी सहायक सेवा संघटना व व्यवस्थापन:- शिक्षणक्षेत्रात सर्वात महत्त्वाचा घटक विद्यार्थी आहे. विविध संघटनांचे व्यवस्थापकीय प्रक्रिया निर्दोष होण्यासाठी तसेच व्यवस्थाकीय नवनवीन पैलुंची माहिती होण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावत असते.
- ❖ संपूर्ण कार्य एकाच प्रक्रियेचा भाग:- गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात जी प्रक्रिया राबविली जात असते त्यामध्ये अनेक भाग दिसत असतात. अनेक टप्पे असले, अनेक व्यक्ती यात कार्यरत असल्या तरी ते विविध भागांत विभागलेले संपूर्ण कार्य एकाच प्रक्रियेचे भाग असते. अर्थात गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात प्रक्रिया एकच असते, कार्यही एकच असते फक्त ते विविध टप्प्यात पूर्ण केले जात असते.
- ❖ सर्वांना प्रक्रियेत समान संधी:- गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे या प्रक्रियेत संस्थेतील प्रत्येक कार्य करणार्या व्यक्तीला त्याच्या कुवतीनुसार व कौशल्यानुसार समान संधी दिली जाते. मानवी घटक व्यवस्थापनाने सोपविलेली जबाबदारी उत्तम प्रकारे पार पाडीत असतो. अर्थात, गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात लोकशाही तत्त्वाचा खऱ्या अर्थाने पूर्णपणे उपयोग केला जातो.
- ❖ सातत्यपूर्ण विकासाचा विचार:- गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनात संस्थेच्या विकासाचा सातत्याने विचार केला जात असतो. कारण गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाचे अंतिम ध्येयच शिक्षणातील गुणवत्तेच्या, संस्थेच्या सर्वांगीण विकासाचा विचार करणे हे असते.

शिक्षक शिक्षणात गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाची गरज

- 1) संस्थेच्या सर्वांगीण विकासासाठी
- 2) शिक्षणातील गुणवत्ता विकासासाठी
- 3) शिक्षणाच्या आधुनिकीकरणासाठी
- 4) आधुनिक व्यवस्थापन कौशल्याचा प्रभावी वापरासाठी
- 5) संस्थेतील मानवी क्षमतांचा पूर्ण वापरासाठी
- 6) गुणवत्ता संगोपन व नियंत्रण
- 7) शून्य दोष संकल्पना शिक्षणात आणण्यासाठी
- 8) विद्यार्थींना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी
- 9) राष्ट्रीय विकासाचा पाया मजबूत करण्यासाठी
- 10) शिक्षण व समाजाचा संबंध दृढ करण्यासाठी

शिक्षक-शिक्षणातील शैक्षणिक संस्था

आंतरराष्ट्रीय संस्था

- युनेस्को
- युनिसेफ

राष्ट्रीय संस्था

- विद्यापीठ अनुदान आयोग
- राष्ट्रीय मुल्यांकन आणि अधिस्वीकृती परिषद
- राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद
- राष्ट्रीय शिक्षण प्रशिक्षण परिषद
- राष्ट्रीय शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन विद्यापीठ
- केंद्रीय आंग्लभाषा विद्यापीठ

राज्यस्तरीय संस्था

- महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद
- राज्य विज्ञान शिक्षणसंस्था
- महाराष्ट्र राज्य दृक-श्रवण शिक्षण संस्था
- राज्य आंग्लभाषा शिक्षणसंस्था
- शैक्षणिक तंत्रज्ञान कक्ष
- व्यवसाय मार्गदर्शन व निवड संस्था
- महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक तंत्रज्ञान संस्था
- महाराष्ट्र राज्य पाठपुस्तक व अभ्यासक्रम निर्मिती संशोधन मंडळ
- महाराष्ट्र राज्य प्राथमिक शिक्षण परिषद
- महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था

जिल्हास्तरीय संस्था जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था

शिक्षक शिक्षणातील शैक्षणिक संस्थांची भूमिका

1. शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार:-

- युनेस्को- सर्वासाठी शिक्षण, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करणे,
- युनिसेफ- प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसारासाठी जिल्हा प्राथमिक शिक्षण (DPEP) सारखे कार्यक्रम हाती घेणे.

2. प्रशिक्षण:-

- राज्यशासन, केंद्रशासन आणि केंद्रशासित शैक्षणिक अधिकार्यांसाठी सेवापूर्व व सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्यासाठी परिषद, कार्यशाळा, सभा, चर्चासत्रे यांचे आयोजन करणे.
- शैक्षणिक नियोजन व प्रशासनाकार्यात आपले योगदान देणारे विद्यापीठ व महाविद्यालये यांतील शिक्षक प्रशिक्षक आणि प्रशासक यांच्यासाठी उद्बोधन आणि प्रशासक यांच्यासाठी उद्बोधन वर्ग, उजळणी वर्ग आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.
- प्राथमिक, माध्यमिक स्तरावरील शिक्षक, मुख्याध्यापक, केंद्रप्रमुख आणि गट पातळीवरील अधिकार्यांसाठी प्रशिक्षण सेवापूर्व आणि सेवांतर्गत देणे.
- शिक्षण प्रशिक्षणाच्या विकेंद्रीकरणाद्वारे प्रभावी प्रशिक्षण व्यवस्था करणे.

3. संशोधन:-

- संशोधनाला प्रोत्साहन देणे.
- विद्यापीठातील शिक्षणशास्त्र विभाग आणि शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील संशोधनाचा दर्जा उंचावण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना करणे.
- शिक्षक प्रशिक्षकांसाठी शैक्षणिक संशोधनासाठी अनुदान देणे.
- कृतीसंशोधनासाठी व्यापक प्रमाणात अनुदान वितरण व संशोधन प्रकल्पाची कार्यवाही करणे.

- प्राथमिक शिक्षणाच्या गुणवत्ता विकासासाठी कृतिसंशोधनाला चालना देणे.
- संशोधनासाठी आवश्यक ती साधनसामग्री घेण्यासाठी विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांना अनुदान देणे.

4. प्रकाशन:-

- शैक्षणिक साहित्य प्रकाशित करणे.
- शिक्षकांसाठी जीवन शिक्षण सारखे मासिक प्रकाशित करणे.
- पाठ्यपुस्तक निर्मिती करणे.
- अभ्यासक्रम निर्मिती (केंद्रीय व राज्यस्तरीय) व विकास, अनुदेशन साहित्यनिर्मिती, अध्यापन पद्धती, मूल्यमापन तंत्रे, शैक्षणिक साधने, शैक्षणिक व प्रायोगिक साधने, अध्ययन साधने इ. विकसन करणे.
- शिक्षक-शिक्षणाचा शब्दकोशाची निर्मिती करणे.
- शैक्षणिक नियतकालिके प्रकाशित करणे.

उदा. The Primary Teacher, Indian Educational Review, Journal of Indian Education.

5. मार्गदर्शन:-

- शिक्षक-शिक्षणासंदर्भात राज्य सरकारला सल्ला देणे, मार्गदर्शन करणे.
- शैक्षणिक सुधारणेसाठी शिक्षक शिक्षणाचे नियोजन व प्रशासन योग्यरीतीने करण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारने आखलेल्या कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी मार्गदर्शन करणे.
- शिक्षकांना साहित्य प्रकाशनासाठी मार्गदर्शन करणे.
- औपचारिक आणि अनौपचारिक स्तरावर शैक्षणिक नियोजन व प्रशासनासंदर्भात मार्गदर्शन करणे.
- नवीन विद्यापीठांचा वापर करण्यासंदर्भात मार्गदर्शन पुरविणे.
- अध्यापन व संशोधनाचा दर्जा उंचावण्यासाठी मार्गदर्शन सूचना करणे.

6. शिष्यवृत्ती व अनुदान

- बुद्धिमान विद्यार्थ्यांचा शोध घेऊन त्यांची विज्ञान, समाजशास्त्र आणि तंत्रज्ञान या विषयातील शिष्यवृत्त्यांसाठी निवड करणे.
- विद्यापीठाने हाती घेतलेली विविध कार्ये, त्यांची देखरेख आणि विकास यासाठी अनुदान मंजूर करून वाटप करणे.
- शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांना चर्चासत्रे, कार्यशाळा, परिषद आयोजन करण्यासाठी आर्थिक मदत पुरविणे.
- योग्य व्यक्तींना राष्ट्रीय फेलोशिप आणि राष्ट्रीय संलग्नता प्रदान करणे.
- सक्षम अध्यापकांचे राष्ट्रीय स्तरावर व्याख्यान आयोजित करून त्यांना आवश्यक ते मानधन देणे.
- शैक्षणिक संशोधनाला चालना देऊन शिक्षणाच्या क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी शैक्षणिक संशोधन हाती घेण्यासाठी अध्यापकांना प्रोत्साहन देणे, त्यांना संशोधनकार्यासाठी आवश्यक असणारे अनुदान प्रदान करणे.

7. अभ्यासक्रम प्रमाणके/नियम निश्चिती

- शिक्षक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम व अध्यापन पद्धती यासंदर्भात प्रमाणके निश्चित करणे.

- शिक्षक शिक्षणात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी शिक्षक शिक्षणाची निश्चित उद्दिष्टे, अभ्यासक्रम, अध्यापन पद्धती, मूल्यमापन पद्धती यासंदर्भात ठोस नियम/मानक (Norms) तयार करणे.
- नियम/मानके सर्व शिक्षणशास्त्र महाविद्यालये आणि अध्यापक शिक्षक शिक्षण विद्यालये (D. Ed.) यांना माहिती करून देणे.

8. मुल्यांकन :-

- उच्च शिक्षण संस्थांचे कार्ये व अभ्यासक्रम यांचे मुल्यांकन करून दर्जा ठरविणे.
- उच्च शिक्षणात गुणवत्ता होण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांना कार्यपद्धतीत बदल करण्याबाबतची जाणीव करून देणे.
- शैक्षणिक संस्थेचे मुल्यांकन व अधिस्वीकृती NAAC करण्यासाठी तीनस्तरीय प्रक्रियेचे अवलंब करते.
  1. संस्थेने आपला स्वयंमूल्यांकन अहवाल (SSR) तयार करून NAAC कडे पाठवावा.
  2. NAAC विशिष्ट समितीची नेमणूक करून प्रत्यक्ष संस्थेला भेट देऊन तपासणी करते, सत्यता पडताळते.
  3. Peer Team ने दिलेल्या अहवालाच्या आधारे संस्थेला मानांकन दिले जाते.

9. संस्थाना मान्यता देणे वा काढून घेणे

- शिक्षक शिक्षण संस्थांना मान्यता देणे.
- मान्यता दिलेल्या संस्था परिषदेने घालून दिलेल्या नियमांचे पालन करतात की नाही याबाबत आढावा घेणे आणि नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्या संस्थांची मान्यता काढून घेणे.

अशा रीतीने विविध शैक्षणिक संस्थामार्फत शिक्षक-शिक्षणात गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन पद्धतीने विकास करण्यात येतो.

संदर्भग्रंथ :-

- 1) पंडित बी. बी., पाटील एन., मोरे एल., (२००९), शिक्षक शिक्षण, नागपूर, पिंपळापुरे कं. पब्लिशर्स
- 2) वीरकर पी., (२०१०), शालेय व्यवस्थापन संघटन-प्रशासन भाग-१, पुणे, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन
- 3) पाटील व्ही. व्ही., (२०१०), उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षक व शिक्षण, नाशिक, इनसाईट पब्लिकेशन्स
- 4) पारसनीस एन. आर., (२००४), शिक्षकांचे प्रशिक्षण, पुणे, नूतन प्रकाशन
- 5) कक्कड जी., गायकवाड शशी, (१९९५), शिक्षण व अध्यापक- शिक्षण, पुणे, नूतन प्रकाशन
- 6) सर्व शिक्षा अभियान अंतर्गत नवनि्युक्त प्रशिक्षित शिक्षकांचे प्रशिक्षण, शिक्षक हस्तपुस्तिका, पुणे, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद
- 7) अध्यापक शिक्षणाचे मूल्यमापन, (२०१२), यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

उच्च माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणात जीवन कौशल्यचे महत्त्व

देशमुख अंकुर रावसाहेब

एम. एड. प्रशिक्षणार्थी (२०१५-१७)

'शिक्षणशास्त्र विभाग'

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,

उप- परिसर, उस्मानाबाद.

➤ प्रस्तावना :-

विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हे आजच्या शिक्षणप्रणालीचे ध्येय आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासामध्ये बौद्धिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, नैतिक व क्रियात्मक अशा विविध पैलूंचा समावेश होतो. या सर्वांगीण विकासासाठी विविध जीवन कौशल्ये सहाय्यक ठरतात. जीवन कौशल्ये म्हणजे आवश्यक असणाऱ्या क्षमता ज्या व्यक्तीला संपूर्ण घडविण्यासाठी गरजेच्या ठरतात. जीवन कौशल्ये ही व्यक्तीचा विचार, भावना व वर्तनाशी संबंधित असतात आणि ही कौशल्ये विद्यार्थ्यांत रुजविणे आवश्यक आहे.

मानवी जीवनामध्ये वाढ आणि विकास हा अतिशय महत्त्वपूर्ण टप्पे आहे आणि याच महामार्गावर प्रगती करण्याच्या दृष्टीने अध्ययनकर्त्यांच्या क्षमतांचा योग्य विकास करणे म्हणजे जीवन कौशल्यांचे शिक्षण होय.

उच्च माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणाच्या माध्यमातून तरुणामध्ये एकात्मता, सर्व धर्म समभाव, मानवता, सामाजिक न्याय, अहिंसा याचा विकास करणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना समर्थ, 'स्व' विचारी, कृतीप्रधान, नवनिर्माणक्षम, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, प्रभावी नेतृत्व आणि त्यांच्यामध्ये निर्णयाक्षमता नर्माण करायची असेल तर आजच्या उच्च माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणामध्ये जीवन कौशल्य शिक्षणाचा समावेश करणे गरजेचे आहे. कारण हे वय परिवर्तन करणारे व परिवर्तन घडून आणणारे आहे. विज्ञान शोध लावते, तंत्रज्ञान मानवी क्रयशक्तीला नियंत्रित करून त्याचे काम सुकर करते पण प्रत्यक्ष जीवन कसे असावे, कसे जगावे त्यासाठी काय हवे व काय नको प्रत्यक्ष वर्तनाचे स्वरूप कसे हे सांगत नाही. आजच्या शिक्षणामध्ये वैज्ञानिक व तांत्रिक शिक्षणाबरोबरच जीवन उपयोगी व मानवी गरजा पूर्ण करण्यास मदत करणारे व मानवामध्ये स्थैर्य, धैर्य, सत्य, आत्मविश्वास, नैतिक मूल्यांची जोपासणा करणाऱ्या जीवन कौशल्य शिक्षणाची गरज आहे. कारण हे वय कुमारावस्तेतील वय असून ते पौगंडावस्थेचे, वादळी अवस्थेचे म्हणजे मानसीक अस्थैर्याच्या कालखंडाचे वय आहे. या वयातच विद्यार्थ्यांना चांगल्या सुसंस्कारीत ज्ञानाची, प्राप्ती करून देण्यासाठी अभ्यासक्रमामध्ये नैतिकमूल्यांचे, ताण-तणाव व्यवस्थापन, सृजनशिलतेची, स्त्री पुरुष समानता, राष्ट्रीय एकात्मता, व्यावसायिक, तांत्रिक, वैज्ञानिक, कृषी विषयक, संशोधनात्मक, सांस्कृतिक, क्रीडा, नैतिक राष्ट्रभक्ती व जीवन कौशल्य शिक्षणाचा समावेश करणे आवश्यक आहे.

आणि अशा शिक्षणामुळे आनंदी, शांततापूर्ण, आरोग्यदायी, मनोरंजनात्मक व यशस्वी जीवन जगता येईल. विद्यार्थ्यांमध्ये आवश्यक ती कौशल्ये सुसंगतपणे विकसीत केली जावीत त्यामुळे त्याला प्रभावीपणे व कार्यकुशलतेने जीवन जगता येईल व हे शिक्षण विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या प्राथमिक स्तर, माध्यमिक स्तर व उच्च माध्यमिक स्तर इत्यादी तीन्ही स्तरांवर शिक्षकांनी विविध उपक्रमांमधून सकारात्मक दृष्टीने देण्याचा प्रयत्न करावा.

➤ जीवन कौशल्ये व्याख्या :-

१. "जीवन कौशल्याचे शिक्षण म्हणजे व्यक्तीच्या स्वतःच्या मानसिक व शारीरिक सर्वोत्कृष्ट क्षमतांचा वापर करून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करणे होय."
२. "जीवनातील सत्य परिस्थितीला तोंड देता यावे, मानसिकदृष्ट्या सुदृढ आणि परिपूर्ण तरुण व्यक्ती निर्माण होण्यासाठी मदत करणारी पात्रता म्हणजे जीवन कौशल्य होय."
३. युनिसेफ :-

"A behavior change or behavior development approach designed to address a balance of three areas, knowledge, attitude and skills"

4. World Health Organization in 1993 :-

"The abilities for adaptive and positive behavior that enable individuals to deal effectively with demands and challenges of everyday life"

➤ दहा जीवन कौशल्य ओळख :-

Who म्हणजेच जागतिक आरोग्य संघटनेने इ. स. १९९७ मध्ये दहा मूलभूत जीवन कौशल्ये सांगितली ती NCE म्हणजेच, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आरखडा -२००५ च्या मार्गदर्शक तत्वानुसार प्राथमिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात २००९-१० या शैक्षणिक वर्षा पासून समाविष्ट केली ती मुलभूत जीवन कौशल्ये पुढील प्रमाणे आहेत.

- १)" स्व" ची जाणवी (self-Awareness)
- २) समानानुभूवी (Empathy)
- ३) समस्या निराकरण(problem solving)
- ४) निर्णय क्षमता (Decision making)
- ५) परिणामकारक संप्रेषण(Effective communication)
- ६) सर्जनशील विचार (creative thinking)
- ७)व्यक्ती व्यक्तीमधील सहसंबंध (Interpersonal Relation)
- ८)चिकित्सक विचार (critical thinking)
- ९)भावनांचे समायोजण (coping with Emotions)
- १०)तानतणावांचे समायोजन (coping with stress)

➤ उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांना जीवन कौशल्य शिक्षणाची गरज :-

१. आत्मनिर्भर बनवण्यासाठी
२. विद्यार्थ्यांमध्ये निर्णय, नियंत्रण क्षमतेचा विकास करण्यासाठी
३. विद्यार्थ्यांमध्ये क्रयशक्ती निर्माण करण्यासाठी
४. विद्यार्थ्यांना कार्यकुशल व कृतिशील बनवण्यासाठी
५. विद्यार्थ्यांना सक्षम व प्रभावी बनवण्यासाठी
६. विद्यार्थ्यांना धाडसी, शूर बनवण्यासाठी तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये व निर्भीडवृत्ती निर्माण करण्यासाठी
७. विद्यार्थ्यांना वास्तव जीवनाची ओळख व जाण होण्यासाठी
८. स्वतः मधील गुण-दोष शोधण्यासाठी
९. विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्यवृत्ती वाढवण्यासाठी
१०. विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी
११. विद्यार्थ्यांमधील न्युनगंड, लाजाळुपणा, हळवेपणा, दुबळेपणा कमी करण्यासाठी
१२. शारीरिक व मानसिक अन्याय, अत्याचारा विरुद्ध लढण्यास सक्षम बनवण्यासाठी
१३. निर्माण होणाऱ्या समस्यांना ओळखून त्या सोडवण्यासाठी
१४. स्वतः व इतर व्यक्तींच्या भावभावनांचे योग्य समायोजन साधण्यासाठी
१५. विद्यार्थ्यांमध्ये सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करण्यासाठी
१६. विद्यार्थ्यांमध्ये व्यक्तिगत, सामाजिक, राष्ट्रीय, लोकशाही, व्यावसायीक मुल्यांची रुजवणूक करण्यासाठी.
१७. ताणतणावामुळे होणाऱ्या क्रयशक्तीचा न्हास रोकण्यासाठी गरजेचे
१८. उच्च वैचारिक क्षमतांच्या विकासासाठी गरजेचे
१९. समाजामध्ये संवदेशनील होऊन जगण्यासाठी गरजेचे
२०. विद्यार्थ्यांमधील लैंगिक आकर्षणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांपासून परावर्तीत करण्यासाठी गरजेचे

➤ इयत्ता ११ वी च्या मराठी विषयाच्या पाठ्यपक्रमातून (अभ्यासक्रमातून) विद्यार्थ्यांमध्ये अंगीकृत किंवा विकसित होणारी जीवन कौशल्ये

अभ्यासक्रमाचा एकत्रित माहिती दर्शविणारा तक्ता नंबर -१ व्यक्तिचित्रे

अ.क्र.	पाठाचे नाव	लेखकाचे नाव / लेखिकेचे नाव	पाठाचा साहित्य प्रकार	पाठाचा हेतू	पाठातून विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होणारी जीवन कौशल्ये
१	प्रिया बाबा	मंगेश धोंडोपंत तेंडूलकर	व्यक्तिचित्रनात्मक	मोठ्याबद्दल आदरभाव, संस्कार, सामान्यातील असामान्यत्व शोधणे	'स्व' ची जाणीव, समस्या निराकरण, चिकित्सक विचार
२	झेप विश्वविक्रमाची	चैताली भोगले	व्यक्तिचित्रनात्मक	धाडस साहस प्राप्त करणे, प्रतिकूल परिस्थितीतही यश जिद्दीने संपादन करणे	समस्या निराकरण, निर्णय क्षमता, परिणामकारक संप्रेषण, सर्जनशील विचार
३	आयटीतज्ञ-शेतकरी	स्वप्नाली विश्वजीत अभंग	व्यक्तिचित्रनात्मक	सृजनशीलता, युवा शेतकऱ्यांसमोर आदर्श ठेवणे	सर्जनशील विचार, 'स्व' जाणीव, समस्या निराकरण, निर्णय क्षमता

अभ्यासक्रमाचा एकत्रित माहिती दर्शविणारा तक्ता नंबर -२ गद्यविभाग

अ.क्र.	पाठाचे नाव	लेखकाचे नाव / लेखिकेचे नाव	पाठाचा साहित्य प्रकार	पाठाचा हेतू	पाठातून विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होणारी जीवन कौशल्ये
१	वृक्ष व उदक बहुत जतन राखावें	रामचंद्र नीळकंठ बावडेकर (आमात्य)	ऐतिहासिक राजनितीपर	वृक्षसंवर्धन व जलसंवर्धनाचे महत्त्व समजून घेणे, पर्यावरण संरक्षण	'स्व' ची जाणीव, समानानुभूती
२	माझ्या युवक मित्रानो	पांडूरंग सदाशिव साने (साने गुरुजी)	भाषण	सृजनशीलता, नैतिक मूल्ये	'स्व' ची जाणीव, निर्णय क्षमता, व्यक्तिमधील सहसंबंध, सर्जनशील विचार, ताणतणावाचे समायोजन
३	अर्जिठा	भालचंद्र वनाजी नेमाडे	कांदबरी	प्राचीन कलेचा आस्वादात्मक परिचय, रसास्वाद क्षमता वाढविणे	चिकित्सक विचार, परिणामकारक संप्रेषण, सर्जनशील विचार
४	कायमची सोबत	डॉ. शैला नरेंद्र दाभोलकर	स्मृतिलेख	अंधश्रद्धा निर्मुलन	सर्जनशील विचार, समानानुभूती, चिकित्सक विचार
५	माती आणि कागुद	आप्पासाहेब यशवंतराव खोत	ग्रामीण कथा	शिक्षणाचे महत्त्व बदलते ग्रामीण जीवन, सकारात्मक बदल	'स्व' ची जाणीव, समस्या निराकरण, निर्णय क्षमता, सर्जनशील विचार, ताणतणावाचे समायोजन, परिणामकारक संप्रेषण, भावभावनांचे समायोजन
६	नैनीताल	डॉ. अरूणा रामचंद्र ढेरे	प्रवासवर्णनात्मक	अतीशय सुक्ष्म, निरीक्षण, पर्यटनाची आवड निर्माण करणे, निसर्ग रक्षण करणे	'स्व' ची जाणीव, चिकित्सक विचार
७	आझादीचा महायज्ञ	विश्वास महिपती पाटील	चरित्रात्मक कांदबरी	स्वातंत्र्य सैनिकांनी राष्ट्र उभारणीसाठी केलेले प्रयत्न व प्रेरणा समजून घेणे	'स्व' ची जाणीव, निर्णय क्षमता, सर्जनशील विचार,

अभ्यासक्रमाचा एकत्रित माहिती दर्शविणारा तक्ता नंबर -३ पदय विभाग

अ.क्र.	पाठाचे नाव	लेखकाचे नाव / लेखिकेचे नाव	पाठाचा साहित्य प्रकार	पाठाचा हेतू	पाठातून विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होणारी जीवन कौशल्ये
१	अ) संतवाणी जोडोनियां धन	तुकाराम बोल्होबा आंबिले (संत तुकाराम)	अभंग	संतवाणीचा परिचय	समानानुभूती, सर्जनशिल विचार
	ब) ज्ञान सर्वांहुनी श्रेष्ठ	संत बहेणाबाई कुलकर्णी शिरुरकर	अभंग	ज्ञानाची माहिती	'स्व' ची जाणीव, सर्जनशिल विचार, परिणामकारक संप्रेषण, चिकित्सक विचार, व्यक्ति व्यक्ति मधील सहसंबंध
२	अज्ञान	सावित्रीबाई जोतीराव फुले	काव्य	शिक्षणाची आवड निर्माण करणे व महत्त्व सांगणे	'स्व' ची जाणीव, सर्जनशिल विचार, भावनांचे समायोजन, ताण तणावाचे समायोजन
३	भंगुदे काठिन्य माझे	बाळ सीताराम मढेंकर	नवकाव्य	छंदोबद्ध अष्टाक्षर, नवकवितेचा परिचय	'स्व' ची जाणीव, सर्जनशिल विचार, समानानुभूती, व्यक्ति व्यक्ति मधील सहसंबंध
४	आमचे निशाण	बाळकृष्ण भगवंत बोरकर	गेय गीत	देशभक्ती	'स्व' ची जाणीव, व्यक्ति व्यक्ति मधील सहसंबंध, चिकित्सक विचार, परिणामकारक संप्रेषण
५	तांडा चालला	वामन तबाजी कर्डक	सामाजिक काव्य	श्रमिकांचा जीवनसंघर्ष, दुष्काळग्रस्त परिस्थितीची जाणीव करून देणे	'स्व' ची जाणीव, समानानुभूती, भावनांचे समायोजन, चिकित्सक विचार, समस्या निराकरण
६	सुर्योदय	हिरा गुलाबराव बनसोडे	दलित काव्य	दलित स्त्रीचे आत्मभान व जागृती आशावाद	'स्व' ची जाणीव, समानानुभूती, सर्जनशिल विचार, भावनांचे समायोजन, व्यक्ति व्यक्ति मधील सहसंबंध
७	राजवाडा	संजिवनी श्रीनिवास बोकील	भावकाव्य	काव्यातील सौंदर्य स्थळांचा शोध	सर्जनशिल विचार, चिकित्सक विचार, व्यक्ति व्यक्ति मधील सहसंबंध, परिणामकारक संप्रेषण
८	सोन होऊन उगाव	डॉ. सदानंद नामदेव देशमुख	ग्रामीण काव्य	शेतकरी व ग्रामीण जीवनाचा परिचय	'स्व' ची जाणीव, समानानुभूती, समस्या निराकरण, भावनांचे समायोजन, ताणतणावाचे समायोजन
९	आई ! मला जन्म देऊ दे!	वासुदेव नामदेव आंधळे	प्रबोधनपर काव्य	स्त्रीभ्रण हत्या रोखणे	'स्व' ची जाणीव, परिणामकारक संप्रेषण, सर्जनशिल विचार, समानानुभूती, व्यक्ति व्यक्ति मधील सहसंबंध, भावनांचे समायोजन
१०	झाडे सडकेलगत उगवलेली	अजीम नबाज राही	नवदोत्तर कविता	जागतिकीकरण व नवदोत्तरी कवितेचा परिचय	'स्व' ची जाणीव, निर्णयक्षमता, चिकित्सक विचार, परिणामकारक संप्रेषण, सर्जनशिल विचार,

➤ उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्य विकसनासाठीचे उपक्रम :-

- विविध नवउपक्रमांचे आयोजन (अभ्यास मंडळे निर्मिती, दैनंदिनी लिहिणे, भितीपत्रके लिहिणे, सृजनशील खेळ इ.)
- अभ्यासक्रमात जीवन कौशल्य शिक्षणाचा समावेश
- तर्कशास्त्रीय उपक्रमांचे आयोजन

४. काव्यलेखन, वादविवाद, वक्तृत्व, निबंध लेखन, स्पर्धाचे आयोजन
५. मनोरंजक पध्दतीने अध्यायन-अध्यापन आयोजन
६. संगणकाचा वापर करून अध्यायन-अध्यापन करणे
७. विविध बौद्धिक खेळांचे आयोजन
८. विद्यालयात विविध क्रिडा व सांस्कृतिक स्पर्धांचे आयोजन करणे
९. सहल क्षेत्र भेट इ. उपक्रमांचे आयोजन
१०. पुस्तकी शिक्षणा ऐवजी कृतीयुक्त व प्रात्यक्षिक शिक्षणावर आधारित उपक्रमांचे आयोजन (नाटयीकरण)
११. महाविद्यालयात साहित्य संमेलन, ग्रंथ दिंडी इ. उपक्रमांचे आयोजन
१२. विज्ञान प्रदर्शन उपक्रम आयोजन करणे.
१३. विद्यार्थ्यांच्या आवडी, निवडी नुसार शिक्षण प्रणाली आयोजित करणे
१४. अभ्यासक्रमातून लैंगिक शिक्षणाचे धडे देणे. उदा- वैदयकीय कार्यालस भेट उपक्रम
१५. थोर पुरुष, महानपुरुष यांच्या जयंती, पुण्यतिथी उपक्रम
१६. आदर्श व्यक्ति, प्रतिष्ठित नागरीक, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय खेळाडू यांचे मार्गदर्शनपर कार्यक्रमाचे आयोजन करणे
१७. अध्यापन - अध्यापनात तंत्रज्ञानाचा वापर करणे. उदा - संगणक, ई-लर्निंग, स्मार्ट बोर्ड, प्रयोगशाळा इ.
१८. एन. सी. सी., एम. सी. सी., स्काऊट गाईड इ. मध्ये सहभाग व याद्वारे उपक्रम

इत्यादी व असे अनेक उपक्रम राबवून विद्यार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्ये विकसीत करता येतात. जीवन कौशल्यासाठीच्या शिक्षणातून आधुनिक जगात व्यक्तीला यशस्वीपणे जगण्यासाठी लागणारी कौशल्ये देण्याचे कार्य हे शाळेतील शिक्षणातून करण्यात येते. शिक्षणाशी संबंधित घटक-शिक्षक, पालक, विद्यार्थी, समाज, प्रसारमाध्यमे या घटकांनी स्वतःशी प्रामाणिक राहून व काळानुसार स्वतः मध्ये बदल घडवून परस्परांशी सामंजस्याने व सहकार्याने कार्य केले तर आजच्या शिक्षणातून उदयाचा जीवन कौशल्यांनी युक्त नागरीक घडायला वेळ लागणार नाही.

संदर्भ सूची :-

- i. जीवन कौशल्ये शिक्षण मार्गदर्शिका (इयत्ता १ ली ते १२ वी), महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.
- ii. प्रा. डॉ. विनय भा. पाटील, (२०१४), 'व्यक्तिमत्व विकास', अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे.
- iii. Life skill Education and CCE class XI & XII Higher Education Mandal, Pune.
- iv. Life Skill Education (२०१३), प्रथमेश प्रकाशन, नांदेड.

उच्च प्राथमिक स्तरावरील मराठी विषय अध्यापनासाठी जीवन कौशल्ये संक्रमणाच्या सद्यःस्थितीचा अभ्यास**डॉ. डिसले महादेव सदाशिव**सहाय्यक प्राध्यापक,
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, बार्शी**१. प्रास्तविक**

शासनमान्य अभ्यासक्रम आराखड्यानुसार जी जीवन कौशल्ये निर्देशित करण्यात आली आहेत त्यांच्या प्रभावी व परिणामकारक विकसनासाठी शिक्षक व विद्यार्थी यासोबतच इतरही घटक महत्त्वपूर्ण आहेत. त्यासाठी प्रामुख्याने अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया विद्यार्थी केंद्रित असणे, स्वयंअध्ययनावर भर देणे, प्राथमिक शिक्षणाच्या अखेरीस विद्यार्थ्यांने 'विहित क्षमता' प्राप्त करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे, मराठी विषयातील नवे प्रवाह व शिक्षणाची गाभाभूत तत्त्वे यांचा मेळ घालून पाठ्यपुस्तकाच्या अपेक्षेप्रमाणे अध्ययन-अध्यापनानुसार मराठीविषय विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचविणे महत्त्वाचे ठरते. अध्यापन करताना मराठी विषय शिक्षकांनी मराठी अध्यापनाची उद्दिष्टे व जीवन कौशल्ये यांची ज्ञानरचनावादानुरूप सांगड घालणे अपेक्षित आहे. म्हणून संशोधकाने इयत्ता आठवीच्या मराठी विषय अध्यापनासाठी जीवन कौशल्ये संक्रमणाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करण्याच्या हेतून संशोधनकार्य पूर्ण केले आहे.

२) संशोधनाची गरज

१. अध्यापनासाठी जीवन कौशल्येविषयक अध्यापनशास्त्रीय विश्लेषण करून जीवन कौशल्ये शिक्षणास पूरक कार्यक्रमाचे विकसन करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन करणे गरजेचे वाटते.
२. विद्यार्थ्यांच्या ताणतणावाच्या कारणांचा शोध घेऊन ताणविरहीत वातावरण विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास घडविण्यासाठी या संशोधनाची आवश्यकता आहे.
३. विद्यार्थ्यांची अंगभूत कौशल्ये विकसित करतानाची सद्यःस्थिती लक्षात घेऊन शिक्षकांना येणाऱ्या समस्या व त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन गरजेचे वाटते.
४. जीवन कौशल्ये शिक्षणाची जबाबदारी पार पाडणारा महत्त्वाचा घटक म्हणजे शालेय प्रशासन व व्यवस्थापन हा असून प्रत्येक मानवी घटकाला विषयनिहाय जीवन कौशल्ये विकसन कार्यक्रम तयार करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन गरजेचे वाटते.

३) संशोधनाचे महत्त्व

१. शालेय स्तरावरील शिक्षकांना जीवन कौशल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित करताना कोणकोणत्या अडचणी येतात याची जाणीव झाल्यामुळे त्या अडचणी सोडवून केलेल्या उपाययोजनांची माहिती झाल्यामुळे जीवन कौशल्य शिक्षकांना सुलभ होण्यासाठी हे संशोधन दिशादर्शक ठरेल.
२. शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेनी पुरस्कृत केलेली दहा जीवन कौशल्ये विकसित होण्यास प्रस्तुत संशोधनातून मदत होणार आहे.
३. इतिहास विषयाच्या दैनंदिन अध्यापनाची उद्दिष्टे व जीवन कौशल्ये यांची योग्य सांगड घालून विद्यार्थ्यांमध्ये ही जीवन कौशल्ये वर्गाध्यापनातून संक्रमित करण्यासाठी हे संशोधन इतिहास शिक्षकाला अत्यंत उपयुक्त ठरेल.

४) संशोधन समस्येचे विधान**उच्च प्राथमिक स्तरावरील मराठी विषय अध्यापनासाठी जीवन कौशल्ये संक्रमणाच्या सद्यःस्थितीचा अभ्यास****६) संशोधनाची उद्दिष्टे** संशोधकाने प्रस्तुत संशोधन अभ्यासासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत.

- १) शालेय स्तरावर मातृभाषेतून जीवन कौशल्यांच्या प्रभावी संक्रमणासाठी केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांचा शोध घेणे.
- २) शालेय स्तरावर मातृभाषा शिक्षकांकडून जीवन कौशल्ये संक्रमणासाठी राबविण्यात येणाऱ्या उपक्रमांचा अभ्यास करणे.
- ३) शालेय स्तरावर मातृभाषा मराठी विषयाच्या अध्यापनातून जीवन कौशल्ये संक्रमणाच्या सद्यःस्थितीचा अभ्यास करणे.
- ४) शालेय स्तरावर मातृभाषा शिक्षकांकडून जीवन कौशल्ये संक्रमणासाठी शिफारशी सूचविणे.

७) संशोधनाची गृहितके

- १) उच्च प्राथमिक स्तरावरील शिक्षकांकडून मराठी विषय अध्यापनातून जीवन कौशल्ये संक्रमणासाठी वैविध्यपूर्ण उपक्रम राबविले जात नाहीत.
- २) मराठी विषयाचे वर्गाध्यापन आणि जीवन कौशल्ये संक्रमण यामध्ये परस्परसंबंध असतो.

८) संशोधन परिकल्पना संशोधकाने संशोधन परिकल्पना पुढीलप्रमाणे मांडल्या आहेत.

- १) शालेय स्तरावर मराठी विषयाच्या अध्यापनातून जीवन कौशल्ये संक्रमणाच्या सद्यःस्थितीचा अभ्यास करता येतो.

९) संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा पुढीलप्रमाणे.**अ) संशोधनाची व्याप्ती**

- १) प्रस्तुत संशोधन बार्शी तालुक्यातील उच्च प्राथमिक शाळेतील इयत्ता ८ वी चे विद्यार्थी व मराठी विषय शिक्षकांशी संबंधित आहे.
- २) प्रस्तुत संशोधनात बार्शी तालुक्यातील उच्च प्राथमिक शाळांमधील इ. ८ वी च्या मराठी विषय अध्यापनासाठीच्या जीवन कौशल्येविषयक कार्यक्रमांचाच विचार केला आहे.
- ३) प्रस्तुत संशोधन बार्शी तालुक्यातील शैक्षणिक वर्ष २०१५-१६ मधील उच्च प्राथमिक स्तरावर मराठी विषयाच्या अध्यापनातून जीवन कौशल्ये संक्रमणाच्या सद्यःस्थितीशी संबंधित आहे.
- ४) प्रस्तुत संशोधन मराठी विषय अध्यापनासाठीच्या जीवन कौशल्ये शिक्षणाशी संबंधित आहे.
- ५) प्रस्तुत संशोधन मराठी माध्यमाच्या इ. ८ वी मधील विद्यार्थ्यांशी संबंधित आहे.

ब) संशोधनाच्या मर्यादा

- १) प्रस्तुत संशोधन हे पाठ्यपुस्तकातील निर्देशित दहा जीवन कौशल्यांच्या विकसनापुरतेच मर्यादित आहे.
- २) प्रस्तुत संशोधन हे मराठी माध्यमाच्या उच्च प्राथमिक स्तरावरील इयत्ता आठवी या वर्गापुरतेच मर्यादित आहे.
- ३) प्रस्तुत संशोधनात उच्च प्राथमिक स्तरावरील केवळ मराठी विषयासंबंधी विचार केला आहे.
- ४) प्रस्तुत संशोधन फक्त बार्शी तालुक्यापुरतेच मर्यादित आहे.

१०) संशोधनाची कार्यपद्धती

अ) संशोधन पद्धती प्रस्तुत संशोधनात उच्च प्राथमिक स्तरावरील मातृभाषा शिक्षणातून जीवन कौशल्ये संक्रमण अभ्यासाची सद्यःस्थिती अभ्यासण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीमधील शालेय सर्वेक्षण पद्धती वापरली. प्रश्नावली या साधनांच्या द्वारे शालेय स्तरावरील मराठी विषय शिक्षकांकडून संशोधन समस्येच्या सद्यःस्थितीबाबत माहिती संकलित केली होती.

ब) संशोधनाची साधने प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने शिक्षकांसाठी संशोधक निर्मिती प्रश्नावली वापरून माहितीचे संकलन केले. प्रस्तुत प्रश्नावलीत पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक व MSCERT यांनी निर्देशित केलेल्या जीवन कौशल्येसंबंधित प्रश्नांचा समावेश होता. प्रश्नावलीत एकूण ४२ मुक्त व बद्ध प्रश्न विचारण्यात आले होते. त्यामध्ये आशय, अध्यापनशास्त्र, जीवनकौशल्य संक्रमण याविषयी प्रतिसाद अपेक्षित होता.

क) नमुना निवड प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने सर्वेक्षण पद्धतीनुसार नमुना निवड केली होती. सर्वेक्षण पद्धतीसाठी बार्शी तालुक्यातील एकूण ११ बीटमधील १२० शाळांची निवड संभाव्यतेवर आधारित सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने केली. निवडलेल्या एकूण १२० शाळांतील मराठी विषय शिक्षकांची निवड संभाव्यतेवर आधारित सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने केली.

ड) संख्याशास्त्रीय तंत्रे शोकडेवारी या संख्याशास्त्रीय तंत्राचा वापर करून संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले.

इ) माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन प्राप्त माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण करून टक्केवारीत रूपांतर करण्यात आले. सारणीकरणाच्या आधारे निरीक्षणे काढून त्याचे अन्वयार्थ लावण्यात आले व त्यावरून निष्कर्ष काढण्यात आले.

संशोधकाने संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करून पुढील निष्कर्ष प्रातिनिधिक स्वरूपात नोंदविले आहेत.

११) निष्कर्ष शिक्षक प्रश्नावलीद्वारे प्राप्त माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचनावरून मिळालेले निष्कर्ष

- १) शालेय स्तरावरील प्रतिसादक मराठी विषय शिक्षकांपैकी जास्तीत जास्त (८१.६६ टक्के) शिक्षकांनी जीवन कौशल्ये याविषयी पूर्णरिचि अभ्यासक्रम आराखड्याचे प्रशिक्षण घेतलेले आहे.
- २) शालेय स्तरावर मराठी विषयाच्या दैनंदिन अध्यापनातून मराठी अध्यापनाची सर्वसामान्य उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी प्रयत्नशील असणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण अधिक आहे.
- ३) शालेय स्तरावर मराठी विषयाच्या अध्यापनातून विद्यार्थ्यांमध्ये अनुक्रमे चिकित्सक विचारप्रक्रिया, समानुभूती, निर्णय घेणे, भावनांचे समायोजन, सर्जनशील विचारप्रक्रिया, स्वजाणीव, आंतरव्यक्ती संबंध, ताणतणावांचे समायोजन, प्रभावी संप्रेषण, समस्या निराकरण या क्रमाने जीवन कौशल्यांचा परिपोष केला जातो.
- ४) शालेय स्तरावर मराठी अध्यापनासाठी शिक्षकांकडून अध्यापनाच्या पद्धती आणि साधने या कार्यनीतींचा वापर जास्त प्रमाणात (६३.६३ टक्के) केला जातो.
- ५) शालेय स्तरावर मराठी विषयाच्या अध्यापनातून जीवन कौशल्यांच्या रूजवणूकीसाठी सहशालेय उपक्रमांचे आयोजन करणे, ज्ञानरचनावादी कार्यनीती वापरणे, पाठ्यपुस्तकातील उपक्रम राबविणे यांना अग्रक्रम देणारे शिक्षक सुमारे ५५ टक्के आहेत.
- ६) शालेय स्तरावर मराठी अध्यापनातून जीवन कौशल्ये संक्रमणासाठी गटचर्चा या ज्ञानरचनावादी कार्यनीतींचा वापर करणे शिक्षक अधिक (७२.७२ टक्के) आहेत.
- ७) शालेय स्तरावरील मराठी विषयातील 'घडयाळाचे गुलाम' या पाठातून 'निर्णय घेणे' आणि 'ताणतणाव व्यवस्थापन' या जीवन कौशल्यांच्या संक्रमणासाठी अनुक्रमे ६३.६३ टक्के व ५४.५४ टक्के शिक्षक प्रयत्न करतात.
- ८) शालेय स्तरावरील इयत्ता आठवीच्या विद्यार्थ्यांत समानुभूती या जीवन कौशल्याच्या विकसनासाठी जास्तीत जास्त (६३.६३ टक्के) शिक्षक गटचर्चेचे आयोजन करतात.
- ९) इयत्ता आठवीच्या 'माझा माझ्याशी संवाद' या पाठाखाली दिलेल्या उपक्रमातून अनुक्रमे ताणतणावांचे समायोजन आणि निर्णय घेणे ही जीवन कौशल्ये संक्रमित होतात असे अधिक (५९.०९ टक्के) शिक्षकांनी नोंदविले.
- १०) इयत्ता आठवीच्या मराठी विषयातील रशियातील भ्रमंती ' या पाठातून जीवन कौशल्ये संक्रमणासाठी कात्रण संग्रह, नकाशा भरणे, प्रदर्शन भरविणे हे उपक्रम राबविणारे शिक्षक अधिक (५४.५४ टक्के) आहेत.
- ११) इयत्ता आठवी मराठी विषयातील मी वक्ता कसा झालो ' या पाठातून जीवन कौशल्यांचे संक्रमण होण्यात वेळेचा अभाव, विद्यार्थ्यांची उदासीनता या समस्या जाणवतात.
- १२) इ. ८ वी च्या मराठी विषयातील खेळ गावाकडचे या पाठातून अनुक्रमे स्व-जाणीव, आंतरव्यक्ती संबंध आणि भावनांचे समायोजन या जीवन कौशल्यांचे संक्रमण करण्यासाठी जास्तीत जास्त शिक्षक प्रयत्नशील आहेत.
- १३) इ. ८ वी च्या मराठी विषयातील 'दुसऱ्या संधीचे सोने' या पाठाच्या परिणामकारक अध्यापनासाठी विश्लेषण, चर्चा या ज्ञानरचनावादी अध्यापन कार्यनीतींचा वापर करणारे शिक्षक अधिक (६९ टक्के) प्रमाणात आहेत.
- १४) इ. ८ वी च्या मराठीतील 'नाण्यांचा इतिहास' या पाठाच्या ज्ञानरचनावादी अध्यापनातून निर्णय घेणे, समस्या निराकरण या जीवन कौशल्यांचे संक्रमण जास्त प्रमाणात (६३.६३ टक्के) होते असे प्रतिसादक शिक्षकांनी नोंदविले. यासाठी शिक्षकांकडून गटकार्य, सहकार्यात्मक अध्ययन, समस्या निराकरण या अध्यापन कार्यनीतींचा वापर शिक्षकांकडून केला जातो.
- १५) इ. ८ वी च्या मराठीतील 'नाण्यांचा इतिहास' या पाठाच्या ज्ञानरचनावादी अध्यापनातून जीवन कौशल्ये संक्रमणासाठी ऐतिहासिक साहित्यांचे प्रदर्शन भरविणे या उपक्रमाचे आयोजन जास्तीत जास्त (५९.०९ टक्के) शिक्षक करतात, तर जीवन कौशल्ये संक्रमणासाठी गटचर्चा या ज्ञानरचनावादी अध्यापन कार्यनीतींचा अवलंब करणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण जास्त (५७.०५ टक्के) आहे.
- १६) इ. ८ वी च्या मराठीतील 'नीलू आणि अंदमान राष्ट्रीय तीर्थस्थान'या पाठाच्या अध्यापनातून स्वजाणीव, ताणतणावांचे समायोजन आणि समस्या निराकरण या जीवन कौशल्याचे संक्रमण होते, त्यासाठी प्रदर्शन हा उपक्रम जास्त प्रमाणात राबविण्यात येतो तर नाट्यीकरण व कृतीयुक्त अध्ययन या कार्यनीती शिक्षकांकडून वापरल्या जातात.

१२) शिफारशी**अ) शिक्षकांसाठी शिफारशी**

- १) शालेय स्तरावर मराठी विषयाच्या दैनंदिन अध्यापनातून मराठी अध्यापनाची सर्वच उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विषय शिक्षकांनी प्रयत्नशील व उपक्रमशील असावे.

- २) शालेय स्तरावर मराठी विषयाच्या अध्यापनातून विद्यार्थ्यांमध्ये निर्धारित केलेल्या सर्वच (१०) जीवन कौशल्यांचा परिपोष होण्यासाठी अधिक सकारात्मक प्रयत्न करावे.
- ३) शालेय स्तरावर मराठी अध्यापनासाठी विषय शिक्षकांनी अध्ययन-अध्यापनाची तंत्रे, सूत्रे, प्रयुक्त्या यासारख्या पारंपारिक तसेच ज्ञानरचनावादी कार्यनीतींचा वापर करावा.
- ४) शालेय स्तरावर दैनंदिन इतिहासाच्या ज्ञानरचनावादी अध्यापनातून जीवन कौशल्ये संक्रमणासाठी संकल्पनाचित्र, चित्रफिती, सहकार्यात्मक अध्ययन या व यासारख्या विविध कार्यनीतींचा वापर शिक्षकांनी करावा.
- ५) शालेय स्तरावर मराठी विषयातील पाठ्यघटक व उपघटक यातून शिक्षकांनी निर्धारित सर्वच जीवन कौशल्ये रूजविण्यासाठी आशयानुरूप सहकार्यात्मक अध्ययन इ. विविध स्वरूपाच्या
- ६) ज्ञानरचनावादी कार्यनीतींची योग्य अंमलबजावणी करावी.
- ७) इयत्ता आठवीच्या मराठी विषयातील पाठ्यघटक व उपघटक यातील आशयानुरूप जीवन कौशल्ये संक्रमणासाठी विषय शिक्षकांनी संकल्पनाचित्र, प्रदर्शन, कात्रण संग्रह, नकाशे भरणे, नाट्यीकरण, भूमिकापालन, सादरीकरण इत्यादी स्वरूपाचे विविध विद्यार्थीकेंद्रित उपक्रम राबवावेत.
- ८) प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २००४ अन्वये जीवन कौशल्ये रूजविण्यासंदर्भात दिलेल्या मार्गदर्शक पुस्तिकेचा शिक्षकांनी दैनंदिन अध्यापनातून जीवन कौशल्ये रूजविण्यासाठी वापर करावा.
- ९) मराठी विषयाच्या अध्यापनातून जीवन कौशल्यांच्या रूजवणूकीनंतर शिक्षकांनी परीक्षा तंत्राशिवाय इतरही मूल्यमापन तंत्र / साधने यांचा वापर करावा.
- १०) मराठी अध्यापनामध्ये जीवन कौशल्यानुरूप प्रभावी संक्रमणासाठी शिक्षकांनी त्यासंबंधी अध्यापनशास्त्रीय ज्ञान, विविध संदर्भग्रंथ, नियतकालिके यातून आत्मसात करावे.
- ११) मराठी अध्यापनासाठी संबंधित जीवन कौशल्ये आणि ज्ञानरचनावादानुसार अध्ययन-अध्यापनाच्या आवश्यकतेनुसार शिक्षकांनी छोट्या-छोट्या कार्यक्रमांचे (उपक्रमांचे) विकसन करावे.
- १२) शालेय स्तरावर जीवन कौशल्यानुरूप मातृभाषा अध्यापनाची प्रक्रिया शिक्षकांनी बालककेंद्रित करावी जेणेकरून या अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतून विद्यार्थ्यांना शिकणे हे अधिकाधिक आनंददायी वाटावे, त्यांना स्वयंअध्ययनासाठी प्रेरित करावे.

ब) मुख्याध्यापकांसाठी शिफारशी

- १) मुख्याध्यापकांनी शिक्षकांसाठी अध्ययन-अध्यापनातील नावीन्यपूर्ण बाबींचे प्रशिक्षण देण्यासाठी विविध कार्यक्रम राबवावेत. उदा.जीवन कौशल्यांची रूजवणूक कार्यशाळा
- २) मुख्याध्यापकांनी शिक्षकांसाठी अध्ययन-अध्यापनात योग्य प्रशिक्षणासाठी विद्यालयात तज्ज्ञ मार्गदर्शकांच्या व्याख्यानांचे आयोजन करावे.
- ३) जीवन कौशल्ये रूजवणूकीसाठी सर्वच विषय शिक्षकांसाठी प्रोत्साहनपर मार्गदर्शन करावे. उदा. शिबिरांचे आयोजन.

संदर्भ ग्रंथ

- i. करंदिकर, सुरेश व मंगरूळकर मीना (२००८). मराठी आशय अध्यापन पद्धती, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
- ii. जीवन कौशल्ये शिक्षण - शिक्षक मार्गदर्शिका भाग - १ (२०११), महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे.
- iii. जीवन कौशल्ये शिक्षण - शिक्षक मार्गदर्शिका भाग - २ (२०११), महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे.
- iv. मुळे, रा. शं. व उमाठे, वि. तु. (१९९८). शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे, नागपूर : महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
- v. राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० मसुदा, शालेय शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे ३०.
- vi. बालभारती मराठी - इ. ८ वी, पुणे : महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ.
- vii. Best, J.W. and Kahan, J. V. (2011). *Research in Education, Xth Edition*, New Delhi : PHI Learning Private Limited.
- viii. Kothari, C. R. (2011), *Research Methodology - Methods and Techniques*, New Delhi: New Age International Publishers.

- ix. Koul, Lokesh (1996). *Methodology of Educational Research*, New Delhi : Vikas Publishing House Pvt. Ltd.
- x. Life Skills - Teachers Manual (2013), Delhi : Preet Vihar, Central Board of Secondary Education.
- xi. www.ifets.info/journals/92/16.pdf
- xii. <http://www.unicef.org/lifeskills/>
- xiii. http://www.aidsconsortium.org.uk/Education/Education%20downloads/life_skills_new_small_version.pdf
- xiv. <http://www.unicef.org/teachers/teacher/index.cfml>
- xv. www.cbse.nic.in/cce/life_skills_cce.pdf
- xvi. UNICEFF- [hptt://www.unicef.org/](http://www.unicef.org/)
- xvii. UNESCO – [hptt://www.unesco.org/](http://www.unesco.org/)

मेंदू आधारित शिक्षण व संशोधन

घोरपडे. प्रभा.सं.

सहयोगी प्राध्यापक

संस्थामाता सुशिलादेवी साळुंखे महिला
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, तासगांव.

मानसशास्त्रातील विविध संकल्पना उदा. बुद्धिमत्ता, कल्पना, विचारप्रणाली, अध्यापन प्रक्रिया, यांचा थेट संबंध मानवी मेंदूशी येत असल्याने अलिकडे मेंदूच्या रचनेचा बारकाईने अभ्यास केला जाऊ लागला.

मानवी मेंदू ही निसर्गाची आजवरची सर्वोच्च निर्मिती आहे. मानवाचे सारे अस्तित्व मेंदूच्या कार्यावरच अवलंबून आहे. परिसराची जाणिव, विचार, भाषा, गणित, निर्णय, कार्यवाही, यांचा उगम मेंदूतच असतो. आपले चालणे, बोलणे, उठणे, सारे मेंदूच ठरते. आपले पाहणे, ऐकणे, स्पर्श, वास हे सारे मेंदूतच समजते. आपल्या संपूर्ण अस्तित्वाचा आवश्यक त्या सान्या घटनांवर मेंदूचा ताबा असतो.

मेंदूची रचना:- डोक्याच्या कवटीत अत्यंत सुरक्षित असा साधारण दोन किलो वजनाचा व तीन अब्ज न्यूरॉन पेशी व त्याच्यास किमान दसपट संख्या असणाऱ्या ग्लायल पेशी यांनी बनलेला मेंदू हा अवयव होय.

मेंदूचे प्रमुख तीन भाग:-

१)मोठा मेंदू २) लहान मेंदू ३) मज्जारज्जू यापैकी मोठा मेंदू डोक्याच्या कवटीत तर लहान मेंदू पाठीमागच्या बाजुस खालच्या बाजुला असतो. लहान मेंदूपासून खाली पाठीच्या कण्यामध्ये जाणारा दोरीसारखा भाग म्हणजे मज्जारज्जू होय. यासपैकी मोठ्यामेंदूचे डावा अर्धगोल व उजवा अर्धगोल असे दोन प्रमुख भाग पडतात. डावा मेंदू शरिराच्या उजव्या भागाचे तर उजवा मेंदू शरिराच्या डाव्या भागाचे नियंत्रण करतो. साधारणपणे प्रत्येक व्यक्ति ही एकतर डावा मेंदू आधारित किंवा उजवा मेंदू आधारित असते असे आढळते याबाबतशास्त्रज्ञांच्यात एकमत नाही. डावा व उजवा मेंदू या दोन्ही भागांची कार्ये वेगवेगळी व वैष्टिपूर्ण आहेत. मात्र या दोन्ही भागांच्या कार्यपद्धतीत समन्वय व सुसंवाद दिसून येतो.

व्यंकटरमन (१९९०) यांच्या संशोधनानुसार डाव्या व उजव्या मेंदूची कार्ये पूढीलप्रमाणे. संगितली आहेत.

उजवा मेंदू:- सहज सुलभ कल्पना करणे, एकाच वेळी अनेक गोष्टीकडे लक्ष देणे, आजूबाजूच्या गोष्टींचे निरीक्षण करणे. कविता, नृत्य, कलांचे प्रकटीकरण करणे, चित्रे, व प्रतिमा, तयार करणे, सहजसंबंध दाखविण्यासाठी गोष्टींचा क्रम लावणे. आठवणे. इ.बाबी उजवा मेंदू जास्त कार्यप्रवण असते. त्या व्यक्ति कलात्मक, कल्पक, आध्यात्मिक व सर्जनशील अशा असतात.

डावा मेंदू:- तार्किक पद्धतीने विचार करणे, समस्या निराकर, उपलब्ध माहितीच्या व तर्काच्या आधारे अनुमान काढणे किंवा अंदाज बांधणे, घटनेची कारणमोमांसा शोधणे, प्रत्येक घटना तार्किकतेच्या कसोटीवर तपासणे एकावेळी एकाच गोष्टीवर लक्ष केंद्रित करणे, या बाबींवर जास्त भर असतो. त्यामुळे डावा मेंदू अधिक कार्यप्रवण असणाऱ्या व्यक्ती या अधिक तार्किक, वास्तववादी, प्रयत्नवादी, गणिताकडे कल असणाऱ्या विशिष्ट दिशेने काम करणाऱ्या बुद्धिप्रमाणवादी असतात.

२१ व्या शतकांच्या सुरवातीच्या काळामध्ये मानवी मेंदूच्या संदर्भात प्रचंड प्रमाणात संशोधन झालेले आहे व होत आहे. शिक्षण आणि बालकाचे अध्ययन या परस्पर संबंध असणाऱ्या बाबी मेंदू विकासावरच अवलंबून आहेत. हेही संशोधनातून निष्पन्न झाले आहे. म्हणूनच या शतकामध्ये मेंदू आधारित शिक्षणाची संकल्पना वाढीस लागत आहे.

मेंदूवर आधारित शिक्षण:- बालक गर्भात असतानाच मेंदूच्या भागांच्या परस्पर बांधणीच्या प्रक्रिया सुरु होते ही न्यूरॉन्सची बांधणी असते. मेंदूच्या बांधणी प्रक्रिया जन्मानंतरही काही वर्षे चालू असते आणि हा कालावधी असतो तो बालशिक्षणाचा जन्माच्या वेळी मेंदूमध्ये १० अब्ज इतके न्यूरॉन्सचे तंतु असतात आणि १०० कोटी ग्लिअल पेशी त्या न्यूरॉन्सचा सांभाळ करीत असतात. हे तंतु बालकाने घेतलेल्या अनुभवातून बळकट होत जातात. याचवेळी न वापरल्या जाणाऱ्या धाग्यांना

नष्ट करण्याचे कामही मेंदूत चालू असते. याद्वारे प्रत्येक व्यक्तीचे स्वतंत्र व वेगळे असणारे मन, भावना आणि विचार यांचे विश्व घडत असते. विविध अनुभव जसजसे दृढ होतात. तसतसे पेशीची बांधणी होत जाते. ज्या पद्धतीने माहितीचे आकलन मेंदू करून घेतो. त्या पद्धतीने ती माहिती विद्यार्थ्यांना दिली गेली नाही तर, ज्ञाननिर्मितीमध्ये अडथळा येतो. विद्यार्थी वृत्ती व भावनांच्या आधारे बऱ्याच गोष्टी अनुभव घेऊन शिकत असतो. या संदर्भातील संशोधनाद्वारे असे दिसून येते कि कुठल्याही वयात तपांवामुळे मेंदूच्या नेहमीच्या नॉर्मल सर्किटसना बाध पोहचू शकते. मेंदू आधारित शिक्षणाचा विचार करित असतांना प्रत्येक व्यक्तिस त्यांच्या बुद्धिमतेनुसार शिक्षणाची संधी प्राप्त झाली पाहिजे. त्यासाठी विद्यार्थीकेंद्री आणि व्यक्ती विशिष्ट शिक्षणाची संधी देणारी व्यवस्था निर्माण करावी लागेल.त्यामुळे विविध क्षेत्रात विविध व्यक्ती बुद्धिमान ठरू शकतात.

संशोधनातून असे सिद्ध झाले आहे की, विशिष्ट बुद्धिमतेचे केंद्र, मेंदूत विशिष्ट ठिकाणी आहे. हॉवर्ड गार्डनर यांनी आपल्या **फ्रेमस् ऑफ माइंड** या ग्रंथात बुद्धिमतांचे प्रकार दिलेले आहेत. ते खालीलप्रमाणे:-

१. भाषिक / वाचिक बुद्धिमत्ता.
२. तार्किक / गणिती बुद्धिमत्ता.
३. सांगितिक बुद्धिमत्ता.
४. अवकाशीय बुद्धिमत्ता.
५. शारिरिक रसायुविषयक बुद्धिमत्ता.
६. व्यक्ती-अर्तगत बुद्धिमत्ता.
७. आंतर-व्यक्ती बुद्धिमत्ता.
८. सृष्ट पदार्थ विषयक बुद्धिमत्ता.

या विविध बुद्धिमत्तांचा विचार करता मेंदूतील त्या विशिष्ट केंद्राच्या विकासासाठी आवश्यक शिक्षण व्यक्तीस बालपणासूनच देणे आवश्यक आहे.

मेंदू संशोधनानुसार अध्ययन तत्त्वे:-

१. मानवी मेंदू हा सामाजिक स्वरूपाचा असतो.
२. प्रत्येक मेंदूची रचना ही एकमेव व अद्वितीय असते.
३. अध्ययन प्रक्रिया संपूर्ण शारिरिक क्रियांशी संबंधित असते.
४. जिज्ञासा ही माणसाच्या बाबतीत उपजत प्रवृत्ती असते.
५. अनुभवातून तयार झालेल्या ज्ञानरचनेचा पुढील अनुभवांचा अर्थ लावण्यासाठी उपयोगात आणल्या जातात.
६. विचारप्रक्रियांचे साचे तयार होण्यामध्ये भावनांची निर्णायक भूमिका असते.
७. अध्ययन हे जाणीवपूर्वक व नकळत अशा दोन्ही प्रकारे घडते.
८. अध्ययन घडताना अवधानाचे केंद्रीकरण व सभोवतालचे भान या दोन्ही बाबी कार्यरत असतात.
९. स्मरणाचे दोन मार्ग आहेत:- १) अर्थशून्य अध्ययन अर्थशून्य वारंवार आवर्तने करून काही गोष्टी लक्षात ठेवता येतात. २) स्मरणात ठेवताना विविध संदर्भांचा उपयोग केला जातो.
१०. शिकणे किंवा अध्ययन ही विकास प्रक्रियाच आहे.
११. नवनवीन आव्हाने अध्ययनाला अधिक समृद्ध बनवितात. तर थकवा, कंटाळा, एकाकीपणा या बाबी अध्ययनास मारक ठरतात.
१२. अनुभवावर मेंदू एकाचवेळी भागशः आणि समग्रपणे प्रक्रिया करतो.

मेंदू संशोधनाचे शिक्षणविषयक दहा निष्कर्ष:-

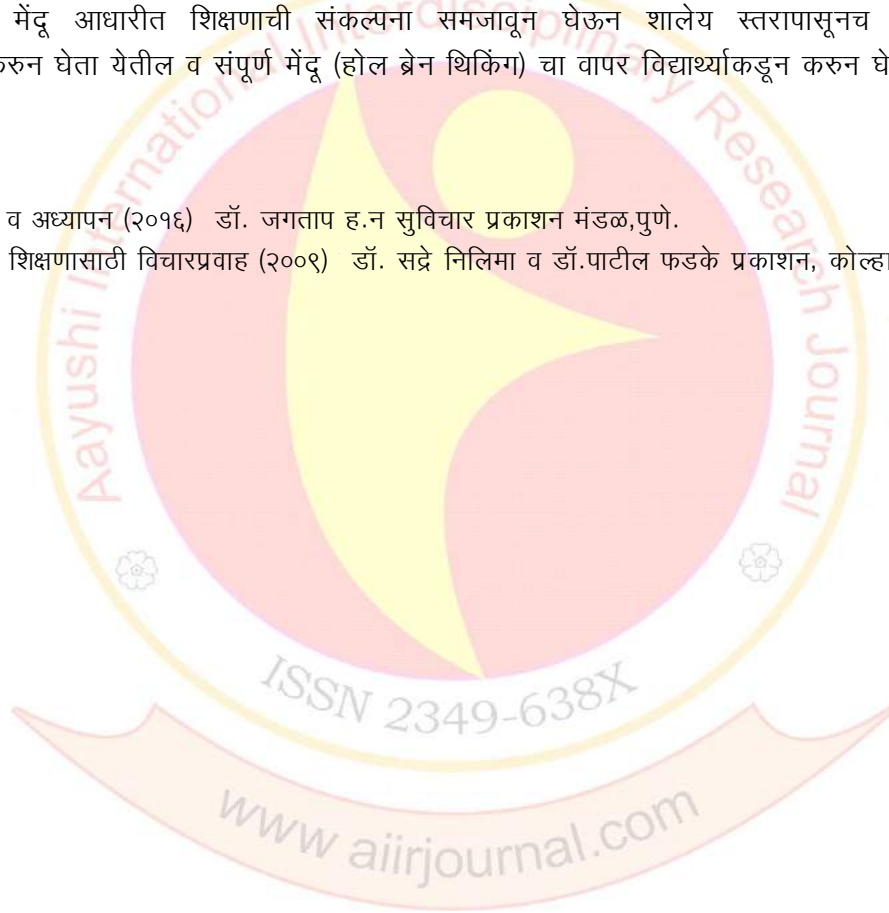
१. मेंदू ही एक गुंतागुतीची व्यवस्था आहे. मेंदूमध्ये विविध प्रकारची कार्य करणारी विविध केंद्रे असली तरी ती सर्व एकात्मरितीने काम करित असतात.
२. पूर्वज्ञानाला चालना देण्यातूनच नवीन ज्ञानरचना तयार होतात.
३. शिकण्याची प्रक्रिया, ही मूर्त वस्तू आणि अमूर्त कल्पना हातळाण्याचे प्रभावी कौशल्य विकसन, अशी रचनात्मक प्रक्रिया आहे.

४. अध्ययन प्रक्रिया ही सामाजिक व सांस्कृतिक घटनांनी प्रभावित होणारी प्रक्रिया आहे.
५. मानवी अध्ययनाचे स्वरूप व दर्जा तसेच स्मरण प्रक्रिया ही त्याच्या मनःस्थितीवर अवलंबून असते.
६. अनुभव घेण्यासाठी विविध तंत्रांचा आणि सांकेतिक पद्धतीचा उपयोग करून स्मरणामध्ये काही प्रमाणात वाढ करता येते.
७. मेंदूच्या कार्यकारी रचनेत अनुभवांनी बदल होऊ शकतो.
८. विद्यार्थ्यांच्या आहारातील जीवनसत्त्वे व खनिजद्रव्ये यांच्या अपुरेपणामुळे विद्यार्थ्यांना थकवा येणे, अवधान केंद्रित करता न येणे, लक्षात न राहणे अशा गोष्टी घडतात.
९. स्त्रियांमध्ये गंध संवेदना अधिक असते तसेच भाषिक स्मरणामध्ये पुरुषांपेक्षा सरस असतात. तर पुरुषांमध्ये स्त्रियांच्या तुलनेने गणितीय, तार्किक व कूट उकलनक्षमता अधिक प्रभावी असल्याचे दिसून येते.
१०. शिकण्याच्या प्रक्रियेत माणसाला अधुन-मधुन विरंगुळ्याची आवश्यकता असते.

मेंदू आधारीत शिक्षणाची संकल्पना समजावून घेऊन शालेय स्तरापासूनच मेंदू आधारित कृती विद्यार्थ्यांकडून करून घेता येतील व संपूर्ण मेंदू (होल ब्रेन थिंकिंग) चा वापर विद्यार्थ्यांकडून करून घेता येईल

संदर्भ-

- i. अध्ययन व अध्यापन (२०१६) डॉ. जगताप ह.न सुविचार प्रकाशन मंडळ,पुणे.
- ii. गतिमान शिक्षणासाठी विचारप्रवाह (२००९) डॉ. सत्रे निलिमा व डॉ.पाटील फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

बालकांच्या शिक्षणातील समाजातील पालकासाठी आंचारसहिता

गिरी दिलीप मोतीगिर

संशोधक

एम.ए.एम.एड डी.एस.एम.

१.१ प्रस्तावना :

प्रत्येक व्यक्ती प्रथम स्वतःच्या विकासाच्या किंवा फायद्याचा विचार करतो. स्वतः या शब्दाची कक्षा रूढांते. व यामध्ये पत्नी मुले मुली यांचा समावेश होतो. या विचारामध्ये फक्त भौतिक विकासाचा विचार प्राधान्याने केला जातो म्हणजेच घरामध्ये विविध प्रकारच्या वस्तु घेणे कपडे व इतर वस्तु विकत घेतल्या जातात. या सर्व वस्तु अल्पजीवी आहेत म्हणजेच विशिष्ट कालावधीनंतर त्या नष्ट होणार आहेत. परंतु आपले मुल मात्र सचेतन आहे. संतती हीच खरी संपती आहे. आपले मुल जिवनामध्ये यशस्वी होणे महत्वाचे आहे. त्यासाठी संपुर्ण जिवनभर संघर्ष चालू असतो . त्याच्या विकासासाठी आपण विचार करणे गरजेचे आहे. प्रत्येक पालक हा शिक्षक असतो. माता हि आद्यगुरू असते.

प्रत्येक मानसाला दर्जेदार जीवन जगावे असे वाटत असते. आपल्या जीवनात अधिकाधिक आनंद राहावा असेच सदैव वाटत असल्यामुळे तो जीवन जगत असताना सदैव धडपडत असतो. अशीच धडपड त्याची सतत सुरू राहते. व या दरम्यान त्याच्या हातुन काही संभाव्य चुका वा अन्याय इतर दुसऱ्या व्यक्तीवर घडण्याची शक्यता अधिक असते. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीसाठी काही मर्यादा ह्या आखुण ठेवणे उचित असतात. या करीताच अधिकार, कर्तव्ये व हक्क अशा अनेक संज्ञानी रुप घेतलेले आहे. म्हणून प्रत्येकाचे जीवन हे अधिकाधिक आनंदमय व्हावे व प्रत्येक पालकाची त्याच्या पाल्याचा व्यक्तीमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी प्रयत्नशील असतात.

बालकांना शिक्षणाच्या माध्यामातून प्रारंभीपासुन शिक्षणाद्वारे जे संस्कार टाकले जातात ते चिरस्थायी राहून भविष्यातील आदर्श नागरिक घडविण्यास मदत करतात. म्हणून प्रत्येक पालकानी आपल्या पाल्याना शिक्षण मिळवून देणे हा त्यांचा हक्क आहे.

प्राप्त परिस्थीचा विचार करता आज मुलाच्या शिक्षणात त्याच्या जडणघडण करण्यात आणी त्याच्यावर संस्कार करण्यात पालकाचा सहभाग हा सर्वाधिक आहे. पालक मात्र याकडे दुर्लक्ष करीत आहेत. आजच आपले जिवन गुतांगुतीचे आहे. जिवनाला विलक्षण वेग आला आहे. अनेक ताण तणाव आहेत. रोजच्या जगण्यासाठी धावपळ करावी लागते. त्यातून आम्हाला वेळ मिळणे कठीण आहे. असाच पाढा पालक वर्गाकडुन वाचला जात आहे. एकदा का मुलाला शाळेत घातले त्याला सर्व शैक्षणिक साधने उपलब्ध करुन दिली त्याची फिसची प्रवासाची शिकवणीची व्यवस्था केली की आपली काही जबाबदारी नाही असे अनेक पालक मानतात. आणी एवढे कर्तव्य पार पाडले की सुस्कृत मुल आपणहुन आपणाकडे चालत येईल अशी भोळी भावडी आशा बाळगुन पालक असतात. पण शेवटी निराशाच वाटयाला येते. त्यासाठी आपणच आपल्या मुलांवर सुस्कार रुजवायचे आहे. त्याचे शारीरिक, बौद्धिक मानसिक, भावनीक विकास करायचा आहे. आणी हे काम आपण करणे आवश्यक आहे यांची एकदा खात्री झाल्यानंतर त्याबाबत पालकानी कुणाच्याही मदतीची अपेक्षा करुन चालणार नाही. आपल्या पाल्याच्या विकासात भुमिका कोणती आहे आणी त्यासाठी आपण कोणकोणते कर्तव्य पार पाडले पाहिजे यांची निश्चीती करावी व त्या दिशेने आपले कार्य चालू ठेवावे. पालकानी आपल्या पाल्याबाबत कर्तव्यपुर्तीसाठी कशाप्रकारे कार्य करावे व आपली वागणुक यासंबंधी काही मार्गदर्शक सुत्रे शाळा शाळातुन किंवा महाविद्यालयातुन जे पालक मेळावे घेतली जातात त्या सर्व पालक मेळाव्यातुन पालकाचे उद्बोधन करताना माडण्यात येणाऱ्या सुत्राना पालकाची आचारसहिता म्हणता येईल.

पालकानी खालीलप्रमाणे आंचार संहिताचा वापर आपल्या दैनंदिन जिवनात करावा.

१. मी माझ्या मुलांच्या शाळेतील सर्व शिक्षकाबरोबर प्रेमाने वागेल.
२. मी माझ्या मुलांशी नेहमी प्रेमाने वागेल. परंतु त्याचे फाजील लाड करणार नाही.
३. मी माझ्या मुलांची तुलना समाजातील, व कुंटुबातील इतर मुलाबरोबर करणार नाही.
४. मी माझ्या मुला-मुलीमध्ये भेदभाव न करता समान संधी उपलब्ध करुन देईल.
५. मी माझ्या मुलांसमोर त्याच्या शिक्षक व शाळेविषयी टिका करणार नाही.
६. मी कायद्याने निषेध ठरवलेल्या मादक पदार्थांचे व औषधाचे माझ्या पाल्यासमोर सेवन करणार नाही.
७. मी माझ्या दैनंदिन जिवनातील ठरावीक वेळ माझ्या कुंटुबासाठी व त्यामध्ये प्राधान्याने मुला-मुलींसाठी देण्यात येईल.

- ८.मी माझ्या पाल्याच्या शाळा प्रवेशाच्या वेळी शाळेने घालून दिलेल्या सर्व नियमांचे पालन करीन आणि आपल्या पाल्याला शाळेने वेळोवेळी घातलेल्या निर्णयाच्या अमलबजावणीसाठी शाळेस सर्वतोपरी सहकार्य करीन.
- ९.मी माझ्या मुलासमोर इतर धर्माबदल कोणताही अनुद्गार काढणार नाही व इतर धर्माचा द्वेष करणार नाही.
१०. मी माझ्या स्वतःचे मते किंवा माझ्या आशा आंकाक्षा मुला मुलीवर लादणार नाही.
- ११.मी माझ्या मुलापाशी असणाऱ्या सुप्त गुणाच्या विकासासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करीन .
- १२.मुलाच्या व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी आवश्यक त्या उपक्रमामध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करीन.
- १३.मुलाच्या दैनंदिन शाळेतील कार्यक्रम व अभ्यास याविषयी दक्ष राहिल.
- १४.घरातील दुरचित्रवाणी, रेडीओ टेप यासारख्या प्रसार माध्यमावर नियंत्रण ठेवील.
१५. शैक्षणिक कामासाठी तसेच ज्ञान वाढवणारे कार्यक्रम ऐकण्यासाठी आणि पाहण्यासाठी मुलांना प्रोत्साहन देईल.
- १६.मुलांच्या आरोग्याविषयी व स्वच्छतेविषयी मुलांना चांगल्या संवयी लावण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करीन.
- १७.मी स्वतःच्या पाल्याला स्वतः कामे करण्यासाठी प्रोत्साहित करीन.
- १८.घरात आणि समाजात इतरांना मदत करण्याची पाल्यांना चांगली सवय लावीन.
- १९.वर्षभरातील विविध सणातून कुटुंबातील विविध कार्यक्रमांमधून राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना रुजवण्याचा प्रयत्न करीन.
२०. 'जगा आणि जगु दया' या सुत्राचा सतत अवलंब करीन.

वरील नमुद केलेल्या इतर आवश्यक त्या आचारसंहितेचा अवलंब समाजातील सर्व पालकांनी मनापासून केला तर त्यांचे वर्तन सदैव सदाचारी राहिल व त्यातून त्यांचे चांगले संस्कार त्यांच्या मुलावर रुजल्या जातील. आपल्या मुलांच्या भवितव्याची सुंस्काराची जबाबदारीप्रामुख्याने पालकांनीच पार पाडणे आवश्यक आहे.

अशाप्रकारे वरीलप्रमाणे आपल्या मुलांच्या सुस्कारासंदर्भात पालकांनी बंध्याची भुमीका न घेता कर्तव्यदक्ष पालकाची भुमीका इतर सर्व अडचणी बाजूला ठेवून पार पाडणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ सुची :

- i. बापट मा.गो.(१९९५) 'शैक्षणिक संशोधन'पुणे.नुतन प्रकाशन,
- ii. भितांडे वि.रा. (१९८५) 'शैक्षणिक संशोधन पध्दती'पुणे.नुतन प्रकाशन,
- iii. 'पालक संपर्क अभियान'.

दहा जीवन कौशल्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

गुंड अमृता वासुदेव

सहशिक्षिक

रा.जि.प. शाळा, सडवली ता. पोलादपूर

जि. रायगड

काटकर तात्यासाहेब शिवाजी

कर्मवीर बाबासाहेब पाटील ज्यू. कॉलेज सदाशिवनगर

ता. माळशिरस जि. सोलापूर. ४१३१०१

प्रस्तावना -

शाळांनी केवळ शैक्षणिक केंद्रे असून चालणार नाही तर त्यांनी ज्ञान व कौशल्य यांची केंद्रे बनले पाहिजे असे डॉ. अब्दुल कलाम म्हणतात. आजच्या यांत्रिक जीवनशैलीमुळे आई वडील दोघेही अर्थाजनासाठी धडपडत व घराबाहेर असतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हे आजच्या शिक्षणप्रणालीचे ध्येय आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासामध्ये बौद्धिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, नैतिक व क्रियात्मक अशा विविध पैलूंचा समावेश होतो. या सर्वांगीण विकासासाठी विविध जीवन कौशल्य सहाय्यक ठरतात.

शिक्षण ही सतत, निरंतर चालणारी गतीमान प्रक्रिया आहे. शिक्षण हे फक्त शाळेत किंवा महाविद्यालय येथेच मिळते असे नाही तर व्यक्ती सभोवतालच्या वातावरणातून, अनुभवातून शिक्षण घेत असतो. सहज शिक्षण, औपचारीक शिक्षण व अनौपचारीक शिक्षण हे शिक्षणाचे प्रकार आहेत, शिक्षण कोणतेही असो त्यातून व्यक्तीच्या कौशल्यांचा विकास होणे गरजेचे आहे मानवी जीवनात जीवन कौशल्य शिक्षणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

Life is a Art. जीवन एक कला आहे. कला ज्याठिकाणी त्याठिकाणी कौशल्ये असते. जीवन कौशल्याची गरज मानवाला जीवन जगताना आवश्यक आहे. जीवन कौशल्यामुळे उद्याचा नागरिक चांगला तयार होऊन अपले राष्ट्र उत्तम बनण्यास मदत होईल. प्राप्त ज्ञानाचा जीवनाशी संबंध जोडता आला पाहिजे. यासाठी शालेय पातळीवर अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम व पाठ्यपुस्तकत दहा जीवन कौशल्ये समाविष्ट केली जावीत जेणेकरून विद्यार्थ्यांना सर्वच क्षेत्रातील समस्या सोडवू शकेल.

WHO ने १९९७ साली जीवनकौशल्ये सांगितली आहेत. भारतात राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा NCF: २००५ च्या मार्गदर्शक तत्वानुसार शैक्षणिक वर्ष २००९ पासून प्राथमिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात दहा जीवनकौशल्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

जीवन कौशल्य : व्याख्या

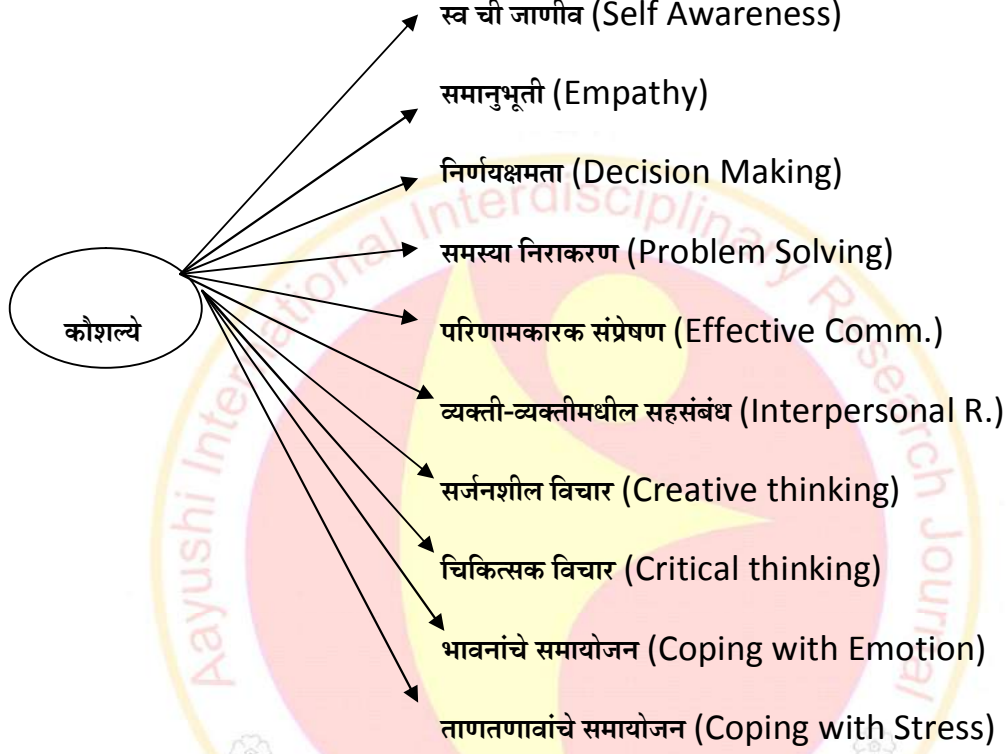
- जीवनाच्या वाढ व विकासाच्या महामार्गावर प्रगती करण्याच्या दृष्टीने अध्ययन कर्त्यांच्या क्षमतांचा योग्य विकास करणे म्हणजे जीवन शिक्षण होय.
- जीवन कौशल्यांचे शिक्षण म्हणजे व्यक्तीच्या स्वतःच्या मानसिक व शारीरिक सर्वोत्कृष्ट क्षमतांचा वापर करून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करणे होय.
- WHO in १९९३ - The abilities for adaptive and positive behavior that enable individuals to deal effectively with demands and challenges of everyday life.
- व्यक्तीला दैनंदिन जीवनातील गरजा आणि आव्हाने यांना परिणामकारकपणे तोंड देण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सकारात्मक आणि समायोजित वर्तनासाठी लागणाऱ्या क्षमता म्हणजे जीवन कौशल्य होय.

जीवन कौशल्य शिक्षणाची उद्दिष्टे -

- विद्यार्थ्यांमध्ये स्व ची जाणिव विकसित करणे
- विद्यार्थ्यांना भावनांचे योग्य प्रकारे समायोजन साधण्यास मदत करणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्ती-समाज यामधील संबंधाबाबत निकोप अभिवृत्ती निर्माण करणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये समजूतदारपणा, सहनशीलता, समानुभूती विकसित करणे.
- विद्यार्थ्यांना दैनंदिन जीवनात येणाऱ्या अडचणी व समस्यांवर विचारपूर्वक निर्णय घेऊन योग्य मार्ग काढण्यास समर्थ बनविणे.
- विद्यार्थ्यांना माहिती, ज्ञान आणि कौशल्यांचा सखोल अभ्यासातून प्रभावी संवाद साधण्यास सक्षम बनविणे.
- विद्यार्थ्यांने सभोवतालची परिस्थिती, प्रसंग, कृती यांचा सखोल अभ्यास करून वस्तुनिष्ठपणे तर्क व अनुमानाद्वारे विश्लेषण करण्याची क्षमता विकसित करणे.

८. विद्यार्थ्यांमध्ये परिस्थितीची जाणीव ठेवून योग्य निर्णय घेण्याची क्षणता विकसित करणे.
९. विद्यार्थ्यांमध्ये तणाव विरहित आनंदी जीवन जगण्याची क्षमता निर्माण करणे.
१०. विद्यार्थ्यांमधील सर्जनशील विचार प्रक्रियेचा विकास करणे.

दहा जीवन कौशल्ये -

१. **स्व ची जाणीव** - स्व ची जाणीव म्हणजे स्वतःच्या क्षमता, इच्छा, विचार, अभिरूची यांची जाणीव व त्यानुसार ध्येय, करिअर निवडणे, व्यक्ती ध्येय गाठण्यासाठी, जीवनातील यश मिळविण्यासाठी सतत धडपड करित असतो. शिक्षणातून त्याला स्व ची जाणीव झाल्यास त्याला जीवन कौशल्याबरोबर स्वतःच्या कौशल्याचा विकास करता येईल.

२. **समानुभूती** - समानानुभूती म्हणजे दुसऱ्याच्या भूमिकेत शिरण्याची क्षमता, इतरांशी वागताना आपण त्यांच्याही भावनांचा, मताचा आदर केला पाहिजे. बौद्धिक विकासाबरोबर भावनिक विकासाही महत्वाचा आहे. थोडक्यात इतरांच्या सुख दुःखात सहभागी होऊन गरजा आणि परिस्थिती जाणून घेऊन त्याबद्दल आपणे विचार व्यक्त करण्याचे कौशल्य होय.

३. **समस्या निराकरण** - समस्या निराकरण या कौशल्यात स्वतःच्या समस्या सोडविण्यासाठी सक्षम बनणे. दैनंदिन जीवनात अनेक समस्या येतात तेंव्हा त्या समस्यांना न घाबरता कठीण परिस्थितीतून मार्ग काढणे आवश्यक असते. समस्या, तिची कारणे, उपलब्ध पर्याय व त्यातून कृती या कौशल्यात अभिप्रेत असल्याने कोणतीही समस्या ही समस्या न राहता त्यातून मार्ग काढण्याची क्षमता विकसित करते.

विद्यार्थ्यांमध्ये या जीवन कौशल्याचा विकास झाल्यास तो स्वतंत्रपणे विचार करू शकतो. व आत्मविश्वासाच्या आधारे आत्मनिर्भर होऊ शकतो. समस्या निराकरणाची प्रक्रिया प्रत्येक विद्यार्थ्यांसाठी वेगवेगळ्या स्वरूपात असू शकते.

४. **निर्णय क्षमता** - निर्णयक्षमता हे एक महत्वाचे कौशल्य आहे. कोणताही निर्णय घेताना तो घेता आला पाहिजे परिणाम कोणताही होवो परंतु निर्णय घेणे महत्वाचे असते. प्रत्येक निर्णयासाठी इतरावर अवलंबून न राहता निर्णयक्षमता स्वतःमध्ये येणे महत्वाचे आहे. निर्णय म्हणजे सारासार विचारानंतर एखादी गोष्ट करण्याचा केलेले निश्चय होय. निर्णयक्षमता या जीवनकौशल्यात कुणीही निर्णय लादण्याची बाब अंतर्भूत नाही. थोडक्यात दैनंदिन जीवनात निवड करणे, माहिती मिळविणे, विश्लेषण करणे, समस्या सोडविण्यासाठी योग्य पर्यायाची निवड करणे अशी प्रक्रिया व्यक्ती करतो म्हणजे निर्णय घेणे होय.

५. **परिणामकारक संप्रेषण** - एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीला पाठविलेला अर्थपूर्ण संदेश म्हणजे संप्रेषण होय. पाठविलेला संदेश जर ग्राहकाला नीटपणे समजला तर संप्रेषण परिणामकारक ठरते. प्रभावी संप्रेषण या कौशल्यातून व्यक्तीचा विकास होतो. समाजात वावरताना स्वतःच्या विचारांची शाब्दिक अथवा अशाब्दिक पद्धतीने अभिव्यक्ती करता आली पाहिजे. विचारांची देवाणघेवाण होण्यासाठी हे कौशल्य आवश्यक आहे.

६. **व्यक्ती - व्यक्तीमधील सहसंबंध** - सहकार्यात्मक वृत्ती हे व्यक्तिमत्व विकासासाठी आवश्यक कौशल्य आहे. दुसऱ्याबद्दल आदर, विश्वास, प्रामाणिकपणा यावर परस्परसंबंध अवलंबून असतात. समाजात एकमेकांबद्दल सहकार्याची भावना निर्माण होणे गरजेचे आहे. व्यक्ति-व्यक्तीमधील संबंध हे नैसर्गिक स्वरूपाचे असल्यास आंतरमानवीय व्यवहारातून एकमेकांची गुणवत्ता वाढण्यास मदत होते. हे सर्व या कौशल्यामुळे होते.

७. **सर्जनशील विचार** - सर्जनशीलता म्हणजे नवनिर्मिती. सर्जनशील विचार म्हणजे असे चिंतन जे काहीतरी नवीन उपयुक्त व असाधारण निर्माण करते. व्यक्तीच्या कल्पना, विचार यांचा विकास झाल्यास त्यांचा विकास होतो. निर्मिती एवढ्यापुरतीच सर्जनशील चिंतनाची प्रक्रिया मर्यादित नसून आपल्या मनातील निर्मितीचाही विचार यात समाविष्ट आहे. चित्रकला, शब्दकोडे व बुद्धीबळ या सारख्या स्पर्धामधून विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशील विचारांना चालना देता येते.

८. **चिकित्सक विचार** - केवळ ज्ञान देणे एवढ्यापुरतेच शिक्षणाचा उद्देश नाही. चिकित्सात्मक माहिती कंठस्थ करणे, मुलांच्या बुद्धीचा विकास व्हावा, चिंतन करण्यास, समस्या निराकरणास त्यांना प्रवृत्त करावे असे अभिप्रेत आहे. मानवाला भेडसावणारी समस्या यशस्वीरित्या सोडविण्यासाठी त्याचा आराखडा तयार करणे आणि त्या समस्येचे / माहितीचे विश्लेषण वस्तुनिष्ठपणे करण्याची विचार प्रक्रिया हे कौशल्य दाखविते.

९. **भावनांचे समायोजन** - वातावरणातील होणाऱ्या बदलांमुळे, आव्हानांमुळे किंवा काल्पनिक भीतीमुळे आपल्या शरीरामध्ये व मनामध्ये जे बदल घडून येतात त्यांना ताण असे म्हणतात. भावनांचे समायोजन हे जीवनात महत्वाचे आहे. भावना हा शब्द कोणताही क्षोभ, सहनशीलता अथवा मानवाची प्रक्षुब्धावस्था यांच्याशी संबंधित आहे. भावना सकारात्मक असो किंवा नकारात्मक असो जर त्यांना विशिष्ट मर्यादेच्या पलीकडे जाऊ दिले तर त्या अपायकारक ठरतात म्हणून भावनांवर नियंत्रण ठेवता आले पाहिजे.

१०. **ताणतणावांचे समायोजन** - सद्याचे जीवनमानात सतत होणारे ताणतणाव यातून मुक्ती मिळविण्यासाठी प्रथम त्यांची कारणे शोधणे आणि त्याचा होणार शारीरिक, बौद्धिक आरोग्याची परिणामकारकता लक्षात घेऊन समायोजन करण्याची क्षमता असली पाहिजे.

समारोप -

थोडक्यात विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी जीवन कौशल्ये शिक्षण ही काळाची गरज आहे. जागतीक आरोग्य संघटनेने जी दहा जीवन कौशल्ये सांगितलेली आहेत त्यांच्या आधारे शिक्षकाने अध्यापन करताना विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक विकास केला पाहिजे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा विकास होईल. व्यक्तिला यशस्वीपणे जगण्यासाठी लागणारी कौशल्ये देण्याचे कार्य केले जाते. व्यक्तिमत्व विकासासाठी जीवन कौशल्ये महत्वाची भूमिका बजावतात. त्यामुळे कोणताही व्यक्ती अथवा विद्यार्थी ही जीवनकौशल्ये आत्मसात करून स्वताचे जीवन यशस्वी करू शकतो.

उच्च शिक्षणातील परीक्षा: वास्तव आणि स्वप्नरंजन

जाधव अमोल अंकुशराव

एम.ए.एम.एड. सेट

पीएच.डी.संशोधक

स्वामी रामानंदतीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ,नांदेड

केकान सुशिल संदीपान

एम.ए.एम.एड.

पीएच.डी.संशोधक

स्वामी रामानंदतीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ,नांदेड

सारांश:

आज जागतिकीकरणाने मानवापुढे आणि अखिल विश्वापुढे अनेक नवनव्या सहजासहजी न सूटू शकणा-या समस्या उभ्या केल्या आहेत. मानवातील उत्तमत्वाचा विकास करणारे शिक्षण आणि हे शिक्षण देणा-या शिक्षणसंस्था आणि जगभरातील विद्यापीठातील शिक्षण देखील जागतिकीरणाच्या या सपाटयात अडकले आहे. त्यामुळे शिक्षण मग ते कोणत्याही स्तरावरील असो त्या त्या क्षेत्रात समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

प्रस्तुत निबंधामध्ये उच्च शिक्षणातील परीक्षा, परीक्षा प्रकार आणि त्याची परिणामकारकता, परीक्षांचा मानवी जीवनावर होणारा अनुकूल-प्रतिकूल परिणाम, शिक्षणसंस्थातील वाढत्या स्पर्धात्मकतेच्या पार्श्वभूमीवर उच्च शिक्षणातील परीक्षांचे मुल्यांकन, परीक्षेमुळे निर्माण होणारे विद्यार्थी आणि परीक्षार्थी असे द्वंद्व आणि त्यातील वास्तव, परीक्षेचे यशापयश, परिणामकारकता, परीक्षेतून समाजात होणा-या बदलांचा आणि यासह विद्यार्थ्यांच्या भवितव्यावर दूरगामी प्रभाव पाडणा-या अनेकविध साधक बाधक परिणामांचा सव्य आणि अपसव्य पध्दतीने विचार करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना :

विद्यार्थी काय शिकला पेक्षा कसे शिकलाहे पाहणेहे आपल्या भारतीय शिक्षणपध्दतीचे मर्म आहे आणि त्यादृष्टीने आपल्या शिक्षण पध्दतीचाकर्म सिंधांत आहे. परंतु पाश्चिमात्यांचे आणि त्यांच्या प्राण्यांवर केलेल्या प्रयोगातून उपजलेल्या शिक्षणपध्दतीचे अंधानुकरण भारतीय शिक्षण पध्दतीने केल्यामुळे आपण आपल्या शिक्षणपध्दतीचे वर्म गमावून बसलो आहोत. त्याच्या परिणामतः आपली परीक्षा पध्दतीही अपवाद राहिलेली नाही.

अपूर्णाकाच्या सुक्ष्म फरकने जीवनाला आकार देणा-या परीक्षेतील मुल्यांकन भावी पिढ्यांच्या भवितव्याला नैराश्याच्या गर्तेत किंवा यशाच्या शिखरावर नेवून पोहचविते. गुणपत्रिकेवरील ही गुणांची स्पर्धा परीक्षेमधील स्पर्धा आणि मावाच्या जीवनातील जीवघेणी स्पर्धा वाढवित आहे. या बाबीचा विचार केल्यास परीक्षा पध्दतीवरील चिंतन करणा-या वास्तवाचे आणि स्वप्नरंजनाचे भान न आलेतरच नवल..!

भारतीय शिक्षणपध्दतीच्या मर्मातून आलेला कर्म सिंधांत शिक्षणपध्दतीत अस्तित्वात होतातो पर्यंत मानवाच्या जीवनात शिक्षणाच्या माध्यमातूननाश्रमाचे आणि त्यातून बिबविल्या जाणा-या स्वालंबनाचे महत्व होते. परंतु केवळ परीक्षा पध्दतीवर विसंबून राहिल्याने रात्रीतून सिनेसृष्टीच्या क्षितिजावरचा तारा बानणा-या नटा प्रमाणे किंवा नटी प्रमाणे एका रात्रीत (वन नाईटस्टडी..!) अभ्यास करून गुणपत्रिकेवरील गुणांचीसुज वाढवून वर्तमानपत्रातील कोचिंगच्या जाहिरातीच्या गुणवत्ता यादीतील स्वत्व गमावलेले मानवी भवितव्याचे चेहरे आणि असे परीक्षार्थीतयार करणा-या परीक्षांचासंगणकाच्या आजच्या डिजिटल युगात कस्पटाईतकाही उपयोग नाही.

या सर्व बाबींचा विचार करता प्रस्तुत शोधनिबंधात उपरोल्लिखित उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने उच्च शिक्षणातील परीक्षांचे चिंतन विशद करण्याचा प्रयत्न शोधकर्त्यांनी केला आहे.

उद्दिष्टे :

१. उच्च शिक्षणातील विविध परीक्षा प्रकारांचा अभ्यास करणे आणि त्याची परिणामकारकतातपासणे
२. उच्च शिक्षणातील परीक्षांच्या थेट मानवी जीवनावर होणा-या अनुकूल प्रतिकूल परिणामाचा अभ्यास करणे.
३. शिक्षणसंस्थातील वाढत्या स्पर्धात्मकतेच्या पार्श्वभूमीवर उच्च शिक्षणातील परीक्षांचे मुल्यांकन करणे.
४. उच्च शिक्षणातील परीक्षा विद्यार्थ्यांना विद्यार्थी बनविण्याऐवजी परीक्षार्थी बनवितात या वास्तवाचा अभ्यास करणे.
५. उच्च शिक्षणातील परीक्षांमुळे विद्यार्थी स्वावलंबी होण्याऐवजी त्यांच्यातील परावलंबीत्व वाढीस लागते या बाबीचा अभ्यास करणे.
६. परीक्षेतून उध्वलेल्या मुल्यमापन प्रक्रियेतील समस्या आणि परीक्षांच्या विश्वसनीयतेचा अभ्यास करणे.

विषय विवेचन :

उच्च शिक्षणातील परीक्षांमधून केवळ पदव्यांची भेडोळी घेऊन दारोदार नोक-यांच्या आणि उदरनिर्वाहाच्या विवेचनेत वृद्धत्वाकडे झुकणा-या तरुणांची पिढीचतयार करावयाची नाही तर पध्दतीने सक्षमता आलेली आणि समाजाला तारणारी पिढीतयार करावयाची आहे या दृष्टीने या शोधनिबंधातील विचार समजून घेणे आवश्यक आहे.

उपरोल्लिखित उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने पुढील मुद्याच्या आधारे शोधनिबंधाचा विस्तार केला आहे.

१. उच्च शिक्षणातील परीक्षा-प्रकार, आवश्यकता आणि गुणदोष:

१.१ प्रकार : उच्च शिक्षणाच्या स्तरावर विद्यापीठाशी संलग्न महाविद्यालयीन स्तरावरील आणि विद्यापीठांमधील विविध ज्ञानशाखांच्या पातवळीवर विविध प्रकारच्या परीक्षा घेतल्या जातात. विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान, त्या त्या शाखेतील कल जोखण्यासाठी घेतल्या जाणा-या प्रवेशपूर्व पात्रता परीक्षा, प्रवेश घेतल्यानंतर एक ते चार वर्षांच्या अभ्यासक्रम कालावधीत घेतल्या जाणा-या सत्र परीक्षा, सहामाही किंवा वार्षिक परीक्षा, आणि अंतर्गत मूल्यांकनाच्या परीक्षा..! या सगळ्या परीक्षांच्या चक्रव्यूहातून बाहेर पडल्यानंतर द्याव्या लागणा-या स्पर्धा परीक्षा किंवा नोकर भरती पूर्व पात्रता परीक्षा अशा विविध परीक्षांच्या चाळणीतून विद्यार्थ्यांना पार पाडावे लागते. परंतु या परीक्षांच्या चाळण्यांमधूनसकसताहाती लागण्याऐवजी सगळे निरुपयोगी फोलकटच बाहेर पडते आणि ते इतस्ततः अनावश्यकपणे विखुरलेले, विस्कटल्यासारखे दिसते.

१.२ आवश्यकता:

उच्च शिक्षणातील परीक्षेमधून पदवी स्तरावरील विद्यार्थ्यांची केवळ 'सक्षमता' जोखणारी परीक्षा ठेवून प्राध्यापक, विद्यार्थी, प्रशासन, परीक्षा विभाग आदींची दमछाक करणा-या इतर सर्व परीक्षा कालबाहय ठरवून बाद कराव्यात. कारण पैशाच्या अपव्यय आणि कागद काळे करण्यापलीकडे आणि काळ्या केलेल्या कागदांची रद्दी वाढवित राहण्यापलिकडेहाती काहीही लागत नाही.त्यामुळे परीक्षेची पध्दत बदलावी.अंतर्गत मूल्यांकन कसे करावे, परीक्षा कोणत्या प्रश्नांची घ्यावी, हे ठरविण्याच्या प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घ्यावे. परीक्षा खूप घेतल्या जातात त्या चाचण्यांच्या रुपात असतात किंवा सहामाही वार्षिक असतात. परंतु ज्या घटकासाठी परीक्षांचीही उठावे केली जाते त्यांचा विचार आणि त्याला विचारातच घेतले जात नाही. म्हणून किमान उच्च शिक्षणाच्या स्तरावर परीक्षा कशा घ्याव्यात, कशा हव्यात या प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग घेतला जात नाही.तोपर्यंत विद्यार्थ्यांमध्ये परीक्षेच्या जबाबदारीची जाणिव निर्माण होणार नाही. आणि तोपर्यंत परीक्षांचे पारंपारिक स्वरूपही बदलणार नाही. त्यामुळे परीक्षेतहोणारे गैरप्रकार आणि परीक्षांचे अवास्तव महत्त्व टाळण्यासाठी परीक्षांची जबाबदारी विद्यार्थ्यांवरच सोपवावी.परीक्षेच्या विविध प्रकारामध्ये विद्यार्थ्यांना कोणती परीक्षा (तोंडी, लेखी, सत्रीय, सहामाही, वार्षिक इत्यादी) द्यायला आवडेल याचा विचार असावा.म्हणजे त्यातल्या अभ्यास घटक निवडीतून येणा-या गुणवत्तेचे स्वातंत्र्य विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी आणि अधिक जबाबदार अभ्यासक बनविल.

१.३ गुणदोष :

वर्तमान परीक्षा पध्दतीकडे आपण गुणांचा चष्मा घालून पाहिलेतर त्यात गुण अधिक दिसतील आणि दोषाचा चष्मा घालून पाहिलेतर दोषच अधिक दिसतील असे वाटते. परंतु या परीक्षामध्ये विद्यार्थ्यांचे स्थान केवळ परीक्षा देणा-या परीक्षार्थी विद्यार्थ्यांइतकेच न समजता परीक्षा कशा घ्याव्यात हे विद्यार्थ्यांला ठरविता यावे इतपत कार्यक्रमाची चाचपणी आणि आखणी या क्षेत्रातील तज्ञ- विचारवंतानी केलीतर त्या ख-या परीक्षाठरतील असे प्रस्तुत शोधकर्त्यांना वाटते.

२. शिक्षणसंस्थातील वाढती स्पर्धात्मकता आणि उच्च शिक्षणातील परीक्षा:

शिक्षणसंस्था किंवा विद्यापीठांमधील परस्पर वाढती स्पर्धा उच्च शिक्षणातील परीक्षेमध्ये अनेक गुणदोषांचे बीजारोपण करण्यास कारणीभूत ठरली आहे. आणि त्यामुळे नकळतपणे अनायासे परीक्षा पध्दतीत अनेक दोष उत्पन्न झाले आहेत. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने ठरवून दिलेल्या मूल्यांकनाच्या निकषांची पूर्तता करून शिक्षणसंस्था किंवा विद्यापीठांच्या दर्जा उंचावणे हे आजची विद्यापीठे आणि शिक्षणसंस्थेपुढील मोठे आव्हान आहे.त्यामुळेहा 'दर्जा' उंचावण्याच्या खटाटोपामध्ये खालच्या दर्जाला जाऊन कार्यभार उरकण्याकडे बराचसा कल झुकलेला आढळून येतो. परीक्षा आणि प्रशासनिकस्थितीतीलसुधारणा अशा दोन प्रमुख मार्गांनीहा दर्जा उंचावण्याची वाटचाल सुरु असते.

याशिवाय विद्यार्थ्यांचा पट टिकवून ठेवणे, विद्यार्थ्यांची नियमित उपस्थिती परीक्षा पध्दती आणि प्रामुख्याने आपापल्या प्रशासनिकसोयी आणि अवाका पाहूनतयार केलेली सर्व प्रकारची नियोजने आणि वेळापत्रके यांच्या पसा-यात शिणसंस्था आणि विद्यापीठे चितपट'होत असतात. या पार्श्वभूमीवर या स्पर्धेची तीव्रता अवलंबून असते. आणि या वाढत्या जीवघेण्या स्पर्धेचा परीक्षांवर प्रतिकूल परिणामहोतो असे प्रस्तुत शोधकर्त्यांना वाटते.

३. उच्च शिक्षणातील परीक्षा: थेट मानवी जीवनावर होणारे अनुकूल प्रतिकूल परिणाम:

शिक्षणसंस्था किंवा विद्यापीठांनी गुणपत्रिकेवर अंकित केलेल्या गुणांचा फुगवटा विद्यार्थ्यांच्या आणि परिणामतः देशाच्या भावी नागरिकांच्या भवितव्याला आकार देणारा ठरतोही एक प्रमुख बाब लक्षात घेण्यासारखी आहे. कारण विशिष्ट 'कट ऑफ' पासून वरचे परीक्षार्थी विद्यार्थी उदरनिर्वाहाचे साधन सहजासहजी मिळवून स्थिरस्थावर होतात आणि 'कट ऑफ' च्या खालील परीक्षार्थी विद्यार्थी कितीही 'सक्षम' आणि गुणवंत असले तरी त्यांच्या आयुश्याला भरकटत रहावे लागते. परीक्षेमधून उध्दभवणारी ही असमानता समाजात असमानतेची बीजे पेरून समाजातील असमानतेची दरी वाढविण्यास कारणीभूत ठरते. 'कट ऑफ' ही एक सोय असली तरी 'अपरिहार्यता' मात्र निश्चितच नाही या बाबीचे चिंतन केल्यास परीक्षांचा थेट मानवी जीवनावर होणारा अनुकूल आणि प्रतिकूल परिणामसहज लक्ष्यात येतो.

त्यामुळे 'कट ऑफ' वरून विद्यार्थ्यांच्या भवितव्याची रूपरेषा निश्चित करण्याऐवजी विद्यार्थ्यांमधील 'सक्षमता' वाढवून त्यांची जीवनरेखा स्वावलंबी बनविण्याचा विचार परीक्षांच्या माध्यमातून रुजविणे आवश्यक आहे.

४. भारतीय शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान आणि परीक्षांची कालसापेक्षता :

जगातील इतर विकसित आणि प्रगत देशांच्या तुलनेत भारत अद्यापही 'विकसनशिल' देशांच्या पंक्तित बसलेला असता तरी भारताची जीवनशैली, संस्कृती, शिक्षण आणि बौद्धीकसंपदेची गुणवत्ता याकडे पाहण्याचा जगाचा दृष्टीकोन आजही आदरयुक्त आहे. यांचे श्रेय भारताच्या शिक्षणपध्दतीला निश्चितच द्यावे लागेल. जग भारताकडे पाहात असलेल्या दृष्टीने कांही अशी गालबोट लागलेले असले तरी पाश्चिमात्य शिक्षण पध्दतीचे अनुकरण करून करत करततयार झालेल्या विघातक पध्दतीमुळेच जगाची भारताकडे पाहण्याची दृष्टी कलुषितहोत आहे असे म्हणावे लागेल.

या पार्श्वभूमीच्या अनुषंगाने जग कुठे चालले आहे आणि आपल्याला आपला देश कुठे घेऊन ठेवायचा आहे याचे चिंतन करून मगच परीक्षा पध्दतीची कालसापेक्षता, कालसुसंगततापासून त्यात उचित बदल करणेसंयुक्तिकठरेल आणि परीक्षा पध्दतीची कालसापेक्षता, कालसुसंगता भारतीय शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाच्या अधिष्ठानाच्या पायावर उभारलेली असेलतरच भारताला आपल्या जीवनशैलीचे, संस्कृतीचे शिक्षण आणि बौद्धीकसंपदेच्या गुणवत्तेचे जगाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असलेले वेगळेपण टिकवून ठेवता येईल प्रस्तुत शोधकत्यांना वाटते.

शिफारशी: या शोधनिबंधात उध्दत केलेल्या विचारांच्या आधारे पुढील शिफारशी करता येतील.

१. उच्च शिक्षणातील परीक्षा पध्दतीची कालसुसंगत पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे.
२. उच्च शिक्षणातील परीक्षामुळे विद्यार्थी केवळ परीक्षांची आणि उदरनिर्वाचे साधन मिळविण्यासाठी धडपडणारा नागरिक न बनता तो अभ्यासक व्हावा या बाबीचा विचार प्रामुख्यानेहोणे आवश्यक आहे.
३. उच्च शिक्षणातील परीक्षा पध्दती भारतीय शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाच्या अधिष्ठानाच्या पायावर आधारित असावी.
४. विद्यार्थ्यांच्या अंतर्गत मूल्यमापनाऐवजी स्वयंमूल्यमापनावर आधारित मूल्यमान पध्दती विकसित करावी.
५. विद्यार्थ्यांना परीक्षा निवडीचे स्वातंत्र्य असावे या दृष्टीने परीक्षेच्या पध्दतीची पुनर्रचना करावी.

समारोप :

अशाप्रकारे उच्च शिक्षणातील परीक्षा-प्रकार, आवश्यकता आणि गुणदोष, शिक्षण संस्थातील वाढती स्पर्धात्मकता आणि उच्च शिक्षणातील परीक्षा, उच्च शिक्षणातील परीक्षांचे थेट मानवी जीवनावर होणारे अनुकूल परिणाम आणि भारतीय शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान आणि परीक्षांची कालसापेक्षता या प्रमुख मुद्द्यांच्या आधारे प्रयोजित केलेल्या उध्दष्ट्यांच्या पुष्ट्यर्थ उच्च शिक्षणातील परीक्षा वास्तव आणि स्वप्नरंजन या शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने प्रस्तुत शोधकत्यांनी प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ ग्रंथसुची

- आगलावे, प्रदिप, (२००७).सामाजिकसंशोधन पध्दती, नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन
- महामते लक्ष्मण, (२०१०). समग्र गुणवत्ता व्यवस्थापन, पुणे: विद्या-प्रितम प्रकाशन
- दुबे पुष्पेंद्र, (दि.०२ जानेवारी २०१७).नई तालीम का छदमसंस्करण साबित हुईसेमेस्टर प्रणाली. दैनिक नई दुनिया, इंदौर, मध्यप्रदेश.
- केकान सुशील..शोडष दर्शने (अप्रकाशित)

मराठी विषयाच्या अध्यापनात भूमिकापालन प्रतिमानाचा वापर करताना शिक्षकासाठी आवश्यक क्षमता

डॉ. काळेबाग शोभा व्ही.

सहाय्यक प्राध्यापक
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

शिंदे भिमा रामचंद्र

सहाय्यक प्राध्यापक
श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे अध्यापक विद्यालय,
उस्मानाबाद

◆ प्रस्तावना :-

भूमिकापालन अध्यापन प्रतिमान हे सामाजिक आंतरक्रिया प्रतिमाने या गटातील आहे. या प्रतिमानाचे उद्गाते जॉर्ज शॅफेल व फॅनी शॅफेल हे आहेत. दररोजच्या जीवनामध्ये आपणास विविध प्रकाराच्या भूमिका पार पाडाव्या लागतात. प्रत्येक व्यक्तिला विविध प्रसंगी वेगवेगळ्या भूमिकामधून जावे लागते. मराठी विषयाचे अध्यापन परिणामकारक होण्यासाठी व विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना, नेतृत्वक्षमतांना वाव देण्यासाठी आणि अध्ययन अध्यापन मनोरंजक, प्रभावी व आनंददायी होण्यासाठी शिक्षकामध्ये विविध क्षमता असणे आवश्यक आहे.

- १) मनोभूमिका तयार करण्याची क्षमता
- २) नेतृत्व क्षमता
- ३) समायोजन क्षमता
- ४) मार्गदर्शन क्षमता
- ५) चर्चा क्षमता
- ६) आशयज्ञान क्षमता
- ७) अभिनय क्षमता
- ८) निरीक्षक निवड क्षमता
- ९) उपयोजन क्षमता
- १०) तत्वशोधन क्षमता

१) मनोभूमिका क्षमता

मराठी विषयाच्या अध्यापनात भूमिकापालन प्रतिमानाचा वापर करताना शिक्षकामध्ये मनोभूमिका तयार करण्याची क्षमता असणे आवश्यक आहे. यावेळी शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्रथमतः समस्येची ओळख करून देतात. विविध प्रश्न उपस्थित करण्याचे कौशल्ये शिक्षकामध्ये असणे आवश्यक आहे. कारण या प्रश्नातून विद्यार्थ्यांना त्या समस्येचे आकलन होणे, त्या समस्यातील विविध पात्र, प्रसंग, चित्र, भूमिका शिक्षकाला विद्यार्थ्यांसमोर प्रभावीपणे मांडण्याची क्षमता असणे महत्त्वाचे आहे.

२) नेतृत्व क्षमता

भूमिकापालन प्रतिमानाचा वापर करताना शिक्षकामध्ये नेतृत्व क्षमता असणे आवश्यक आहे. जर शिक्षकाच्या अंगी विविध नेतृत्व गुण असतील तर कोणत्याही प्रकारची समस्या असली तरी विविध भूमिका करण्यासाठी शिक्षक स्वतः सर्वांना बरोबर घेवून ती समस्या यशस्वीपणे पार पाडतील.

३) समायोजन क्षमता

शिक्षकामध्ये समायोजन क्षमता असेल तर त्या समस्येमध्ये सहभागी असलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांना बरोबर घेवून त्यांच्या गुणानुसार योग्य भूमिका दिल्या जातील व त्यांच्यामध्ये एकता निर्माण करण्याची क्षमता शिक्षकाजवळ असणे आवश्यक आहे.

४) मार्गदर्शकाची भूमिका

भूमिकापालन प्रतिमानाचा वापर करताना शिक्षकांची भूमिका मार्गदर्शकाची असावी. कारण शिक्षकाने विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा करून समस्या निवडल्यानंतर प्रत्येकांच्या क्षमतानुसार विविध भूमिका दिल्या जातात. नंतर सहभागी विद्यार्थी आपली समस्या मांडण्यासाठी आवश्यक तसा रंगमंच तयार करण्याचे काम करतात. यावेळी शिक्षक विद्यार्थ्यांना रंगमंच कसा असावा याबाबत आवश्यक

मार्गदर्शन करतात. त्याचप्रमाणे संपूर्ण प्रसंगाचे सादरीकरण झाल्यावर शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्रत्येक टप्प्यावर मार्गदर्शन करतात. प्रत्येकाची भूमिका प्रभावी कशी होईल याकडे शिक्षक अधिक भर देतात.

५) चर्चा क्षमता

विद्यार्थी जेव्हा आपल्या भूमिकेचे सादरीकरण करतात तेव्हा सादरीकरणानंतर झालेल्या प्रसंगावर चर्चा केली जाते. या चर्चाच्या वेळी शिक्षकाने प्रत्येकाची भूमिका कशी झाली, याबाबत विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा करणे गरजेचे आहे. शिक्षकामध्ये जर चर्चा करण्याचे कौशल्य प्रभावी असेल तर ते विद्यार्थ्यांबरोबर कोणत्याही प्रसंगावर चर्चा करतील त्यामुळे सहभागी विद्यार्थ्यांना प्रेरणा मिळेल व चर्चातून प्रत्येक जण आपली भूमिका अधिक प्रभावीपणे करण्याचा प्रयत्न करतील.

६) आशयज्ञान क्षमता

भूमिकापालन प्रतिमानाचा वापर करताना शिक्षकाकडे आशयज्ञान क्षमता आवश्यक आहे. कारण शिक्षक जी समस्या विद्यार्थ्यांसमोर मांडणार आहेत त्या समस्यातील भूमिका, घटना, प्रसंग, पात्र या विषयीचे परिपूर्ण माहिती शिक्षकाकडे असणे गरजेचे आहे. जर शिक्षकाकडे आशयज्ञान असेल तर विद्यार्थ्यांसमोर चांगल्या प्रकारे जी समस्या मांडू शकतील व विद्यार्थी सुध्दा ती समस्या प्रभावीपणे सादरीकरण करतील.

७) अभिनय क्षमता

शिक्षक हा उत्तम कलाकार असला पाहिजे त्याला कलेची, अभिनयाची जाणीव असली पाहिजे. तरच तो विद्यार्थ्यांच्या सुप्तगुणांना वाव देऊन विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देण्याचे काम करतील. तसेच शिक्षक स्वतः विद्यार्थ्यांच्या भूमिकेची निवड करताना प्रत्येक भूमिकाला न्याय मिळेल अशा आशयाचीच निवड करतील. एखाद्या प्रसंगातील अभिनय कसा असावा याबाबत शिक्षक मार्गदर्शन करतील व विद्यार्थ्यांकडून उत्तम अभिनय करून घेतील.

८) निरीक्षक निवड क्षमता

मराठी विषयाच्या अध्यापनात भूमिकापालन प्रतिमानाचा वापर करताना शिक्षकाकडे निरीक्षक निवड करण्याची क्षमता असावी. कारण प्रत्येक प्रसंगाचे, भूमिकाचे वास्तव निरीक्षण करण्याची कौशल्य ज्या निरीक्षकाकडे असेल अशा निरीक्षकाची निवड शिक्षकाला करता आली पाहिजे.

९) उपयोजन क्षमता

मराठी विषयातील प्रत्येक घटकाचे सादरीकरण करत असताना त्या घटकातून मिळालेले प्रामाणिकपणा, वक्तशीरपणा, कष्टाळूपणा, देशभक्ती इत्यादी मूल्ये, तत्त्वे, ज्ञानाचा प्रत्येक विद्यार्थ्यांनी दैनंदिन जीवनात वापर कसा करावा हे सांगण्याचे कौशल्ये शिक्षकाकडे असणे आवश्यक आहे.

१०) तत्वशोधन क्षमता

मराठी विषयाच्या अध्यापनात जेव्हा एखादा घटक भूमिकापालन प्रतिमानानुसार शिकविल्यानंतर शिक्षकाने शेवटी त्या घटकातील भूमिकाचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना पटवून देण्याचे कौशल्य शिक्षकाकडे असणे आवश्यक आहे.

भूमिकापालन प्रतिमानाचा अध्यापनात वापर करताना शिक्षकाच्या अंगी विविध क्षमता असणे आवश्यक आहे.

◆ संदर्भ सूची :

- पाटील ली. (१९८६), आजचे अध्यापन, पुणे : विद्या प्रकाशन
- पाटील अ. मा. (२००२), अध्यापनाचे प्रतिमाने, कोल्हापूर : सन्मित्र प्रकाशन
- पाटील जी. एस. (२००१), भूमिकापालन अध्यापन प्रतिमान, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन
- सप्रे नि. रा. (२००१), अध्यापनाची प्रतिमाने, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन

उच्च प्राथमिक स्तरावर भूगोल विषयात समाविष्ट जीवन कौशल्यांचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. सालुंके कविता

सहयोगी प्राध्यापक
शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
य.च.म.मु. विद्यापीठ नाशिक

लष्करी ज्योती

पीएच.डी संशोधक विद्यार्थी
य.च.म.मु. विद्यापीठ नाशिक

सारांश

दैनंदिन जीवनात निर्माण होणा-या विविध समस्या आणि गरजांना प्रभावीपणे सामोरे जाण्यासाठीची क्षमता विद्यार्थ्यांत विकसित करणारे शिक्षण म्हणजे जीवन कौशल्ये शिक्षण होय.(जागतिक आरोग्य संघटना)

विद्यार्थ्यांना जीवनातील गरजा भागविण्यासाठी तसेच आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी सक्षम करणे सकारात्मक वर्तनासाठी क्षमता विकसित करणे म्हणजे जीवन कौशल्यांचे शिक्षण होय.हे शिक्षण देण्यासाठी शालेय अभ्यासक्रमात जीवन कौशल्यांचा समावेश करण्यात आला केशव भांडारकर,सुनंदा लोहकर (शिक्षण समिक्ष २०१५) यांचा मते जीवन कौशल्ये असंख्य असू शकतात यांनी एकूण ८२ जीवन कौशल्ये मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.गोयल व गोयल यांनी देखील मानवी जीवनाला आवश्यक कौशल्यांची विभागणी १२ वर्गत केली आहे.तर जगभरातील झालेल्या विचारविनीमयानुसार W.H.O,UNEP,UNICEF यांच्या सहकार्याने एक समुदायिक कार्यक्रम निश्चित करण्यात आला १९९७ मध्ये जीवन कौशल्ये शिक्षण या संकल्पनेचा उदय झाला.या असंख्य जीवन कौशल्यांमधून विद्यार्थी जीवनाला आवश्यक मूलभूत जीवन कौशल्यांची निवड करण्यात आली यात एकूण १० गाभाभूत जीवन कौशल्ये म्हणजे,स्व-जाणिव,समानानुभूती,समस्या निराकरण,निर्णयक्षमता,परिणामकारक संप्रेषण,सर्जनशील विचारप्रक्रिया,चिकित्सक विचारप्रक्रिया,व्यक्ती-व्यक्तीमधीलसंबंध,भावनांचे समायोजन,ताणतणावाचे समायोजन. या जीवन कौशल्यांचा समावेश शालेय अभ्यासक्रमात करण्यात आला.शालेय विषयात या दहा जीवन कौशल्यांचा समावेश आढळतो का?भाषा विषयातून तर जीवन कौशल्यांची रुजविण्याची संधी शिक्षकांना मिळत पण सामाजिक शास्त्र सारख्या विषयांना जीवन कौशल्ये रुजविण्यासाठी संधी मिळते का? ही दहा जीवन कौशल्ये भूगोल विषयातील आशयात देखील समाविष्ट करण्यात आलेली आहे का?या दहा जीवन कौशल्यांपैकी कोणत्या जीवन कौशल्यांची रुजवणूक भूगोल विषयाचा माध्यमातून केली जाते.अगदी कमी कालावधीत भूगोल शिक्षक ही जीवन कौशल्ये रुजविण्यासाठी किती प्रयत्न करतो.या संबंधीचा माहितीचा शोध घेण्यासाठी सर्वेक्षण या पध्दतीचा वापर करून मुलाखत तंत्राचा साहायाने ३० शिक्षकांची मुलाखत घेतली आहे.भूगोल विषयात जास्त वेळा आलेली जीवन कौशल्यांचा शोध घेण्यासाठी सर्वेक्षण या पध्दतीतील दस्ताऐवज या पध्दतीचा वापर करून इ.५ वी ते ८ वी पर्यंत पाठांचे विश्लेषण केले असता संशोधना अंती प्रत्येक जीवन कौशल्याची संख्या प्रत्येक पाठात किती प्रमाणात आहे हे निष्कर्षात मांडण्यात आले आहे.

प्रस्तावना

जीवन कौशल्ये शिक्षण म्हणजे जीवनेपयोगी शिक्षण होय.चार भिंतीच्या आतिल शिक्षणाचा विद्यार्थ्याला खुल्यापध्दतीने जीवन जगतांना उपयोग व्हावा या करिता जीवन कौशल्ये शिक्षण देणे आज काळाची गरज झाली आहे.विद्यार्थ्याला जीवन जगण्याचे कौशल्ये हे शाळेतून दिले जावे ही अपेक्षा आज समाजाची व शिक्षणव्यवस्थेची आहे.८ ही अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी शालेय अभ्यासक्रमात जीवन कौशल्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.ज्या पध्दतीने एखादा कुशल कामगार मग तो सुतारकाम ,चर्मकाम अथवा विणकाम करणारा असो एकदा ते कार्य करणाचे कौशल्य त्या व्यक्तीला अवगत झाले तर ती व्यक्ती आयुष्यभर त्या कौशल्याच्या जोरावर प्रगती करत राहते अगदी त्याचप्रमाणे जर विद्यार्थ्याला जीवन जगण्याचे कौशल्ये शालेय अभ्यासक्रमातून व दैनंदिन अध्ययन अनुभवातून दिले तर तो यशस्वी जीवन जगू शकतो तसेच जीवन कौशल्यांचा आधारे व्यक्ती अन्य कौशल्ये प्राप्त करून आपल्या जगण्यात सुसंगती आपू शकते.एक व्यक्ती म्हणून समाज व परिसराशी सकारात्मक साहचर्य संबंध प्रस्थापित करू शकते.आज मुलांना दैनंदिन जीवनात त्यांच्या कुवतीपेक्षाही जास्त मोठया गरजांना तोंड द्यावे लागते.त्यांनी शैक्षणिक यशही मिळविले पहिजे.अभ्यासा व्यतिरिक्तच्या इतर अनेक उपक्रमांत उत्कृष्ट सहभाग घेऊन ,योगदान दिले पाहिजे.सहकार्य वृत्तीने काम केले पाहिजे.वैयक्तिक व सामाजिक विषयांवर जबाबदारपणे योग्य निर्णय घेतले पाहिजेत.विधायकपणे कुटुंब व समाजाला योगदान देणे,विभिन्न प्रकारच्या समाजाबरोबर परिणामकारकपणे सकारात्मक पध्दतीने आंतरक्रियेत सहभागी होता येणे आणि उत्पादक कार्यकुशल नागरिक निर्माण होण्यासाठी ज्ञान,कौशल्ये आणि मूल्ये आत्मसात करण्यासाठी जीवन कौशल्ये शिक्षण हे व्यक्तीला समक्ष करतात या विचाराने जागतिक आरोग्य संघटनेने १९९७ मध्ये जीवन कौशल्ये शिक्षणाचा समावेश शालेय अभ्यासक्रमात असवा हे सुचविले.

जीवन कौशल्ये ही असख्य असू शकतात केशव भांडारकर व सुनंदा लोहकर(शिक्षण समिक्षा २०१५) यांचा मते जीवन कौशल्ये ही ८२ असून या यांची विभागणी प्रमुख दोन गटात करण्यात आली आहे १ मृदू जीवन कौशल्य २ दृढ जीवन कौशल्य,गोयल व गोयल यानी देखील (२०१४) मनुष्य जीवना करिता आवश्यक कौशल्यांची विभागणी १२ वर्गात केली आहे.स्व विकास,सामाजिक कौशल्ये,जीवन कौशल्ये,तर्कशुध्द विचार क्षमता कौशल्ये,संशोधन कौशल्ये,रचनात्मक कौशल्ये,प्रणाली विचार कौशल्ये,माहितीयुग कौशल्ये,नेतृत्व प्रशासन आणि व्यवस्थापन कौशल्ये,आध्यात्मिक कौशल्ये,योग कौशल्ये,समग्र विकास कौशल्ये,अशी असंख्य कौशल्ये असून यातील मावनी जीवनासाठी आवश्यक कौशल्ये यांचा समावेश शालेय अभ्यासक्रम केला आहे. जगातील कोणत्याही देशातील नागरिकांनासाठी किमान कोणते शिक्षण असावे जेणेकरून त्यांचे जीवन संपन्न होईल या विचारातून W.H.O,UNEP,UNICEF यांच्या सहकार्याने जगातील प्रत्येक देशातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठीचा एक सामुदायिक कार्यक्रम निश्चित करण्याचा १९९७ मध्ये प्रयत्न केला व त्यातूनच या कल्पनेचा उदय झाला.प्रत्येक व्यक्तीला जगण्यासाठी किमान कोणती कौशल्ये आवश्यक आहेत.हे निश्चित करण्यात आले व ही कौशल्ये प्रत्येक देशाने आपल्या शालेय शिक्षणातून विकसित करावी अशी अपेक्षा ठेवण्यात आली. जगभर घेण्यात आलेल्या विविध कार्यक्रमांचा सूक्ष्म अभ्यास करून बालकांच्या व कुमारवयीन मुलांच्या निकोप वाढीसाठी जागतिक आरोग्य संघटनेने दहा गाभाभूत जीवन कौशल्यांची निवड केलेली आहे.ती जीवन कौशल्ये म्हणजे स्व:जाणीव,समानानुभूती,समस्या निराकरण,निर्णयक्षमता,परिणामकारक संप्रेषण,व्यक्ती-व्यक्तीमधील सहसंबंध,सर्जनशील विचार प्रक्रिया,चिकित्सक विचार,भावनांचे समायोजन,ताणतणावांचे समायोजन, त्यानुसार २००५ च्या आराखडयात जीवन कौशल्ये शालेय अभ्यासक्रमात असावी असा उल्लेख झाला, तर २०१० च्या अभ्यासक्रम आराखडयात जीवन कौशल्ये शिक्षण हे शालेय अभ्यासक्रमतून दिले जात असताना शिक्षकांची भूमिका काय असावी यावर विचार मांडण्यात आले राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० मसुदयात पृष्ठ क्र . १३ वर मुद्दा क्र . १, २, ३ मध्ये या संदर्भात जीवन कौशल्यांतून व्यक्तिमत्त्व विकास आणि मूल्यमापन या उपशीर्षकामध्ये जीवन कौशल्यांचे महत्त्व व गरज स्पष्ट केलेली आढळते.(राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० पृष्ठ क्र . १३)

२.जीवन कौशल्यांची माहिती व अर्थ

२.१)'स्व' ची जाणिव स्वतःला पूर्णपणे ओळखणे म्हणजेच स्वतःची बल स्थाने,मर्यादा,इच्छा,आवडी -निवड,उणिवा इ.विषयी स्पष्ट जाणीव असणे,वेगळ्या शब्द सांगावयाचे झाले तर स्वतःला ओळखणे जाणून घेणे म्हणजे 'स्व' ची जाणिव होय

२.२)समानानुभूती एखादी व्यक्ती ,ती आपणाशी निगडित असो अथवा नसो तिच्या ठिकाणी आपण आहोत असे समजून तिच्या सुखदुःखाशी समरस होऊन तिला जाणून घेणे म्हणजे समानानुभूती होय.यातून आपण त्या व्यक्तीला समजून घेऊ शकतो.तिच्या समस्या आपल्यापेक्षा भिन्न असेल तरीही तिचा आपण स्वीकार करू शकतो.

२.३)समस्या निराकरण जेव्हा आपल्यासमोर समस्या येतात तेव्हा उपलब्ध असणा-या उपायापैकी योग्य उपाय निवडणे,कृती करणे.संपूर्ण समस्या सोडविण्याची सकारात्मक यश प्राप्त करण्यासाठी समर्थ बनविण्याची प्रक्रिया म्हणजे समस्या निराकरण कौशल्ये.

२.४)निर्णय क्षमता समस्येतून बाहेर पडण्यासाठी अनेक पर्यायांचा विचार करून समस्येचे पूर्णपणे निराकरण करण्यासाठी योग्य त्या पर्यायाची निवड करता येणे म्हणजे निर्णय क्षमता कौशल्ये होय.

२.५)परिणामकारक संप्रेषण स्वतःच्या विचारांची शाब्दिक अथवा अशाब्दिक पध्दतीने प्रभावीपणे अभिव्यक्ती करता येणे म्हणजेच परिणामकारक संप्रेषण कौशल्य होय.

२.६)व्यक्ती-व्यक्ती मधील सहसंबंध दैनंदिन जीवनामध्ये ज्यांच्याशी नेहमी आपले संबंध असतात ते सर्वार्थाने निकोप ठेवण्याचे प्रयत्न म्हणजेच व्यक्ती व्यक्तीमधील संबंधाचे कौशल्ये होय.

२.७)सर्जनशील विचार रूढ पध्दतीपेक्षा वेगळ्या एखादया समस्येचा अथवा स्थितीचा विचार करण्यास प्रवृत्त होणे म्हणजे सर्जनशील विचार कौशल्ये होय.

२.८)चिकित्सक विचार माहितीचे किंवा अनुभवाचे स्वतःच्या क्षमतेनुसार वस्तूनिष्ठ स्वरूपात सुक्ष्मपणे विश्लेषण आणि परीक्षण करण्याची क्षमता म्हणजे चिकित्सक विचार कौशल्य होय.

२.९)भावनांचे समायोजन स्वतःच्या तसेच दुस-या व्यक्तीच्या भावना जाणून घेणे,त्या भावनांचा स्वतःच्या वर्तनावर होणारा परिणाम लक्षात घेऊन आवश्यकतेनुसार भावनांचे नियंत्रण किंवा व्यवस्थापन करणे म्हणजे भावनांचे समायोजन कौशल्ये होय.

२.१०)ताणतणावांचे समायोजन ताणतणावांच्या कारणांचा शोध घेणे,तसेच ताणतणावांचा शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम लक्षात घेऊन त्यांचे व्यवस्थापन करणे म्हणजे ताणतणावांचे समायोजन कौशल्य होय.

३.जीवन कौशल्ये शिक्षणाचे शिक्षणातील महत्व

- ३.१) व्यक्तीमध्ये असलेल्या आंतरिक शक्ती व गुणवैशिष्ट्यांची जाणीव होण्यास मदत करणे व त्यानुसार आवश्यक तो बदल घडवून आणण्यास प्रेरित करणे या दृष्टीने शिक्षणात जीवन कौशल्यांचे महत्त्व आहे
- ३.२)दैनंदिन जीवनात येणा-या अडचणी व समस्यांवर विचापूर्वक निर्णय घेऊन योग्य मार्ग काढण्यास विद्यार्थ्याला समर्थ करणे
- ३.३) परिसरातील माहिती,ज्ञान,इतरांचे विचार इत्यादी व्यवस्थितपणे ग्रहण करून त्यानुसार स्वतःचे मत बनविण्यास,ते योग्य प्रकारे मांडण्यास आणि प्रभावी संवाद साधण्यास सक्षम करणे
- ३.४)परिस्थितीची जाणीव करून घेऊन योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करणे.
- ३.५)इतरांबद्दल व्देष,मत्सर,दूषित विचार न ठेवता त्यांच्याबद्दल आदर,प्रेम,समानानुभूती बाळगून समाजासाठी हितकराक कृती करण्याची वृत्ती निर्माण होण्यास समर्थ करणे.
- ३.६)इतरांबद्दल दया,प्रेम,आदर,सदभावना बाळगून एकमेकांमधील वैयक्तिक व सामाजिक संबंध निकोप ठेवण्यास प्रवृत्त करणे.
- ३.७)परिसरातील घटना,कृती,प्रसंग इत्यादींबाबत सहजतेने व विचारपूर्वक निर्णय घेण्याची व ताणतणाव विरहित आनंदी जीवन जगता येण्याची क्षमता निर्माण करणे
- ३.८)आपल्या स्वतःच्या सुख दुःखप्रमाणे इतरांच्या सुख दुःखाच्या प्रसंगात सहभागी होण्यास प्रवृत्त करणे.
- ३.९)परिसरात घडलेली घटना/कृती कशा प्रकारे घडते याचा सखोल माहितीच्या आधारे विचार करून त्यावर तर्क व अनुमान काढून निष्कर्ष काढता येण्याची क्षमता विकसित करणे.
- ३.१०)एखादी कृती,विचार,पारंपरिक रीतीने मांडण्याऐवजी त्यात नाविन्य,सोपेपणा,आनंद निर्माण करून वेगळेपणाने मांडण्यास मदत करण्याची क्षमता विकसित करणे

४.उच्च प्राथमिक स्तरावरील जीवन कौशल्ये शिक्षणाचा वेध

जीवन कौशल्ये शिक्षण म्हणजे दैनंदिन जीवनातील गरजा आणि आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला क्षमता संपन्न करण्या-या सामाजिक - मानसिक क्षमता म्हणजेच जीवन कौशल्य क्षमता आहेत.या क्षमतांचा विकास करण्यासाठी जीवन कौशल्य शिक्षणाचा समावेश २००५ नंतर शालेय अभ्यासक्रमात करण्यात आला.

ज्ञानरचनावादी दृष्टीकोनातून अध्ययन अध्यापन करतांना जीवन कौशल्यांचे शिक्षण देणे अधिक सोपे होऊ शकते त्यासाठी योग्य पध्दतीने विचार करण्यासाठी त्या विचारांना व्यवहारोपयोगी बाबींची जोड द्यावी.दैनंदिन अनुभव विचारात घेऊन त्यांचा आपल्या जीवनांशी संबंध जोडावा. जीवन कौशल्य शिक्षणाच्या माध्यमातून जीवन आणि शिक्षणा यांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला तरच शिक्षण हे जीवनोपयोगी होईल.यादृष्टीने प्राथमिक,उच्च प्राथमिक स्तरावर प्रयत्न ही केले जातात.शालेय स्तरावरील सर्व विषयांमध्ये जीवन कौशल्यांचा समावेश केलेला आढळतो.प्रत्येक शिक्षक आप-आपल्या विषयानुसार विविध कृतिकार्यक्रमाचा माध्यमातून,विविध अध्ययन अनुभूतीचा माध्यमातून जीवन कौशल्यांचे शिक्षण देतांना दिसतात. काही ठिकाणी शाळा देखील जीवन कौशल्यांचे शिक्षण देण्यासाठी शिक्षकांना आवश्यक सोयी उपलब्ध करून देते जसे विद्यार्थी संख्ये नुसार क्रीडांगण,ग्रंथालय व प्रयोगशाळेची सोय,शाळेतील शिक्षकांना जीवन कौशल्ये शिक्षणाचे प्रशिक्षण देण्यासाठी कार्यशाळांना पाठवते,जीवन कौशल्ये शिक्षण प्रशिक्षण साहित्य उपलब्ध करून देते.तज्ञांची व्याख्यान कृतिसत्रे,समुपदेशकाची नेमणूक ,शाळा,पालक शिक्षक व विद्यार्थी या मध्ये सुसंवाद घडण्यासाठी सभा घेते,शैक्षणिक सहल,गिर्याहरण,समाजसेवा शिबिरे सामाजिक संस्थांना भेटी,विविध उपक्रमाचे आयोजन,व्यसनांचे परिणाम,एच.आय.व्ही./एडस,विविध साथीचे रोग आणि अनारोग्य टाळून चांगला सामाजिक आरोग्यासाठी विविध माहितीपट आणि लघुपट यांच्या माध्यमातून तसेच प्रदर्शन भरवून विद्यार्थ्यांना माहिती दिली जाते

.वरील पध्दतीचे कार्य काही ठरावीक शाळेतच केले जाते.विविध विषयातून ही जीवन कौशल्ये रुजविता यावी यासाठी शिक्षक विविध अध्ययन - अनुभूतीचा वापर करतो, आतापर्यंत झालेल्या संशोधनाच्या निष्कर्षावरून असे लक्षात येते की काही ठिकाणी ३० % शिक्षक जीवन कौशल्ये रुजविण्याचा प्रयत्न करतात. ६०% शिक्षक प्रभावीरित्या प्रयत्न करत नाही, तर २० % शिक्षकांना जीवन कौशल्यांविषयी सखोल माहिती नाही. यावर आधारित प्रभावी असे शासनाकडून प्रशिक्षण कार्यक्रमदेखील झालेले नाहीत, प्रशिक्षण झाले ते सर्व विषयांचे एकत्रित घेतले जातात.म्हणून शिक्षकाला अध्ययन अध्यापनातून जीवन कौशल्ये रुजविण्यात अडचणी येतात.म्हणून प्रत्येक विषयाचे स्वतंत्र व जास्त कालावधीचे प्रशिक्षण होणे आवश्यक आहे हे शिक्षकांचा मुलाखती वरून लक्षात येते.

६.प्राथमिक स्तरावर केलेले संशोधन

६.१)समस्या विषय

उच्च प्राथमिक स्तरावर भूगोल विषयात समाविष्ट जीवन कौशल्यांचा चिकित्सक अभ्यास

६.२)उद्दिष्टे

- १.उच्च प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात समाविष्ट जीवन कौशल्यांची चिकित्सा करणे
- २.भूगोल विषयात समाविष्ट जीवन कौशल्यांचा अभ्यास करणे.

६.३)गृहीतके

- १) उच्च प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात जीवन कौशल्यांचा समावेश आहे.
- २) शिक्षक अध्यापन करताना जीवन कौशल्ये रुजवण्याचा प्रयत्न करतात.

६.४)संशोधन प्रश्न

- १.प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात कोणत्या जीवन कौशल्यांचा समावेश आहे याचा शोध घेणे.
- २.उच्च प्राथमिक स्तरावर भूगोल विषयात समाविष्ट जीवन कौशल्यांचा शोध घेणे.

६.५)संशोधनाची कार्यपध्दती सदर अभ्यासाठी भूगोल विषयातील पाठयपुस्तकातील जीवन कौशल्यांची चिकित्सा करण्यासाठी सर्व्हेक्षण दस्तऐवज विश्लेषण ही पध्दत वापरण्यात आली.उच्च प्राथमिक स्तरावर अध्यापन करणा-या शिक्षकांना जीवन कौशल्याची किती माहिती आहे याचा शोध घेण्यासाठी नमूना म्हणून उच्च प्राथमिक स्तरावर अध्यापन करणा-या ३० शिक्षकांची निवड केली मुलाखत घेण्यासाठी मुलाखत या तंत्राचा वापर करण्यात आला.

६.६)निष्कर्ष

- *उच्च प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात सर्व जीवन कौशल्यांचा समावेश आहे.
- *उच्च प्राथमिक स्तरावरील भूगोल विषयात सर्व जीवन कौशल्यांचा समावेश आढळतो.
- *उच्च प्राथमिक स्तरावरील ८०% भूगोल शिक्षकांना जीवन कौशल्या विषया माहिती आहे.
- *उच्च प्राथमिक स्तरावर भूगोल विषयाच्या पाठयपुस्तकाची चिकित्सा केली असतो खालील प्रमाणे जीवन कौशल्याचा समावेश दिसून येतो.

वर्ग	स्व जाणिव	समानानुभूती	समस्या निराकरण	निर्णयक्षमत्ता	परिणाम कारक संप्रेषण	व्यक्ती-व्यक्तीमधील सहसंबंध	सर्जनशील विचार	चिकित्सक विचार	भावनांचे समायोजन	ताणतणावांचे समायोजन
इ.५ वी										
इ.६ वी										
इ.७ वी										
इ.८ वी										
एकुण संख्या	३४	३५	२८	३८	७२	३६	३७	७४	३४	६

वरील तक्त्याचे निरिक्षण केले असता असे लक्षात येते इ.५ वी ते ८ वी पर्यंत सर्व जीवन कौशल्यांचा समावेश भूगोल विषयाचा पाठयक्रमात आढळतो.मात्र पाठांची संख्या लक्षात घेता वर्ग नुसार जीवन कौशल्यांचे प्रमाण कमी जास्त झालेले आढळते. या जीवन कौशल्यांचा समावेश करित असतांना विद्यार्थ्यांचा वयानुसार व मानसशास्त्राचा कदाचित विचार केलेला असावा. इयत्ते नुसार विश्लेषण केले असता

* इ.५ वी भूगोल विषयात एकुण पाठांची संख्या २५ असून यात सर्व जीवन कौशल्या पैकी १९ पाठात ७६% स्व जाणिव, २०पाठात ८०% निर्णय क्षमता,१९ पाठात ७६% चिकित्सक विचार प्रक्रिया तर १८पाठात ७२% परिणामकारक संप्रेषण या जीवन कौशल्यांवर भर दिलेला दिसून येतो.

* इ.६ वी भूगोल विषयात पाठांची संख्या १९ असून यात १९पाठात १००% परिणामकारक संप्रेषण,१९पाठात १००% चिकित्सक विचार प्रक्रिया,१९पाठात ५७% व्यक्ती -व्यक्ती मधील संबंध,१०पाठात५०.२६% भावनांचे समायोजन,समस्या निराकरण व समानानुभूती या जीवन कौशल्यांवर भर दिलेला आढळतो.

*इ.७ वी च्या भूगोल विषयातील पाठयपुस्तकात पाठांचीसंख्या १८ असून यात १६पाठात८८.८०% परिणामकारक संप्रेषण,१७पाठात ९४.३५ चिकित्सक विचार प्रक्रिया व १०पाठात ५०.५५% भावनांचे समायोजन या जीवन कौशल्यांवर अधिक भर दिलेला दिसून येतो.

* इ.८ वी च्या भूगोल विषयातील पाठयपुस्तकातील पाठांची संख्या १९ असून यात १९पाठात १००% परिणामकारक संप्रेषण व चिकित्सक विचारप्रक्रियेचा समावेश आहे.१९ पाठात ५७.८६% सर्जनशील विचारप्रक्रिया या जीवन कौशल्यांवर अधिक विचार केलेला आढळतो.

* एकंदरीत सर्व जीवन कौशल्ये व इ.५ वी ते ८ वी पर्यंत भूगोल विषय विश्लेषणाचा विचार केला असता असे लक्षात येते भूगोल विषयातून मोठया प्रमाणात रूजविता येणारी जीवन कौशल्ये म्हणजे चिकित्सक विचार प्रक्रिया ८१ पाठांपैकी ७४ पाठात ९१.२%, परिणामकारक संप्रेषण ७२ पाठात ८८.५६% ,निर्णय क्षमता ३८पाठात ४६.७४% तर सर्जनशील विचार प्रक्रिया ही ३७ पाठात ४५.५१ पाठात दिसून येते. भूगोल विषयाचा सायन्स विषयात समावेश केलेला असल्याने वैज्ञानिक दृष्टीकोन निर्माण करणारे जीवन कौशल्यांचा समावेश भूगोल विषयात करण्यात आलेला असावा.

७.)उच्च प्राथमिक स्तरावर अध्यापनकरतांना जीवन कौशल्ये शिक्षणाची उपयुक्तता

७.१)परिपूर्ण व्यक्ति विकास

सकारात्मक जीवन जगण्यासाठी तसेच वैयक्तिक विकास कामाला प्राधान्य,प्रोत्साहन देण्यासाठी आत्मभान आणि आत्मविश्वास यांच्या साहाय्याने व्यक्ती स्वतःचे सामर्थ्य आणि कमतरता समजावून घेऊ शकते.आयुष्यातील संधी आळखून धोक्यांना सामारे जाण्याची तयारी करू शकते.या दृष्टीने जीवन कौशल्ये शिक्षणाची उपयुक्तता आहे.

७.२)आंतरव्यक्तिगत कौशल्यांमधून समूहविकास

आंतरव्यक्तिगत कौशल्यामुळे व्यक्ती स्वतःच्या जीवनात,कुटूंबात आणि समाजात निर्माण होणा-या समस्या ओळखून त्यांना यशस्वीपणे सामोरी जाऊ शकते.

७.३)सामाजिक विकास

जीवन कौशल्यांच्या साहाय्याने सामाजिक प्रश्न सोडविताना व्यक्ती विविध पर्यायांचा आणि फायदया - तोटयांचा विचार करते.या सर्वांचा परिणाम म्हणजे चांगले आंतरव्यक्तिगत संबंध निर्माण होऊन सामाजिक विकास साधण्यास मदत होते.त्यामुळे सकारात्मक नातेसंबंध निर्माण होऊन समुहात,गटाबरोबर कार्य करण्यासाठी खूप फायदेशीर ठरतात.शिक्षकांना शिक्षणव्यवहार करताना ही कौशल्ये खूपच उपयुक्त आहे.

७.४) पर्यावरणीय कौशल्यांचा विकास

जागतिकीकरणामुळे नवे तंत्रज्ञान आणि नवी जीवनशैली स्वीकारली त्यामुळे पर्यावरणाचा विनाश होत आहे.मुलांना पर्यावरणाचा विनाश होत आहे.मुलांना पर्यावरण व त्याचे रक्षण यांविषयी जीवन कौशल्य संवेदनशील बनवितात.मानवी अस्तित्वासाठी,वाढीसाठी आणि विकासासाठी तसेच पर्यावरणीय अरिष्टाला सामारे जाण्यासाठी आणि मानवी जीवनाशी जुळवून घेण्यासाठी जीवन कौशल्ये मार्गदर्शन करतात म्हणून जीवन कौशल्यांचे शिक्षण हे उपयुक्त ठरते.

७.५) सामाजिक आरोग्याचा विकास

जीवन कौशल्यांतून अशा कही ठरावीक आरोग्य आणि सकारात्मक कौशल्यांचा समावेश होतो.की,त्यामुळे मुलांना व्यसनांपासून व इतर धोक्यांपासून वाचण्याची प्रेरणा मिळते.अभ्यासक्रमातून वैयक्तिक,सामाजिक आणि राष्ट्रीय विकास साधण्यासाठी जीवन कौशल्ये उपयुक्त ठरतात.

सारांश

उच्च प्राथमिक स्तरावर भूगोल विषयाच्या पाठांची चिकित्सा केली असता.विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टीकोन निर्माण व्हावा या हेतूने चिकित्सक विचार प्रक्रिया,सर्जनशील विचार प्रक्रिया,आपले मत विद्यार्थ्यांला प्रभावी रित्या मांडता यावे या करीता प्रभावी संप्रेषण प्रक्रिया,योग्य वेळी योग्य निर्णय घेता यावा या निर्णय क्षमतेचे विकास करणारा आशय यात दिलेला आहे.जीवन कौशल्यांची रचना ही सांस्कृतिक आणि सामाजिक विकसनासाठी आवश्यक कौशल्यांची अंमलबजावणी सहजतेने होण्यासाठी सुयोग्य केलेली आढळते.वैयक्तिक आणि सामाजिक विकासात हातभार लावण्याचा एक प्रयत्न होत असतानाच आरोग्य आणि सामाजिक समस्यांचा प्रतिबंध व मानवी हक्काचे जतन करता येणार आहे.विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करता येणार आहे म्हणून राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ नंतर च्या अभ्यासक्रमात जीवन कौशल्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.व तेव्हा पासूनच प्रत्येक शाळेत विविध विषयांचा माध्यमातून जीवन कौशल्ये रुजविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.व S.C.E.R.T यानी जीवन कौशल्य शिक्षणावर आधारित कृतिक्रम घेतले,शिक्षण संस्था यशदा मार्फत देखील काही प्रमाणात प्राथमिक स्तरावर जीवन कौशल्य शिक्षणावर आधारित काही प्रशिक्षण घेतले जातात.मात्र शिक्षकांचा मूलाखती वरून लक्षात येते की हे कार्यक्रम पुरेसे नाही.अधिक कालावधीचे व प्रत्येक एक विषयाचे स्वतंत्र जीवन कौशल्ये शिक्षणाचे प्रशिक्षण घेण्यात यावे.सामाजिकशास्त्रा सारख्या विषयांना वर्षभरातील तासिका कमी असल्याने प्रभावी उपक्रम पण घेता येत नाही.व कृतिकार्यक्रम तयार करण्याचे प्रशिक्षण अपुरे पडते.यामुळे जीवन कौशल्ये रुजवितांना अनेक अडचणी येतात.मित्रहो यासाठी गरज आहे जीवन कौशल्यांवरील संशोधनाची आणि शिक्षण प्रशिक्षणातही हा विषय समाविष्ट करण्याची.

संदर्भग्रंथ सूची

- i. आगलावे पी.,(२०००):,'संशोधन पध्दती व तंत्रे',विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- ii. भांडारकर पु.ल.,(१९९९):,'सामाजिक संशोधन पद्धती','महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, औरंगाबाद.
- iii. भिताडे वि.रा.,(२००६):,'शैक्षणिक संशोधन पद्धती,' नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे.
- iv. मुळे रा.श.आणि उमाठे वि.तु.,(१९८७):,'शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे, महाराष्ट्र ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर.
- v. जगताप ह.ना.(२००६):,'शैक्षणिक संशोधन पद्धती,'नूतन प्रकाशन,पुणे.
- vi. बोरुडे रा.र.,(२००८):,'संशोधन पद्धतीशास्त्रातील,' पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे.
- vii. पंडित बी.बी.,(२००५):,' शिक्षणातील संशोधन,' नूतन प्रकाशन, पुणे.
- viii. यंशवतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, (२०१५), 'संशोधन मार्गदर्शक मालिका.'य.च.म.मु.वि.नाशिक.
- ix. संगोलकर अरुण.,(२०११):,'नवीन जागतिक समाजातील नवविचार प्रवाह,'इनसाईट पब्लिकेशन,नाशिक.
- x. कुलकर्णी शालीनी.,(२००९):,'मूल्यशिक्षणदृष्टी उपक्रम,' सुयोग प्रकाशन, '
- xi. कुलकर्णी वि.रा.,(१९८०) :,'शैक्षणिक संशोधन पद्धती,'नित्यनूतन प्रकाशन ,पुणे.
- xii. मूल्य व जीवन शिक्षण उपक्रम शतक महोत्सवी वर्ष, (२०१४):, मराठा विद्या प्रसारक समाज,नाशिक
- xiii. चित्ते हेमंत., (२०१५):,'शैक्षणिक संशोधन मांडणी व दिशा,'सात्विक प्रकाशन,नाशिक.
- xiv. मोरे निकेत,(२००८):,' शिक्षक व्यवसायामध्ये जीवनावशक कौशल्याचे महत्त्व एक अभ्यास.'शिक्षण समिक्षा.
- xv. खोडवे ज्ञानेश्वर,(२००८):,'इ.५ वीच्या मराठी (प्रथम भाषा) या पाठ्यपुस्तकातील जीवन कौशल्यांचे अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषण,' शिक्षण समिक्षा.
- xvi. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद,'राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५.'
- xvii. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद,'राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१०.'
- xviii. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद,पुणे – ३० (विद्या परिषद),(२०११) :,'जीवन कौशल्ये शिक्षण मार्गदर्शिका जीवन कौशल्ये नमुना पाठ भाग १ ,पुणे.

- xix. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद,पुणे - ३० (विद्या परिषद),(२०११) :; जीवन कौशल्ये शिक्षण मार्गदर्शिका अध्ययन अध्यापन पद्धती आणि मूल्यमापन भाग २, 'पुणे.
- xx. वास्कार पुष्पा.,(२०१३):,'दैनंदिन भाषा अध्यापनातून जीवन कौशल्यांची रुजवणूक,' शिक्षण समिक्षा.
- xxi. राजपूत कुलदिपसिंह.,(२०१३):,' दैनंदिन भूगोल अध्यापनातून जीवन कौशल्यांची रुजवणूक,' शिक्षण समिक्षा
- xxii. Bhavaneswane Lakshmi, (२००९):,'Life Skill Education,' University News
- xxiii. Meena.(२०१०):,'The Need for Life Skills Cented Education Via Life Skills Paradigm,' University News.
- xxiv. Swamy Raju (२०११) Life skill Education:Ruby in The crown of Human Development,'University news.
- xxv. Best,John,J.W.,'Research in Education,' Prentic Hall of India Private Limited,New Deihi.
- xxvi. Jhon W.creswell.,(२००९):,'Research Design,'SAGF pulication pvt.Ltd,(Third Edition)New Delhi.
- xxvii. Jhon W.creswell.,(२०१२):,'Education Research,'pearson Education,'डि.न, Boston, U.S.A.(fourthEdition).

उच्च शिक्षणातील व्यावसायिक नैतिकता आणि व्यवस्थापन

डॉ. सालुंके कविता

सहयोगी प्राध्यापक

शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा

यशवंतरावचव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक

पोरे सचिन अशोक

पीएच.डी.संशोधक

य.च.म.मु विद्यापीठ नाशिक

भारतीय शिक्षण प्रणालीचा इतिहास पाहिला तर असे दिसून येते की प्राचीन शिक्षण विद्यार्थ्यांचा मानसिक, आध्यात्मिक व शारीरिक शक्ती व योग्यतांचा सर्वांगीण विकास करित होते. प्राचीन काळी विद्यार्थी गुरूच्या आश्रमात विद्या प्राप्त करित असे. आश्रमामध्ये विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर दिला जात असे. विद्यार्थ्यांचे अध्ययन पूर्ण झाल्यावर तो विद्यार्थी आदर्श नागरिक म्हणून समाजाच्या कल्याणासाठी योगदान देत असे. परंतु सद्यस्थितीत नैतिकता व आध्यात्मिकतेपासून खूप दूर, मात्र भौतिकवादी लक्ष्यापर्यंत शिक्षण व्यवस्थेने भौतिक व बौद्धिक विकास केला आहे. मात्र चारित्र्य हनन किंवा मूल्यांचे हनन अशा गंभीर समस्या आपल्या समोर भेडसावत आहेत.

संशोधकांनी उच्च शिक्षणातून व्यावसायिक नैतिकता व व्यवस्थापन यांची गरज, महत्व उपयुक्तता व आवश्यकता यांवर हे संशोधन केलेले आहे.

१. प्रस्ताविक:-

सद्यस्थितीत मानवाला विभिन्न संकटांचा, समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. मानवाने बुद्धिमत्तेच्या जोरावर विकास केला. उच्च शिक्षण घेतले. मानवी जीवन समृद्ध झाले मात्र मानवामधील नैतिकता उच्च शिक्षणाच्या वाढत्या प्रमाणानंतरही लोपपावत असल्याचे दिसून येत आहे. समाजामध्ये मानवी मूल्यांना ठेच पोहोचतील अशा घटना दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य घटक बनल्याचे दिसून येत आहे.

दहशवाद, आतंकवाद, भ्रष्टाचार, मानवी अत्याचार, धार्मिक जातीयवादी हल्ले, वंशभेद, प्रादेशिकवाद, ई.च्या घटना नित्याच्या पाहून मानवातील नैतिकता ढासळली आहे. मानव इतका कठोर का बनत आहे? त्याला शिक्षणातून योग्य नैतिक शिक्षण मिळत नाही का? फक्त पुस्तकी नैतिक शिक्षण उच्च शिक्षणातून दिले जाते का? उच्च शिक्षणात व्यावसायिक नैतिकता समाविष्ट आहे का? व्यवस्थापनाच्या संबंधित असलेली नैतिकता अधिक प्रमाणात दिली पाहिजे का? हे पाहणे आवश्यक असल्याचे जाणवते.

शिक्षणक्षेत्रामध्येही नैतिकता लोप पावत असल्याचे दिसते. बऱ्याच महाविद्यालयामध्ये विद्याशाखांचे प्रमाणपत्र, पदवी, पदवीत्तर शिक्षणक्रम सुरु आहेत. विद्यार्थी प्रवेशित होतात. मात्र अर्धे शैक्षणिक वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर त्यांच्या पदवीला मान्यता मिळत नाही. त्यामुळे त्यांचे शैक्षणिक, मानसिक, आर्थिक, नुकसानही होते. याला व्यवस्थापन जबाबदार ठरते. व्यवस्थापनाची नैतिकता अशा घटनांवरून दिसून येते. महाविद्यालयात विद्यार्थी आहेत तर त्यांना शिकविण्यासाठी उच्च विद्याविभूषित प्राध्यापक वृंद उपलब्ध होत नाहीत. विद्यार्थ्यांना प्रवेशासाठी पुरेशा जागा उपलब्ध होत नाहीत. विद्यार्थ्यांनी परीक्षा दिल्यानंतर त्यांचा निकाल वेळेवर लागत नाही. विद्यार्थ्यांकडून डोनेशन घेतले जाते. विद्यार्थ्यांना आवश्यक असलेल्या सुविधा, अध्ययन साहित्य उपलब्ध होत नाही. मुल्यमापनामध्ये सतत त्रुटी निर्माण होतात. अशा घटना वारंवार घडतात. यावरून उच्च शिक्षणात व्यवस्थापन व त्यांची नैतिकता यात सुधारणा होणे आवश्यक असल्याचे दिसते.

२. नैतिकता:- नैतिकता या शब्दास इंग्रजीमध्ये ethics असे म्हणतात. 'ethicus' या लॅटीन शब्दापासून आणि 'ethikos' या ग्रीक शब्दापासून 'ethos' या शब्दाची निर्मिती झाली. नैतिकता म्हणजे व्यक्तीने, समूहाने, संस्कृती व व्यावसायिकतेबाबत नियम, प्रमाणके, मूल्ये, यांच्याद्वारे दैनंदिन जीवन जगणे होय.

मानवाचे चारित्र्य त्यांच्या कृतींद्वारे स्पष्ट होते. चांगल्याकिंवा वाईट,बरोबर वाचुकीच्याकृती त्या व्यक्तीच्या चारित्र्याची,नैतिकतेची प्रमाणता ठरवते.

व्यावसायिक नैतिकता:- व्यावसायिक जीवनामध्ये विविध टप्प्यावर आलेल्या समस्या, कार्यक्षेत्रातील संकट मुल्ये,नियम व प्रमानकाद्वारे सोडविल्या जातात.

प्रत्येक व्यवसाय हा स्वायत्त असतो.शिक्षण हा व्यवसाय केवळ जबाबदारी,कर्तव्य म्हणून नाही तर त्यांमध्ये मानवी मुल्यांचा, सेवेचा,अधिक सक्षमतेचा,संपूर्ण मानवी जीवनावर परिणाम करणारा अतंत्य महत्वाचा व्यवसाय आहे.कायदा,वैद्यकीय, तंत्रज्ञान याविद्याशाखेना नियम,नितीमत्ता व code ofconduct आहे.शिक्षणशास्त्र या व्यावसायिक शाखेला नियम,नैतिकता आहे.मात्र अजून code ofconduct नाही.

“ व्यवसायाच्या विकासासाठी जी नैतिकता पाळली जाते ती म्हणजेच व्यावसायिक नैतिकता होय.”

सर्वसामान्य व्यावसायिक नैतिकतेच्या गुणांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे मांडता येईल

१. ज्ञान :- सतत ज्ञान आत्मसात केले पाहिजे.त्या शिवाय व्यवसायाची गरज काय आहे.हे समजणार नाही.
२. निःपक्षपातीपणा:-व्यवसायामध्ये पक्षपात करून चालत नाही निःपक्षपातीपणे तुम्ही व्यवसाय केला पाहिजे.
३. धाडसीपणा:-व्यवसाय करतांनाखंबीरपणे येणाऱ्या आव्हानांचा सामना करण्याचे धाडस अंगीकृत केले पाहिजे.
४. प्रेरणा:- व्यवसाय करतांना प्रेरणादायी असलेल्या महान व्यक्तींचे जीवनचारीत्र्यपुस्तके ई.च्यामाध्यमातून सतत प्रेरणा मिळाली पाहिजे.
५. शहाणपणा/ चातुर्य:- योग्य निर्णय घेण्याचे शहानपणअसावे लागते.
६. सृजनशीलता:- बदल हा निसर्गाचा नियम आहे.सतत होणारे बदल गरजा पाहून सृजनशिलतेने चिंतन करण्याची क्षमता आवश्यक आहे.

व्यवहारिक नैतिकतेच्या गुणांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे मांडता येईल

१. नियोजन:- प्रत्येक कार्य वेळेत व्हावेव आर्थिक बाब योग्य असावी म्हणून नियोजन करावे लागते .त्यावर संपूर्ण व्यवसाय अवलंबून असतो.
२. जबाबदारी:-व्यवसायामध्ये प्रत्येकाने आपल्या जबाबदारीचे भान ठेवून कार्य करणे आवश्यक असते.
३. सकारात्मक दृष्टीकोन:-व्यक्तीला त्याच्या सकारात्मक दृष्टीकोनावरून यश लवकर मिळते .व तो कार्यप्रवण राहतो.
४. मुल्ये :-व्यवसायामध्ये मुल्यांची जपवणूक होणे आवश्यक आहे.त्याशिवाय तो व्यवसाय नैतिक म्हणून ओळखला जात नाही.
५. प्रामाणिकता:- व्यवसायामध्ये प्रामाणिकपणे ग्राहकांना सेवा देणे.त्यांच्या अपेक्षा प्रामाणिकपणे पूर्ण केल्या पाहिजेत.
६. एकाग्रता :- तुमच्या व्यवसायामध्ये एकाग्र पद्धतीने कार्य केले पाहिजे.
७. सहकार्याची वृत्ती:-प्रत्येकाशी व्यवसाय करताना आपला संबंध येत असतो .त्यांच्याशी आपण सहकार्य केले पाहिजे.
८. प्रशिक्षण :-योग्य वेळी आपण बदलानुसार व्यवसायासंबंधित प्रशिक्षण घेतले पाहिजे.
९. आंतरक्रिया:-विभिन्न घटकांशी,मानवी समूहाशी आंतरक्रीया केल्या पाहिजेत.
१०. चारित्र्य:-जसे पेराल तसे उगवेल .या उक्तीनुसार तुमचे चारित्र्य हे चांगले असेल तर व्यवसाय चांगला होतो.
- ११.प्रसंगावधान:-प्रसंग पाहून योग्य कृती करण्याचा गुण असावा लागतो.

अध्यापनकार्य विषयक गुणांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

- १.विद्यार्थ्यांसोबत कार्य:- शिक्षण व्यवसायामध्ये विद्यार्थ्यांसोबत कार्य करताना त्यांना घडविण्यास योग्य अशा कृती वारंवार कराव्या लागतात .त्यांच्या मानसिकतेचा व वयाचा विचार करून कार्य करून घ्यावे लागते.
- २.विद्यार्थी समाधान:- विद्यार्थ्यांच्या समस्यांना समजून घेऊन जो पर्यंत त्यांचे समाधान होत नाही.तोपर्यंत मार्गदर्शन,अध्यापन करावे.
- ३.व्यावसायिक प्रशिक्षण व कामगिरी:-प्राध्यापक,शिक्षक यांची कामगिरी सुधारावी म्हणून त्यांना वेळोवेळी विविध प्रशिक्षण दिले जाते
- ४ सहकार्यांशीकार्यवृत्ती:- शिक्षक,विद्यार्थी,व्यवस्थापनातील घटक यांनी आपल्या सहकार्यांशी कार्यवृत्ती वाढविण्यास मदत केली पाहिजे.
- ५ ग्राहकांशी आंतरक्रिया:- व्यवसायामध्ये ग्राहक हा देव असतो.त्याप्रमाणे शिक्षणामध्येविद्यार्थी हा ग्राहक आहे. त्याच्याशी योग्य आंतरक्रिया झाल्या पाहिजेत.

३.व्यवस्थापन:- शिक्षण हा एक व्यवसाय असून 'शिक्षणसंस्था ही तो व्यवसाय करणारी अशी एक सामाजिक संघटना आहे. अर्थातच शैक्षणिक व्यवसाय करणाऱ्या संस्थेच्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्याचे कार्य व्यवस्थापन करते.त्यासाठी शिक्षण व्यवसायाशी संबंधित अनेक घटकांना उदा .समाज,पालक,विद्यार्थीई.ना एकत्रित करावे लागते. त्यांना मार्गदर्शन करावे लागते.आणि त्यांच्याकडून अनेक प्रकारची कामे करून घ्यावी लागतात.

व्यवस्थापनाचा अर्थ:-

शुल्ज:-"व्यवसायाने निश्चितकेलेल्या धोरणांच्या अंमलबजावणीच्याक्रिया म्हणजे व्यवस्थापन होय".

स्टेनले व्हान्स :-" पूर्वनिर्धारित उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी निर्णय घेण्याची तसेच उपक्रमातकाम करणाऱ्या व्यक्तींच्या हालचालींवरनियंत्रण ठेवण्याची क्रिया म्हणजेच व्यवस्थापन होय."

मोक्फोर्लंड हात्लन इ :- "संघटीत प्रयत्नाच्या मुळाशी असलेली मुलभूत एकात्मिकव चलीतरचना म्हणजेव्यवस्थापनहोय."

व्यवस्थापनाचे घटक :-

१. नियोजन
२. प्रशासन
३. संघटन
४. मार्गदर्शन
५. आंतरक्रिया
६. पर्यवेक्षण
७. नियंत्रण
८. मूल्यमापन
९. पुनर्कार्य

व्यवस्थापन घटकांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे मांडता येईल-

- १.नियोजन:- कार्य करण्यापूर्वी ते कार्य कसे करायचे या संबंधीचा आराखडा तयार करणे म्हणजे नियोजन .सोपे,क्लिष्ट सविस्तर –संक्षिप्त,दीर्घ मुदतीचे अल्प मुदतीचे असे नियोजन करावे लागते.

- २.प्रशासन:- शैक्षणिक संस्थेतील प्रमुख,संस्थेचे अध्यक्ष,सचिव,सदस्य,प्राचार्य, ,मुख्याध्यापक,शिक्षक वृंद व कर्मचारी यांचे मिळून प्रशासन बनत असते.यातील सर्वांनी एक उत्तम व परिपूर्ण कार्य केल्यास चांगले प्रशासन निर्माण होते.व त्यातून योग्यव्यवस्थापन कार्यरत होते
- ३.संघटन:- व्यवस्थापनातील सर्व घटकांना एकत्रितपणे ध्येय,उद्दिष्टे,ठरवून त्यांचे संघटन करावे लागते.शिक्षकास संघटन करून शैक्षणिक गुणवत्ता विकसित करण्यासाठी कार्यवाही करावी लागते.
- ४.मार्गदर्शन:- सतत अद्ययावत ज्ञान देण्यासाठी विद्यार्थ्यांनायोग्य दिशा दाखविण्यासाठी व त्यांच्याकडून शैक्षणिक उद्दिष्टपुर्ती होण्यासाठी शिक्षकाला मार्गदर्शन करावे लागते.तसेच सहकार्यांशीही चर्चा करूनमार्गदर्शनदिलेकिंवाघेतले जाते.मार्गदर्शन या कलेचा वापर केल्यामुळे कार्यात गतिशीलता येते.व कौशल्ये निर्माण होते.
- ५.आंतरक्रिया:- व्यवस्थापनामध्ये परस्पर घटकांमध्ये आंतरक्रिया होणे आवश्यक असते.वेळोवेळी आंतरक्रियायोग्य झाल्यास व्यवस्थापनही चांगले होते.शिक्षकाचे विद्यार्थ्यांशी,शिक्षकांचे पालकांशी,शिक्षकांचेसहकार्यांशी,समाजाशी आंतरक्रिया होणे आवश्यक आहे.
- ६.सुसूत्रीकरण:- संस्था व संस्थेचे कार्यक्षेत्र यामध्ये समाविष्ट घटक यांची सभा,परिपत्रके संपर्क अहवाल याद्वारे चर्चा करून अडचणीतून मार्ग काढण्यात येऊन सुसूत्रीकरण करण्यात येते.त्यामुळे कार्यातील विसंगती व मतभेद टाळून एकवाक्यता साधण्यास मदत होते.
- ७.नियंत्रण:- शैक्षणिकसंस्थेतीलविविध घटकांचेकर्तव्य व जबाबदाऱ्यातसेच शासनाचे विविध नियम व अधिकार याबाबतयोग्यतीकार्यवाही होते किंवा नाही यावर नियंत्रण ठेवण्यात येते.तसेच त्यामध्ये काही अडचणी किंवा समस्या निर्माण झाल्यास सभा बैठका घेऊन चर्चा करून निर्णय घेऊन उपाय अंमलात आणण्याची कार्यवाही करण्यातयेते.तसेच आर्थिक व्यवहारावरदेखील नियंत्रण ठेवण्यात येते.आणित्यामध्येकाही अडचणी निर्माणझाल्यासउपाययोजनासर्वानुमतेठरवूनत्याचीअंमलबजावणी करण्यात येते.
- ८.मूल्यमापन :- "ठरविलेल्या योजनेप्रमाणे कार्यपारपाडले किंवा नाही,उद्दिष्टे साध्य होतात किंवा नाही यांची पाहणी करणे. यशापयशाची नोंद घेणे म्हणजे 'मूल्यमापन' होय.मुल्यमापनामुळे कार्यपद्धतीत सुधारणा करणे शक्य होते.योजिलेल्या उद्दिष्टांची,साधनांची आणि श्रमांची कार्यक्षमता,उपयुक्तताजाणून घेणे शक्य होते.आणि त्याप्रमाणे कार्य करता येते.
- ९.पुनर्कार्य :-केवळमूल्यमापन करून थांबणेमहत्वाचे नाही. तर चुकांची दुरुस्ती करणे, योजिलेल्या उद्दिष्टांच्या दिशेने यशस्वीपणे कार्य पूर्ण करून घेणे महत्वाचे असते.अपयशाची,चुकांची चिकित्सा करून त्यात योग्य ती दुरुस्ती करूनकार्य पूर्ण करणे हेच पुनर्कार्याचे ध्येय होय.पूर्ण कार्याच्या बाबतीत योग्य त्यासुधारणा हाच याचा मुख्य उद्देश्य असतो.

उच्च शिक्षणात व्यावसायिक नितीमत्तेची व व्यवस्थापनाची गरज व महत्व :-

• गरज:-

१. उच्चशिक्षणामध्ये व्यावसायिक नितीमत्तेची वाढ होण्यासाठी
२. उच्चशिक्षणामध्ये व्यावसायिक व्यवस्थापनाच्यासमावेशासाठी
३. उच्च शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक नितीमत्ता व व्यवस्थापनाचे शिक्षण देण्यासाठी
४. उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता विकसित होण्यासाठी
५. उच्च शिक्षणातील शैक्षणिक समस्यावर उपाययोजना करण्यासाठी
६. उच्चशिक्षणातील व्यवस्थापनात सुसूत्रता आणण्यासाठी
७. विद्यार्थी,महाविद्यालय,प्राध्यापक यांच्यात व्यवस्थापन संबंधित योग्य आंतरक्रिया होण्यासाठी

- ८.विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेताना सर्व सुविधांची उपलब्धता होण्यासाठी
- ९.उच्च शिक्षणात संशोधनवृत्ती वाढण्यासाठी
- १०.जागतिक दर्जाचे उच्च शिक्षण मिळण्यासाठी
- ११.सर्वानाउच्च शिक्षण मिळण्यासाठी
- १२.प्राध्यापकांची व्यावसायिकता वाढविण्यासाठी
- १३.उच्चशिक्षणातून आदर्श नागरिकांची निर्मिती होण्यासाठी

● महत्व:-

१. उच्च शिक्षणातीलव्यावसायिक नितीमत्ता व व्यवस्थापन याबाबत प्राध्यापकांमध्ये जागृती होईल.
२. उच्च शिक्षणातीलव्यावसायिक व्यवस्थापनाची आवश्यकता स्पष्ट होईल.
३. प्राध्यापक,विद्यार्थी,व महाविद्यालयातील अध्यापन साहित्य व सुविधांबाबत व्यवस्थापनात सुधारणा होईल.
४. उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता विकसित होईल.
५. उच्च शिक्षणातील समस्यावर उपाययोजना करता येईल.
६. उच्च शिक्षणातील व्यवस्थापनात सुसूत्रता येईल.
७. उच्च शिक्षणातील आंतरक्रिया घडेल.
८. उच्च शिक्षणातील संशोधनवृत्ती वाढेल.

चिकित्सक मत:- उच्च शिक्षणामध्ये नैतिकता आणि व्यवस्थापन हे दोन विभिन्न घटक आहेत.नैतिकता ही अध्यात्मिक क्षेत्राकडून आलेली आहे.तर व्यवस्थापन ही संकल्पना comerce and management या क्षेत्राकडून आलेली आहे.अध्यात्म व comerce and management ही दोन्ही क्षेत्र उच्च शिक्षणात बदल घडविण्यास परिणामकारक ठरतात.व्यावसायिक नितीमत्ता व व्यवस्थापन याचा प्रभावी वापर उच्च शिक्षणात होणे आवश्यक आहे.

जागतिकीकरण,खाजगीकरण नंतर 'शिक्षण' ही सेवा म्हणून लुप्त होऊन 'व्यवसाय' म्हणून मोठ्या प्रमाणात उदयास आली. परदेशी विद्यापीठांनी भारतामधील उच्च शिक्षणाच्या संधी पाहून स्वतःची विद्यापीठे,शिक्षणसंस्था स्थापन केल्या त्यासोबतचमहाविद्यालयातील भरमसाठ शुल्क आकारून उच्च शिक्षणास सुरुवात झाली.याचा परिणाम उच्च शिक्षणामध्ये झाला.उच्च शिक्षणात स्पर्धा वाढली.विद्यार्थ्यांना आपल्याकडेप्रवेशित करण्यासाठी विविध प्रकारचे प्रयत्न केल्या जाऊ लागले.बऱ्याच महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांचे प्रमाण कमी झाले तर मोजक्याच महाविद्यालयात विद्यार्थी संख्या भरमसाठ वाढली.त्यातूनच विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या सुविधा,अध्ययन साहित्य,पुरेशा प्रमाणात मिळत नसल्याचे प्रकार उघडकीस येऊ लागले.तज्ञ प्राध्यापकांची कमतरता,विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशाच्या समस्या,मूल्यमापनाच्या समस्या दिसून येत आहेत.

उच्च शिक्षणात या घटना वारंवार घडू नयेत म्हणून उच्च शिक्षण गुणवत्तापूर्ण व दर्जेदार होईल यासाठी योग्य व्यवस्थापन निर्माण होऊन त्यामध्ये व्यावसायिक नितीमत्ता वृद्धिगत होणे गरजेचे आहे.

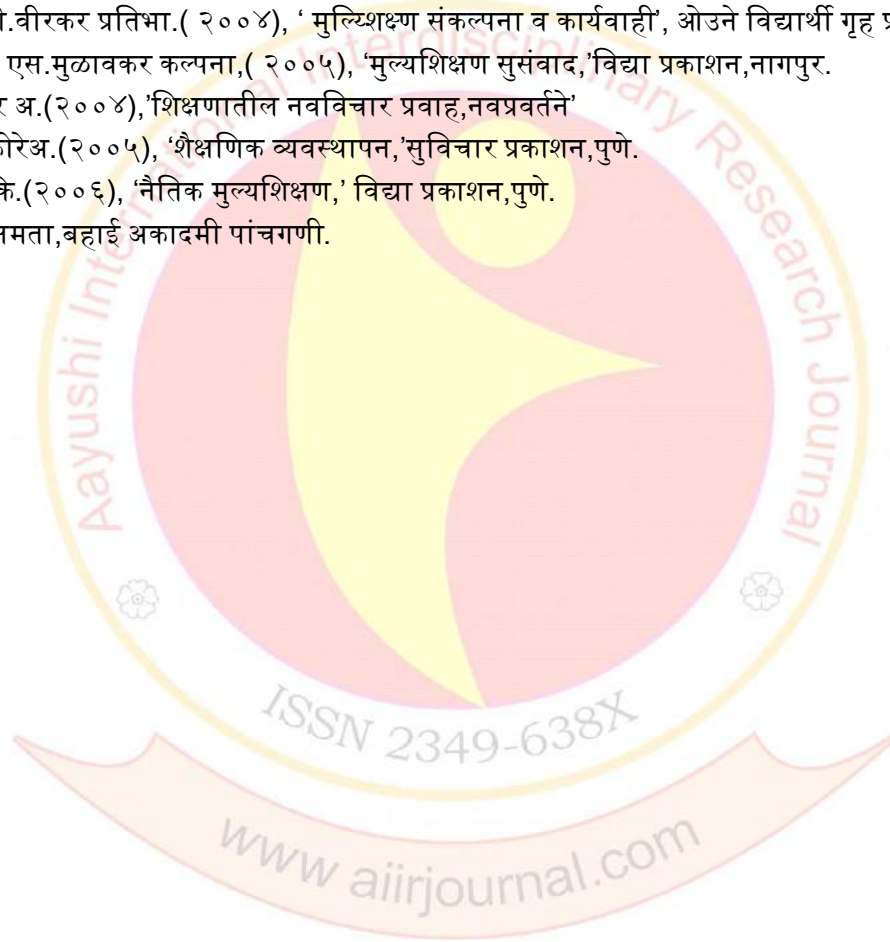
उच्चशिक्षणाशी संबंधित सर्वच घटकामध्ये व्यावसायिक नितीमत्ता व योग्य व्यवस्थापनाचीकार्यशैलीविकसित झाली तर दैनंदिन भेडसावनाऱ्यासमस्यांचे प्रमाण नष्ट होण्यास वेळ लागणार नाही.

समारोप:-निष्कर्षतः म्हणता येईल की व्यावसायिक नैतिकताव व्यवस्थापन एकत्रितपणे विद्यार्थ्यांना सर्वांगीणविकास,उच्चज्ञान,योग्यता,क्षमतायांचाउपयोगकुटुंब,समाज,राष्ट्र,वसंपूर्णमानवतेच्याहितासाठी करण्यास पृवृत्त करेल हा हेतू साध्य व्हावा म्हणून उच्च शिक्षणामध्ये सद्भाव,समभाव,वैज्ञानिक

दृष्टीकोन,मुल्ये,कर्तव्ये,जबाबदाऱ्यायांचे प्रत्यक्ष अनुभव विद्यार्थ्यांना देता येतील अशी शिक्षकांनी तयारी केली पाहिजे.सोबतचसर्व शिक्षण प्रणालीतील घटकांनीही याची जाणीव असावी.तेव्हा उच्च शिक्षणातूनआदर्श नागरिक बनून आदर्श समाज घडणार आहे.तो समाज स्वच्छव समस्यांपासून अलिप्त असलेला आदर्श निर्माण करणारा असेल.

संदर्भग्रंथ सूची :-

- i. सहस्रबुध्ये वी.ह.(१९८४), 'शिक्षणातून नैतिक मूल्य संवर्धन',साधना प्रकाशन,पुणे.
- ii. पै वामनराव.(१९९०), 'तुमचे भाग्य तुमच्या विचारात',जीवनविद्या मिशन,मुंबई.
- iii. करंदीकर सु.(१९९७), ' मूल्यशिक्षण',फडके प्रकाशन,कोल्हापूर.
- iv. आगलावे पी.,(२०००):,'संशोधन पध्दती व तंत्रे',विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- v. वीरकर पी.वीरकर प्रतिभा.(२००४), ' मुल्यशिक्षण संकल्पना व कार्यवाही', ओउने विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे.
- vi. मुळावकर एस.मुळावकर कल्पना,(२००५), 'मूल्यशिक्षण सुसंवाद',विद्या प्रकाशन,नागपूर.
- vii. सांगोलकर अ.(२००४), 'शिक्षणातील नवविचार प्रवाह,नवप्रवर्तने'
- viii. मगरशी कोरेअ.(२००५), 'शैक्षणिक व्यवस्थापन',सुविचार प्रकाशन,पुणे.
- ix. नागतोडे कि.(२००६), 'नैतिक मूल्यशिक्षण,' विद्या प्रकाशन,पुणे.
- x. नैतिक सक्षमता,बहाई अकादमी पांचगणी.

कुशल मनुष्यबळ निर्मितीसाठी कौशल्यपूर्ण शिक्षण

जाधव अनिता सुनिल

संशोधक विद्यार्थिनी,

शिक्षणशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

सारांश :- विद्यार्थ्यांचे कौशल्य वाढविण्यासाठी त्यांच्या अभ्यासक्रमात बदल करणे गरजेचे आहे. कौशल्य विकसित झाल्यास त्याचा उपयोग दैनंदिन कामकाजात, नोकरीत, व्यवसायात करता येईल तसेच त्याचा फायदा चांगले मनुष्यबळ निर्माण करण्यासाठी होईल.

प्रस्तावना :- सगळ्यात जास्त तरुणांची संख्या असणाऱ्या भारत देशाला आता गरत आहे ती या उपलब्ध ताकदीच फायदा कौशल्यपूर्ण कसा करून घेता येईल. या सर्व तरुणांना कौशल्यपूर्ण शिक्षण दिल्यास डॉ. ए.पी.जे.चे २०२० चे स्वप्न साकार करण्यासाठी या ताकदीचा निश्चित उपयोग करता येईल.

सं.स. गरज :- पारंपारिक अभ्यासक्रमात कौशल्य विकसित मनुष्यबळ प्राप्त हात नसल्यामुळे त्यांना पुन्हा प्रशिक्षण देऊन त्यांचे कौशल्य विकसित करावे लागेल. या प्रक्रियेमुळे वेळ व पैसे खर्च होत असल्याने अभ्यासक्रमातच तसे बदल केल्यास कौशल्यपूर्ण मनुष्यबळ मिळेल.

महत्त्व :- कौशल्यपूर्ण मनुष्यबळाचा योग्य वापर झाल्याने समाज, देशघडविण्यासाठीचे स्वप्न पूर्ण करता येईल.

उद्दिष्ट :-

१. विद्यार्थ्यांच्या पारंपारिक व्यवसायाचा अभ्यास करणे.
२. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या प्राप्त परिस्थितीनुसार कौशल्यपूर्ण व गुणवत्तापूर्ण व्यावसायिक शिक्षण कसे देता येईल याचा अभ्यास करणे.
३. विद्यार्थ्यांच्या पारंपारिक व्यवसायासंबंधीची अभिरूची तपासणे.
४. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षणासोबत व्यवसायिक शिक्षणाचा समावेश कसा करता येईल याचा अभ्यास करणे.
५. पारंपारिक व्यवसायिक शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना व्यवसायाच्या विविध संधी कशा निर्माण करून देता येईल याचा अभ्यास करणे.
६. विद्यार्थ्यांच्या व्यवसायामध्ये संधीची उपयुक्तता तपासणे.
७. विद्यार्थ्यांच्या विविध कलागुणांना वाव देणे.
८. व्यवसायिक शिक्षण आणि पारंपारिक अभ्यासक्रम यांचा समन्वय साधणे.
९. वाढत्या बेरोजगारीस आळा घालणे.

संशोधनाची गृहीतके :-

१. प्रचलित शिक्षण पद्धतीत व्यवसायिक शिक्षणाचा समावेश नाही.
२. विद्यार्थी ज्या भौगोलिक परिस्थितीतून येतात त्या भौगोलिक परिस्थितीत कोणकोणते व्यवसाय करता येतात याचे शिक्षण मुलांना दिले जात नाही.
३. आदिवासी व डोंगराळ भागातून आलेल्या विद्यार्थ्यांच्या सांस्कृतिक व व्यावसायिक विकासाच्या दृष्टीने विशेष प्रयत्न केले जात नाही.
४. प्रचलित शिक्षण पद्धतीत प्राप्त परिस्थिती व वातावरणाशी निगडित उद्योग व व्यवसायाचे शिक्षण मुलांना दिले जात नाही.
५. विद्यार्थ्यांच्या घरचा वातावरणाचा तसेच त्यांच्या पालकांच्या आर्थिक परिस्थितीचा त्यांच्या व्यवसायाचा विचार केल्या जात नाही.

परिकल्पना :-

१. सध्याच्या शैक्षणिक अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांना उपयोजनात्मक उपक्रम किंवा व्यवसायिक उपक्रम दिला जात नाही.

२. डोंगराळ भागातील माती, दगड, वनस्पती, प्राणी व इतर नैसर्गिक साधन संपत्ती यांचेशी विद्यार्थ्यांच फार जवळून संबंध आलेला असतो. त्यामुळे त्यांच्या माहितीचा शास्त्रशुद्ध पद्धतीने उपयोग करून घेता येतो. तसेच पर्यावरण व्यवस्थापनेसाठी त्यांचा उपयोग करून घेता येतो.
३. व्यवसायिक शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभिरूचीनुसार शिक्षण देता येईल.
४. विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या आवडीच्या क्षेत्रात स्वतःचा व्यवसाय करणे सुलभ होईल.

संशोधनाच्या मर्यादा :-

घटक मर्यादा : सदरील संशोधनात केवळ औरंगाबाद जिल्ह्यातील आश्रमशाळांचा समावेश करण्यात आला आहे.

आशय मर्यादा :- सदरील संशोधनात केवळ प्रचलित अभ्यासक्रमासोबत पारंपरिक व्यवसायांची सांगड घालण्यात आली आहे.

क्षेत्र मर्यादा :- सदरील संशोधनात फक्त औरंगाबाद जिल्ह्यातील आश्रमशाळेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

कालमर्यादा :-सदर संशोधनासाठी कालमर्यादा २०१४-१७ या वर्षापुरती मर्यादित आहे.

समस्या व उपाय :-

पारंपरिक अभ्यासक्रमात कौशल्य बाबतचे शिक्षण नसल्याने निर्माण होणारे मनुष्यबळ लगेच वापरता येत नाही, अभ्यासक्रम तीन भागात विभागणे ६०+, २०+२०, ६० टक्के मूलभूत विषय, २० टक्के उपयोगिक आणि २० टक्के सहायक.

Table No. 1.

Sr. No.	Curricular Stream	Total No. of Credits in Three Years
I st Year Study	I. LANGUAGE CURRICULUM	
	A. Indian Language	4
	B. English	4
	II. MAJOR CURRICULUM	
	A. Major (Core)	10
	B. Major (Supportive)	4
	C. Major (Applied / Innovative)\	4
	III. LIFE-SKILL CURRICULUM	
	A. Job Oriented Soft Skills.	2
	B. Value Oriented Courses	2
	Total =	30
II nd Year Study	I. LANGUAGE CURRICULUM	
	A. Indian Language	4
	B. English	4
	II. MAJOR CURRICULUM	
	A. Major (Core)	10
	B. Major (Supportive)	4
	C. Major (Applied / Innovative)	4
	III. LIFE-SKILL CURRICULUM	
	A. Job Oriented Soft Skills.	2
	B. Value Oriented Courses	2
	Total =	30

III rd Year Study	I. LANGUAGE CURRICULUM	
	A. Indian Language	4
	B. English	4
	II. MAJOR CURRICULUM	
	A. Major (Core)	10
	B. Major (Supportive)	4
	C. Major (Applied / Innovative)	4
	III. LIFE-SKILL CURRICULUM	
	A. Job Oriented Soft Skills.	2
	B. Value Oriented Courses	2
	Total =	30

Table No. 2.

Distribution of Total Credits Between Various Streams of Curriculum

Sr. No.	Curricular Stream	Total No. of Credits in Three Years	Percentage
	LANGUAGE CURRICULUM A. Indian Language (16 hrs) B. English (16 hrs)	32	17.8
	MAJOR CURRICULUM A. Major (Core) (60 hrs) B. Major (Supportive) (24 hrs) C. Major (Applied / Innovative) (32 hrs)	118	64.4
	LIFE-SKILL CURRICULUM A. Job Oriented Soft Skills. (16 hrs) B. Value Oriented Courses (16 hrs)	32	17.8
	Total	180	100

In Making the above calculations, 1 hr/week of lecture of 90 minutes of other participatory learning methods as teaching – learning inputs given in a course is converted into 1 credit. An undergraduate normally works for 30 hrs/week and 15 weeks (90 working days) in a semester or weeks (180 working days) in an academic year.

Life-Skill curriculum is not only made part of the main curriculum, but also given a space comparable to language studies. This is in order to avoid any peripheralisation of the issue. This has very special relevance for students coming from disadvantaged backgrounds. Unlike under the major curriculum, here the focus is on general soft-skills. Again, a balance is brought between highly instrumentalized, market driven soft-skills and a value oriented and general life-enhancing skills. Under the job oriented life-skills, courses in Communicative abilities, Leadership skills, Public relations, event management, Language Transcription, Additional Foreign Languages, Computer and IT skills, Office Management, Basic Accounting, Basic Marketing, Media Management, Advertising, Cultural Tourism and numerous other courses can be thought about depending upon the local needs and available expertise.

सदर संशोधनामुळे गांधीजींचे खेडी स्वयंपूर्ण बनविण्याचे स्वप्न साकार होण्यास मदत होईल.

शिक्षणाचे जीवन कौशल्य विकासातील योगदान

उभाळे मोतीलाल सुकदेव

श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे
कॉलेज ऑफ एज्युकेशन उस्मानाबाद.

१.प्रस्तावना :- व्यक्तिचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी सर्वप्रथम त्यादृष्टीने ध्येय निश्चित करून ते साध्य करण्यासाठी तळमळीने प्रयास करणे आवश्यक असते. शिक्षणातूनही हेच अपेक्षित असते. त्यातूनच व्यक्तिविकास साधला जाऊन राष्ट्रविकासाही घडून येण्यास मदत होते. राष्ट्रविकासाची संकल्पना प्रामुख्याने त्या देशातील समक्ष मनुष्यबळावर अवलंबून असते. म्हणजे व्यक्तिविकास व राष्ट्रविकासांमध्ये शिक्षण महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. शिक्षणातूनच व्यक्तीमध्ये अपेक्षित वर्तन बदल घडवून आणला जातो. समाजात सतत बदल घडत असतो. त्याचा विचार शिक्षणात केला जातो. त्या अनुषंगाने शिक्षणाची सर्वसामान्य ध्येये, उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जातो. सक्षम व कुशल मनुष्य निर्मितीकडे शिक्षण लक्ष देत असते. समाजातील प्रत्येकालाच देशाचा जबाबदार नागरिक घडविण्याचा प्रयत्न केला जातो. म्हणून शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना आव्हानांना तोंड देण्याची क्षमता निर्माण करणे गरजेचे आहे. समाजातील अनिष्ट रूढींना दूर सारण्यासाठी व जीवन यशस्वी करण्यासाठी काही क्षमता व कौशल्यांची गरज असते. त्यामुळे जीवन जगणे सुसह्य होते. आजच्या स्पर्धात्मक युगात विद्यार्थ्यांना प्रचंड ताण तणावांना सामोरे जावे लागत आहे. या समस्या दूर करण्यासाठी उच्च शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना विविध कौशल्यांचे शिक्षण देणे गरजेचे आहे.

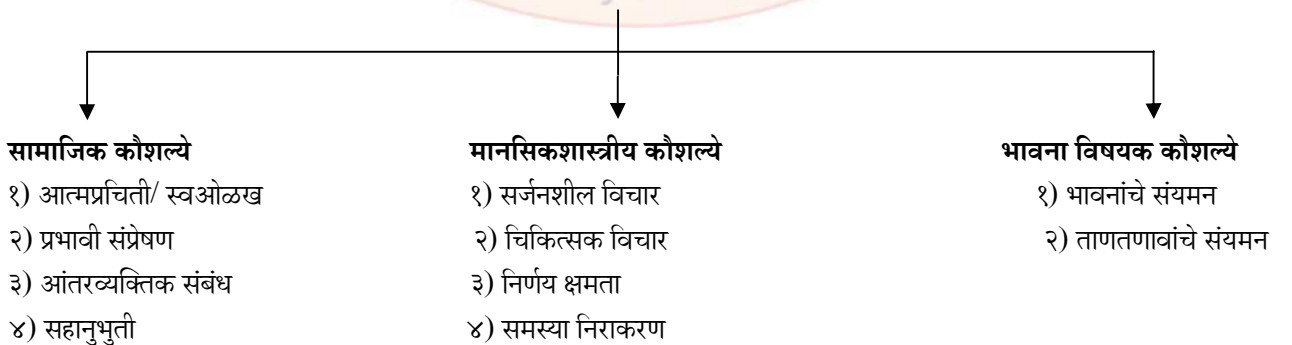
२.जीवन कौशल्ये - व्याख्या :- "जीवन कौशल्ये म्हणजे जीवन जगण्यासाठी लागणारी कौशल्ये होय". या संदर्भात जागतिक स्तरावर विचार केला जात आहे. काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेने (Who)१९९१३ मध्ये सांगितलेली व्याख्या" व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनातील गरजा आणि आव्हाने यांना प्रभावीपणे तोंड देण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सकारात्मक आणि समयोजित वर्तनासाठी लागणाऱ्या क्षमता म्हणजे जीवन कौशल्य होय"

जीवन यशस्वी होण्यासाठी प्रत्येकाला कोणती ना कोणती कृती करावी लागते . ही कृती करण्यासाठी आपली बुद्धीमत्ता पुरेशी नाही. त्या जोडीला काही जीवन कौशल्ये ही आवश्यक असतात. एखादी कृती साध्य होण्यासाठी त्या कृतीचे पुर्ण नियोजन करता यायला हवे. नियोजन करतांना अंतर्गत घटकांचे विश्लेषण करता येणे. त्यांच्याविषयी चिंतन करता येणे ही कौशल्ये ही अवगत असावी लागतात. थोडक्यात एखादे कार्य साध्य होण्यासाठी नियोजन कौशल्ये, विश्लेषण कौशल्ये, चिंतन कौशल्ये कौशल्ये, अध्ययन - अध्यापन कौशल्ये अशा अनेक कौशल्यांची गरज असते.

"ज्यामुळे अगदी सहजतेने. कमी प्रमाणात. कमी वेळात परंतु गुतवत्तापूर्ण व दर्जेदार कृती केली जाते तेव्हा त्यास जीवन कौशल्ये असे म्हणतात."

१) जीवन कौशल्ये : वर्गीकरण :- जागतिक आरोग्य संघटनेने जी जीवन कौशल्ये सांगितली आहेत. त्यामध्ये सामाजिक कौशल्ये, मानसशास्त्रीय कौशल्ये व भावनाविषयक कौशल्ये असे तीन भाग पडतात हे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे सांगता येते .

जीवन कौशल्ये

३.१ सामाजिक कौशल्ये :-

३.१.१ आत्मप्रचिती/ आत्मभान/ स्वओळख :- स्वतःला पूर्णपणे ओळखणे. स्वतःच्या क्षमता जाणून घेणे, स्वतःच्या मर्यादा, अभिरूची, स्वतःमधील असलेल्या उणिवा समजून घेणे हे एक जीवन कौशल्य आहे. ज्याप्रमाणे उच्च शिक्षणाचे अध्ययन करणाऱ्या युवकास आपल्या

प्रगतीसाठी आवश्यक असलेल्या या गोष्टी माहिती असणे गरजेचे आहे. त्याने स्वतःला पूर्णपणे ओळखलेले असणे गरजेचे आहे. ज्याद्वारे त्याला स्वतःची भविष्यातील रणनीती ठरविण्यासाठी तयार होऊ शकेल. म्हणूनच त्याला उच्च शिक्षणात विविध विषय निवडण्याची संधी दिली जाते, आपले विचार मांडण्याची संधी दिली जाते. ज्याद्वारे त्याचा स्वतःचा आत्मविश्वास वाढविला जातो. त्यानंतर त्यांच्याकडून कोणतेही कार्य करायला किंवा कोणत्याही परिस्थितीला तोंड देणे अवघड जात नाही.

३.१.२ प्रभावी संप्रेषण (Effective communication) :- आपली भावना, मते, विचार व कल्पना दुस-यापर्यंत पोहचविणे व त्यावरील प्रतिक्रियांचा स्वीकार करणे या बाबी संप्रेषणात येतात हे संप्रेषण प्रत्येकवेळी सुलभपणे होत नाही. आपले विचार इतरांना पटवून देणे आवश्यक असते. कारण तरच त्यांचा स्वीकार होणार असतो. त्याचबरोबर दुस-याची मते ऐकून घेणे व ती जर योग्य वाटली तर त्यांचा स्वीकार करणे अपेक्षित असते. ब-याचवेळा एखाद्या व्यक्तिकडे चांगली कल्पना असून देखील ती कल्पना पटवून देण्याचे कौशल्य नसल्यामुळे ती कल्पना त्याच्या पुरतीच मर्यादित राहते. त्यामुळे त्या कल्पनेपासून समाज वंचित राहतो ती व्यक्तीही सन्मानापासून वंचित राहते. अगदी सामान्य नागरिक म्हणून जगतांना देखील प्रभावी संप्रेषण कौशल्य नसल्यामुळे त्या व्यक्तीबद्दल गैरसमज देखील निर्माण होतात. यासाठी शिक्षकाने प्रभावी संप्रेषण होण्याचे मार्गदर्शन करणे अत्यंत महत्वाचे असते. विद्यार्थी ज्यावेळी नोकरीसाठी मुलाखत देतातत. स्वतःचे सादरीकरण करतात, नेतृत्व करतात त्यावेळी या गोष्टी महत्वाच्या ठरतात.

३.१.३ आंतर-व्यक्तिक संबंध (Interpersonal Relationship) :- हे जीवन कौशल्य असणा-या व्यक्तीना सामाजिक पैलुचे योग्य ज्ञान असते. ही व्यक्ती स्वतःशी आपल्या सभोवताली असलेल्या व्यक्तीशी व स्वतःशी चांगला समन्वय साधत असतात. या व्यक्ती यांच्या योग्य आकलन करण्यात इतरांच्या भावना, इच्छा व आकांक्षा योग्य आकलन करण्यात ही व्यक्ती प्रभावी असते. काही वेळेस व्यक्तीना संबंध जुळविता येतात, काहींना ते जुळविता येत नाही. किंवा जुळविता आले तरी दीर्घ काळ टिकविता येत नाही. विद्यार्थी हा समाजशील प्राणी असल्यामुळे त्याचा शिक्षकांशी, मुख्याध्यापकांशी, आपल्या मित्रांशी संबंध येतो. या ठिकाणी त्याला हे कौशल्य विकसित करण्यासाठी मोठी संधी असते. हे संबंध व्यक्तीला आपला सामाजिक बुध्यांक वाढविण्यासाठी मदत करीत असतो. इतरांच्या भावना ओळखून परिस्थितीनुसार तशी कृती करण्यासाठी आजचा विद्यार्थी हा समक्ष पाहिजे आणि हे शिक्षणाच्या योगदानातून होत असते.

३.१.४ सहानुभुती :- आपल्या सभोवतालच्या लोकांच्या सुख-दुःखात सहभागी व्हायचे असेल तर त्यांच्या दुःखाची स्थाने व कारणे माहीत असणे आवश्यक आहे. आपल्या शेजारील व्यक्तीला कोणत्या प्रसंगाने आनंद होतो. तसाच प्रसंग आपल्यावर आल्यावर त्यावेळी आपल्या मनात नेमकी कोणती भावना निर्माण होते? शेजारच्या व्यक्ती सारखीच भावना आपल्याही मनात निर्माण होणे अपेक्षित आहे. यालाच आपण समानानुभुती किंवा सहानुभुती असे म्हणतो. हे व्हायचे असेल तर दुस-याच्या भावना स्वतः इतके ओळखता येणे गरजेचे आहे. तसेच आपण ज्या समाजात राहतो. त्या समाजाची सेवा करण्याची भावना आपल्यामध्ये असणे आवश्यक आहे. आपल्या वर्तनामुळे समाजातील कोणत्याही व्यक्तीचा अवमान होणार नाही याची काळजी आपण घेतली पाहिजे. आपल्या बरोबरच इतरांचाही विकास होण्याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारची वृत्ती विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण होणे म्हणजेच सहानुभुती होय. त्या दृष्टिने शिक्षकांची भूमिका महत्वाची असते.

३.२ मानसशास्त्रीय कौशल्ये :-

३.२.१ सर्जनशील विचार :- डेव्हिड आसुबेल यांच्या मतानुसार. "समस्या सोडविण्याची क्षमता असणे, व्यक्ति भेद व बौद्धिक क्षमतांचे सामान्यीकरणाची योग्यता असणे म्हणजे सर्जनशीलता होय".

सर्जनशील विचार हा समस्यांवर उपाय म्हणून कार्य करीत असतो. समस्या ही मानवी जीवनाला प्रत्येक क्षणाला येणारी बाब असल्यामुळे या समस्यांचे निराकरण सर्जनशील विचारातून सोडविणे महत्वाचे असते. जीवन कौशल्य प्रत्येक विद्यार्थी, कर्मचारी वर्ग, व्यावसायिक किंवा मानवाने जेवढे क्षेत्र विकसित केले आहे आणि त्यात तो कार्यशील आहे. अशा प्रत्येक व्यक्तीस सर्जनशील विचारातून समस्या सोडविता आली पाहिजे. विद्यार्थी भविष्यात एक क्षेत्र निवडेल आणि आपले व्यावसायिक जीवन सुरू करेल त्यासाठी त्याला शालेय स्तरापासूनच सर्जनशील विचारांची सवय लावणे किंवा ती विकसित करण्यासाठीचे प्रयत्न शाळेच्या विविध विषयातून व प्रात्यक्षिकातून आणखी जास्तीत जास्त होणे गरजेचे आहे.

शिक्षकांनी वर्गाध्यापन करतांना विद्यार्थ्यांकडून साचेबंध उत्तराची अपेक्षा करण्याऐवजी नवनवीन पर्यायी उत्तरांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. अगदी मराठी विषयामध्ये निबंध लेखन किंवा कल्पना विस्तार अशा प्रकारची नमुना उत्तरे शिक्षकच ठरवितात व तशीच विद्यार्थ्यांकडूनयावीत अशी अपेक्षा करणे अयोग्य आहे. प्रश्न विचारातांना चटकन पाठ केलेले उत्तर विद्यार्थ्यांने यावे अशी अपेक्षा न करता त्याने प्रश्नांच्या अनुषंगाने विविध अंगाने विचार करून उत्तर द्यावे अशी अपेक्षा करावी व त्यासाठी शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना पुरेसा वेळ ही द्यावा.

३.२.२ चिकित्सक विचार (Critical thinking) :- अनेकवेळी आपण काही गोष्टीबाबत संघर्ष करीत असतो हे करावे की करू नये याबाबत तो चुकतो कारण जीवन आणि त्यात घडणारे प्रसंग हे अनिश्चित असतात अशावेळेस चिकित्सक विचार व्यक्तीने केला पाहिजे. जसे

योग्य- अयोग्य गोष्टींचा विचार करणे, योग्य विचारानुसार कृती करणे, सद्विवेकास अनुसरून विचार करणे, वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करणे इत्यादी.

चिकित्सक विचारांमध्ये प्रामुख्याने विविध चालू घटना, सूची, तत्त्वे, अवबोध, संबोध यांचे बारकाईने निरीक्षण करून त्यांचे विश्लेषण करणे परीक्षण करणे व मूल्यमापन करणे या बाबींचा समावेश होतो. आपल्या सभोवताली घडणाऱ्या घटनांची कारणीमिमांसा करता येणे आवश्यक आहे. निष्कर्ष काढण्यापूर्वी आपणास मिळालेली माहिती विश्वसनीय आहे की नाही याची खात्री करणे गरजेचे आहे. केवळ कुणी तरी सांगितले म्हणून विश्वास ठेवायचा ही गोष्ट नुकसानकारक होऊ शकते. त्यासाठी आपल्याकडे खऱ्या अर्थाने चिकित्सक वृत्ती असणे गरजेचे आहे. ही चिकित्सकवृत्ती विकसित करण्यासाठी शिक्षकांनी लक्ष देणे गरजेचे आहे.

३.२.३ निर्णायकता/ निर्णय क्षमता (Decision Making) :- व्यक्ती बहुतेक वेळा निर्णय घेताना अडचणीत येतात किंवा इतरांच्या निर्णयाचा विचार करतांना दिसतो. त्याने हे केले म्हणून आपण हे करावे त्याने अमुक शाखेला प्रवेश घेतला म्हणून आपणही तीच शाखा घ्यावी असा विचार करणे. काही वेळ चुकीचे ठरण्याची शक्यता असते. त्यासाठी शालेय जीवनापासूनच निर्णय घेण्यासाठी पालक व शिक्षक यांची कृती अतिशय महत्त्वाची असते. शिक्षणातून आपोआपच हे कौशल्य विद्यार्थ्यांना साध्य होणार नाही. प्रत्येक विद्यार्थ्यांस स्वतंत्र विचार करण्यासाठी आपले मत मांडण्यासाठी प्रेरित करता येईल अशा उपक्रमांची योजना ही जाणीव पूर्वक अभ्यासक्रमात समाविष्ट केली पाहिजे.

जीवनात जर यशस्वी व्हायचे असेल तर योग्य वेळी अचूक निर्णय घेता येणे आवश्यक मानले जाते पण त्यासाठी अचूक निर्णय घेण्याचे प्रशिक्षण मिळणे गरजेचे असते. विद्यार्थ्यांनी स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्यासाठी योग्य वातावरण शाळेत निर्माण होणे आवश्यक आहे.

३.२.४ समस्या निराकरण (Problem Solving) :- प्रत्येक व्यक्तीला जीवन जगत असतांना अनेक समस्या येत असतात त्या जर सोडविता आल्या नाही तर व्यक्तीचे आयुष्य दुःखी बनते. त्यातून काही व्यक्ती एखादी समस्या सोडविता आली नाही तर अंधश्रद्धेच्या आहारी जाऊन स्वतःचा वेळ व क्षमता वाया घालवित असतात. त्यासाठी प्रत्येकाला समस्या निराकरणासाठी आवश्यक बाबींचे ज्ञान करून देणे व त्यांच्या मध्ये समस्या निराकरणाची क्षमता विकसित करणे अपेक्षित आहे. त्यासाठी शिक्षकांनी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना सोडविता येतील अशा विविध समस्या विद्यार्थ्यांना देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना पुरेसा वेळ ही देणे गरजेचे आहे.

समस्येचे निराकरण करण्याकडे व्यक्तीचा नेहमीच प्रयत्न असणे आवश्यक असते. समस्येला घाबरून समस्येकडे दुर्लक्ष करणे हे व्यक्तीला नकारात्मकतेकडे घेऊन जात असते. शालेय जीवनात गणित, विज्ञान या विषयातून समाजा निराकरणासाठी उपक्रम असतात. त्यातून त्यांना समस्या निराकरणाचे प्रशिक्षण मिळते.

३.३ भावना विषयक कौशल्ये

३.३.१ भावनांचे संयमन (Coping of with emotion) :- आपण ज्या समाजात राहतो त्या समाजाच्या काही रूढी, परंपरा, रितीरिवाज, श्रद्धा असतात. त्यामुळे आपण आपल्या भावना व्यक्त करतांना या बाबींचा विचार करावयास हवा. राग, मत्सर, द्वेष माया, प्रेम इत्यादी भावना प्रत्येकाच्या असतात. परंतु त्या कोठे कशा व्यक्त कराव्यात. त्यांचे प्रयत्न किती तीव्रतेने करावे. यासाठी प्रत्येकाने काही बंधने पाळणे आवश्यक असते. त्यासाठी आपल्या भावनांवर नियंत्रण ठेवता येणे गरजेचे आहे. एखाद्या बाबीचा राग आला तर तो व्यक्त करण्याचा मार्ग हा समाजमान्यच असायल हवा भावनांवर संयम कसा ठेवावा याबाबतही शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करावे तसेच संवेदनांची योग्य जाणीव असणे व त्याचे योग्य प्रदर्शन करणे. सामाजिक व्यवहारांमध्ये कसे आवश्यक आहे हे शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना समजावून दिले पाहिजे.

३.३.२ ताण तणावांचे समायोजन (Coping With Stres & Strain) :- मनुष्य जीवन जगत असतांना त्याला विविध ताणतणावांना सामोरे जावे लागते बऱ्याच वेळा हा ताण तणाव असह्य वाटावा असा असतो. अशावेळी व्यक्तीचे वर्तन विपरीत होण्याची शक्यता असते. परंतु या ताणतणावांवर मात करण्यासाठीची क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित करणे गरजेचे असते. तसेच आपल्याला भेडसावणाऱ्या समस्या या कायमच्या असत नाहीत. त्यामुळे त्याचा ताण घेणे आवश्यक नाही हे शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना समजावून दिले पाहिजे.

विद्यार्थ्यांमध्ये अभ्यासाचा तणाव, उच्च शिक्षण घेतल्यानंतर नोकरी मिळेल किंवा नाही याचा तणाव यातून विद्यार्थ्यांमध्ये तणाव निर्माण होत असतो यासाठी शालेय स्तरावर व्यक्तिमत्वविकास कार्यक्रम प्रेरणादायी व्याख्याने. अभिरूची असलेल्या विषयाची निवड करण्याचे स्वातंत्र्य देणे, योगासने व प्राणायाम करवून घेणे हे ताणतणावांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी उपयुक्त असतात. अशाप्रकारे वरील सर्व जीवन कौशल्ये प्रत्येकाला सर्वसामान्य जीवन जाण्यासाठी आवश्यक असल्याने अभ्यासक्रम कोणताही शब्द नाही असो, शिक्षणाच्या कोणत्याही स्तरावर ही जीवन कौशल्ये विकसित करणे. प्रत्येक राष्ट्रातील, प्रत्येक शिक्षण व्यवस्थांचे कर्तव्य आहे.

४ जीवन कौशल्य विकासात शिक्षणाचे योगदान

- ४.१ जीवन कौशल्यांच्या रूजवणूकीसाठी शिक्षकाने वेगळा वेळ न देता. केवळ दैनंदिन अध्यापन नाविन्यपूर्ण अध्यापनकार्य नीतीचा वापर केला तरीही या जीवन कौशल्यांची रूजवणूक करता येते उदा. शिक्षकाने जीवन कौशल्यांच्या विकसनासाठी वर्गात चर्चा घडवून आणणे, बुद्धीमंथन पद्धतीचा वापर करणे, भूमिका पालन पद्धतीचा वापर करणे, वादविवाद, कथाकथन, निबंधलेखन, वक्तृत्व स्पर्धांचे आयोजन करून विद्यार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्ये विकसित करावीत.
- ४.२ जीवन कौशल्यांच्या रूजवणूकीसाठी शिक्षकाने शैक्षणिक धोरणे, अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम यांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे शाळेमध्ये स्नेहसंमेलन. उद्बोधनपर कार्यक्रम, व्याख्याने, संभाषण, शैक्षणिक साहित्य निर्मिती, कला, कार्यानुभव व्यावसायिक शिक्षण, सर्जनशील विषयांचे विवेचन, इत्यादी गोष्टींचा उपक्रमात सहभाग वाढवावा.
- ४.३ भावनिक विकास साध्य करण्यासाठी व्यक्तिमत्व विकास, प्रभावी संप्रेषणासाठी वादविवाद, चर्चा पद्धतीचा अवलंब करणे, विविध कथा व कवितांचे सादरीकरण विद्यार्थ्यांकडून करवून घेणे आवश्यक आहे. तसेच थोरपुरुषांच्या जयंती व पुण्यतिथी विद्यार्थ्यांकडून साजऱ्या करवून घेणे इत्यादी कार्यक्रम राबवावेत.
- ४.४ शिक्षणातील प्रत्येक अभ्यासक्रमात प्रात्याक्षिकांचा समावेश हा व्यक्तीला समस्या निराकरण. चिकित्सक विचारांसाठी प्रवृत्त करणारा असतो. कोणतेही प्रात्यक्षिक कार्य हे व्यक्तीला विचार करण्यास प्रवृत्त करीत असते.
- ४.५ विद्यालयामधून बहुतेक वेळा वादविवाद, वक्तृत्व स्पर्धा तसेच विविध चर्चासत्रांचे आयोजन केले जाते त्यातून आपले विचार इतरांना ऐकविणे, दुसऱ्यांचे विचार समजून घेणे यातून भावनिक कौशल्यांचे विकसन होते, लाजाळू व एकलकोंडे विद्यार्थी सुद्धा अशा उपक्रमांमधून आपला आत्मविश्वास वाढवून ते चांगल्या प्रकारे आंतर व्यक्तिक संबंध दृढ करू शकतात.
- ४.६ युवकांमधील जीवन कौशल्ये विकसनासाठी उच्च शिक्षण स्तरावर बुद्धीमंथन, परिसंवाद, अभिरूप खेळ, विविध प्रतिमाने, माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानातील विविध साधनांचा उपयोग करण्यासाठी शिक्षक नेहमीच प्रयत्नशील असतात.
- ४.७ शालेय स्तरावर विद्यार्थ्यांना व्यावहारिक जीवनांचा अनुभव दिला जातो. बँकाचा अनुभव, खरेदी- विक्रीचा अनुभव, विविध सण, उत्सवांचा अनुभव यातूनही जीवन कौशल्ये विकसित होऊन विद्यार्थी हा आपल्या ज्ञानाच्या व अनुभवाच्या कक्षा विस्तारीत करू शकतो.
- ४.८ शिक्षणामध्ये परीक्षा व आयुष्य हे दोन्ही विद्यार्थ्यांच्या समोर असतात. परंतु अभ्यासाबरोबरच त्यांनी जीवनकौशल्यांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला तर त्यांना सातत्याने यश मिळविण्यासाठी सवय लागू शकेल.

समारोप - शिक्षणातील कोणत्याही स्तरावर प्रत्येक शिक्षकांनी आपली भूमिका अगदी चोखपणे पार पाडली तर विद्यार्थ्यांना जीवन कौशल्यांचे शिक्षण सहजपणे प्राप्त होईल. विद्यार्थी किंवा युवक हा जीवनातील प्रत्येक निर्णय घेतांना कोणत्याही गोष्टी विषयी चिकित्सक विचार करण्यासाठी, इतरांच्या भावना ओळखून त्यांना मदत करण्यासाठी, स्वतःला ओळखण्यासाठी ही जीवन कौशल्ये उपयुक्त आहेत याचा विचार शिक्षक. प्राध्यापक व शिक्षणतज्ज्ञांनी केला पाहिजे. अभ्यासक्रम, अध्यापन व अध्यासेत्तर व अभ्यासपूरक कार्यक्रमांतून जीवन कौशल्ये विकसित करावीत.

६) संदर्भ सूची :-

- आहेर, हिरा. (१९९५). *उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण आणि शिक्षक*. प्रथमावृत्ती, नागपूर: विद्या प्रकाशन.
- करंदीकर, सुरेश, (२००९). *प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र*. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
- कामत, साधना. (२००१). *मानसशास्त्रीय मार्गदर्शन* प्रथमावृत्ती मुंबई : पाप्युलर प्रकाशन.
- पेंढके, प्र.सु. (२०१०), *जागतिक शिक्षणतज्ञ*. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
- मुळावकर, संतोष, मुळावकर, कल्पना. (२००५). : *मूल्य शिक्षण : सुसंवाद (प्रथमावृत्ती)*, नागपूर: विद्या प्रकाशन.
- नाकतोडे, किरण. (२००६). : *नैतिक मूल्य शिक्षण* नागपूर : विद्या प्रकाशन.
- देऊस्कर, विजय, (ऑगस्ट १९९६), *जीवनशिक्षण*. पुणे : महाराष्ट्र राज्य, शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद.
- सांगोलकर, अरूण.(२०११). *नवीन जागतिक सामाजिक शिक्षणाचे विचारप्रवाह*, नाशिक : इन्साईट पब्लिकेशन.
- जीवन शिक्षण व शिक्षक मार्गदर्शक पुस्तिका*.(२०००). पुणे: शिक्षणशास्त्र संस्था.
- Goleman, D, (१९९६). *Emotional Intelligence, why it can Matter More Than IQ*. New York. Bloomsbury.

पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत ताणतणाव या जीवन कौशल्य वापरांचा अभ्यास

वाहुळे संदीप प्रताप
संशोधक (पीएच.डी)

डॉ. पाठक सुहास एस.

सहाय्यक प्राध्यापक

शिक्षणशास्त्र विभाग

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

सारांश

आज २१ व्या शतकातील शिक्षण प्रक्रियेच्या अभ्यासक्रमास सामोरे जात आहोत. या शिक्षणामध्ये प्रामुख्याने बदल म्हणजे संगणक, इंटरनेट, मोबाईल इत्यादी इलेक्ट्रॉनिक साधनाचा वापर होय. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकास व्हावा हे आपल्या शिक्षणाचे मुख्य ध्येय आहे या ध्येय पुरतीसाठी आज आपण आपल्या शिक्षण पध्दतीतील अध्यापन अध्यापनातील मुळ संकल्पना बदलून त्या ई - माध्यमाचा वापर करत आहोत. आज लहान बालकांपासून ते पदव्युत्तर शिक्षण घेत असलेले विद्यार्थीना शिक्षण पध्दती ही आधुनिक स्वरूपाची आपणास दिसून येते. यामध्ये केवळ गुणात्मक विकास न होता त्यांचा संख्यात्मक विकास घडविण्यात यावा यामध्ये शिक्षक, विद्यार्थी तसेच पालकांचा सुध्दा समावेश असतो. यामुळे काय झाले की, विद्यार्थी हे दैनंदिन जीवनात सतत तणावग्रस्त राहतात. यामुळे पदव्युत्तर शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांची अवस्था ही फार मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. पदव्युत्तर शिक्षण घेत असलेले विद्यार्थी हे शारिरीक, मानसिक आणि बौद्धिक या सर्व घटकांमध्ये सक्षम दिसून येतात परंतु संशोधकास प्रथम दर्शनी ताणतणाव हे कौशल्य हाताळण्यास हे विद्यार्थी सक्षम नाही असे दिसून आले म्हणून याचा अभ्यास करण्याचे ठरविले आहे. प्रस्तुत संशोधनात प्रामुख्याने पदव्युत्तर शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांचा अभ्यास केला आहे. यामध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठातील शिक्षणशास्त्र विषयातील पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांची जनसंख्या म्हणून निवड केली आहे त्यामध्ये ४० ही न्यादर्श म्हणून निवड केली आहे. या संशोधनामध्ये सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर करण्यात आला असून प्रश्नावली हे साधन वापरले आहे. शेवटी निष्कर्षांती प्रामुख्याने १०० टक्के विद्यार्थी हे मानसिक ताण / दडपणामध्ये आढळून आले आहे. या विद्यार्थ्यांना शिक्षणामध्ये तणाव निर्माण होतो. तसेच त्यांना आर्थिक समस्या, वेळेवर न होणारे काम, कौटुंबिक समस्या इत्यादी समस्या विद्यार्थ्यांना निर्माण होतात, या समस्या दूर करण्यासाठी किंवा समस्या निराकरण करण्यासाठी शिफारशी सुचविण्यात आल्या आहेत.

प्रास्ताविक आज प्रत्येक क्षेत्रात स्पर्धा प्रचंड मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.प्रत्येकजण आपल्या परीने या स्पर्धेत टिकण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करतो. सध्याच्या स्पर्धेच्या युगात कुटूंबामध्ये समाजामध्ये अनेकांच्या बोलण्यातून ताणतणाव हा शब्द आपण सातत्याने ऐकत असतो अनेक वर्तमानपत्रात, मासिकांमध्ये, दूरदर्शनवरती आपण यांच्यावरती अनेक लेख वाचत असतो. चॅनेलवरती माहिती पाहत असतो म्हणूनच जिकडे तिकडे हा विषय सध्या चर्चेचा असलेला आपल्याला दिसून येतो. प्रत्येक कुटूंबात काही ना काही समस्या या आहेतच त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला कशाचा ना कशाचा तरी ताण हा आहेतच म्हणून मानवी जीवनात हा एक महत्वाचा प्रश्न बनलेला आपल्याला दिसून येतो आहे. ज्यावेळी व्यक्तीच्या समोर प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण होते व या प्रतिकूल परिस्थितीत तोंड देणे कठीण होते, त्यावेळेस व्यक्तीच्या मनात संघर्ष निर्माण होतो. परिस्थितीशी जुळवून घेता येत नाही, जेवावेसे वाटत नाही, झोप न येणे, मनावर दडपण येणे, संपूर्ण स्वास्थ्य ढासळणे म्हणजेच ताणतणाव होय.

थोर व्यक्तीच्या चरित्रातून त्यांचे जीवनदर्शन घडते. त्यांची जीवनमुल्ये कळतात. वाचनाने आपल्या ज्ञानात भर पडतेच परंतु अशा थोर व्यक्तीप्रमाणे आपणही कार्य करावे मोठेपण अंगी येण्यासाठी झिजावे हे संस्कार मुलांवर होणे म्हणजे खऱ्या अर्थान मूल्यांची रूजवण होणे. प्राचार्य शिवाजीराव भोसले म्हणतात, बोलणे वाहून जाते, परंतु लिहिणे मागे उरते, अशा लिखाणातून मुलांना योग्य दिशा मिळते. विविध उपक्रम व कार्यक्रमांच्या माध्यमातून मुलांमध्ये मूल्य रूजविता येतात. उपक्रमाचे आयोजन करतांना मुलांचा सहभागही घेता येईल. मूल्य ही मुलांनी आजूबाजूच्या परिसरातील व्यक्तीच्या वर्तनातून घ्यायची असतात. परंतु आज दररोज वर्तमानपत्र उघडले की, अमुक अमुक विद्यार्थ्यांची आत्महत्या अशी बातमी वाचायला मिळते

जीवनाचा अर्थ न कळणाऱ्या या विद्यार्थ्यांना मरणाचा विचार येतोच कसा? असा सुन्न करणारा प्रश्न संशोधकास आला. आजच्या अत्यंत धकाधकीच्या व स्पर्धेच्या युगात निर्माण होणारा ताण असहय होण्याचे हे लक्षण आहे. ताणामुळे मनाची एकाग्रता लोप पावत आहे. आजूबाजूच्या स्पर्धात्मक परिस्थितीमुळे जीवनाचा आनंद व आस्वाद व्यक्ती घेऊ शकत नाही. अशावेळी विद्यार्थ्यांवर ताण निर्माण येतो, मानसिक संतुलन बिघडते आणि त्यामुळे जीवन नकोसे वाटते ताणतणावाचे व्यवस्थापन योग्यवेळी करता आले नाही तर त्यातून अनेक समस्या उद्भवतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या शोध घेणे.

२. पदव्युत्तर शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या बाबत ताणतणाव या कौशल्याचा अभ्यास करणे.
३. पदव्युत्तर शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या बाबत ताणतणाव या कौशल्यावर वापरसंबंधी शिफारशी सुचविणे.

कार्यपध्दती :-

संशोधन पध्दती :- प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

नमुना निवड :- संशोधकाने संशोधनासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवडा विद्यापीठातील शिक्षणशास्त्र विषयातील पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांची जनसंख्या म्हणुन निवड केली आहे, त्यापैकी ४० विद्यार्थ्यांची निवड सहेतुक नमुना निवड पध्दतीचा करण्यात आला आहे.

माहिती संकलनाची साधने :- प्रस्तुत संशोधनासाठी माहिती संकलित करण्यासाठी प्रश्नावलीचा वापर करण्यात आला आहे. प्रश्नावलीच्या साहाय्याने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवडा विद्यापीठातील शिक्षणशास्त्र विषयातील पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांची प्रश्नावली भरून घेतली आहे.

निष्कर्ष

- १) ७५ टक्के पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मानसिक ताण निर्माण होतो.
- २) १०० टक्के पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मानसिक दडपण निर्माण होते.
- ३) २० टक्के पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थी हे दिर्घकाळ तणावाखाली राहतात.
- ४) ५० टक्के पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थी हे तणावाला सामोरे जाते वेळी व्दिधा मनस्थिती निर्माण होते.
- ५) १०० टक्के पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणात तणाव निर्माण होतो.
- ६) पदव्युत्तर शिक्षण घेत असलेले विद्यार्थी तणाव येवु नये म्हणुन व्यायाम, योगा, मेंडिटेशन, गाणे ऐकणे, गाणे मनने, खेळ खेळणे(कॅरम, बुध्दीबळ), याचा उपाय नितीचा वापर करतात.
- ७) ९५ टक्के ताण दुर करण्यासाठी पालकांकडून सहकार्य लाभते.
- ८) १०० टक्के ताण दुर करण्यासाठी मित्रमैत्रिण यांच्याकडून सहकार्य लाभते.
- ९) १०० टक्के विद्यार्थ्यांना क्षमतेपेक्षा जास्त कामे करावी लागत नाही.
- १०) विद्यार्थ्यांना अभ्यासामध्ये अडथळा, आर्थिक समस्या, वेळेवर न होणारे काम, कौटुंबिक समस्या, घरातील व्यक्तीची अचानक माहिती मिळाली की, खोटे बोलणे, सामाजिक समस्या एकच काम नेहमी नेहमी किंवा वेळेत काम न झाल्यास इत्यादी अडथळे वारंवार निर्माण होतात.
- ११) विद्यार्थी हे पालकांची सल्ला घेवून, मित्र, स्वतः शांततेने सोडवणे, चर्चा करून, शिक्षक, मोठ्यांचे मार्गदर्शन घेवुन तसेच ध्यायनाचा उपयोग करून समस्या सोडवितात.

शिफारशी :-

- १) आपल्या जीवनातील जीवनशैलीत बदल करणे.
- २) ताणतणाव निर्माण झाल्या सहनशील राहणे
- ३) स्वतःचे मन शांत / शांत वृत्ती ठेवणे.
- ४) विद्यार्थ्यांनी स्वतःमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे.
- ५) ताण तणाव निर्माण होणाऱ्या बाबीची यादी ओळखणे व ती तयार करणे.
- ६) दुसऱ्यांशी जुळवून घ्या.
- ७) रोजच्या कामाचा / अभ्यासाचा तणाव निर्माण करू नये.
- ८) योगसाधना व ध्यानधारणा करा व्यायाम करा.
- ९) संयम, सहनशीलता बाळगणे.
- १०) चांगले वाचन, आहार, छंद, नैतिक मूल्यांचे आचरण करणे.

● संदर्भसुची

१. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद,(२०११),जीवन कौशल्ये शिक्षण, शिक्षक मार्गदर्शिका,भाग पहिला, विद्यापरिषद, पुणे.
२. मैत्रीच्या पलीकडे-मार्च २०१० ते जून २०१०
३. मैत्रीच्या पलीकडे- नोव्हेंबर २००९ ते फेब्रुवारी २०१०.
४. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचा विकास- बन्सी बिहारी पंडीत.
5. University news- ISSN-0566-2257,23 March 2009

शिक्षक - प्रशिक्षणासाठी मृदु कौशल्यांचा (Soft Skills) वापर व त्याची परिणामकारकता

डॉ. शेवतेकर शारदा वसंत

धु. ए. सो. शिक्षणास्र महाविद्यालय, धुळे

चिंचोलकर रेखा भास्करराव

संशोधक विद्यार्थीनी

एम. ए. एम. एड. (सेट)

उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

प्रस्तावना

संप्रेषण ही अखंड चालणारी प्रक्रिया असल्यामुळे संप्रेषणाचे महत्व जीवनात वाढत आहे. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेमध्ये संप्रेषणासाठी संबंधित विषयाचे ज्ञान तर महत्वाचे आहेच पण त्याच बरोबर ते ज्ञान विद्यार्थ्यांपर्यंत प्रभावीपणे पोचवण्यासाठी संप्रेषणाची आवश्यकता असते व त्यासाठीच शिक्षक होऊ इच्छिणाऱ्या प्रशिक्षणार्थींना मुलभूत अशा संप्रेषण कौशल्यांबरोबरच, मृदु कौशल्यांच्या वापराचे ज्ञान व कला अवगत असणे गरजेचे ठरत आहे.

- मृदु कौशल्ये म्हणजे अनेक कौशल्यांचा एकत्रित नमुना असतो.
- कुठले ज्ञान कोणत्या परिस्थितीत कसे वापरायचे याचे 'तारतम्य' म्हणजे 'मृदु कौशल्ये'!
- म्हणून अध्यापन करताना शिक्षकांनी 'मृदु कौशल्ये' वापरली तर त्यांचे अध्यापन जास्त परिणामकारक होऊ शकते.
- A Skill Means maximum output within minimum efforts.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

- १) शिक्षकांसाठी अध्यापन प्रक्रिया सुकर होण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मृदु कौशल्यांचा अभ्यास करणे.
- २) शिक्षक प्रशिक्षणार्थींसाठी मृदु कौशल्यांची परिणामकारकता तपासणे.
- ३) पारंपारिक अध्यापन पध्दतीने अध्यापन केल्यानंतर शिक्षक प्रशिक्षणार्थींची होणारी संपादनूक व मृदु कौशल्ये वापरल्यानंतर होणारी संपादनूक याचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

संशोधन परिकल्पना

पारंपारिक पध्दतीने केलेले अध्यापन व त्यातून होणारी अध्यापन निष्पत्ती आणि मृदु कौशल्ये वापरून केलेले अध्यापन व त्यातून होणारी अध्यापन निष्पत्ती यात सार्थ फरक नाही.

संशोधनाची गृहितके

- १) सर्व शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमध्ये प्रशिक्षणार्थ्यांना दिले जाणारे प्रशिक्षण अध्यापन शास्त्राच्या दृष्टीने परिपूर्ण असते.
- २) प्रवेश घेण्यापूर्वी कोणत्याही प्रशिक्षणार्थ्यांने अध्यापन कौशल्यांसंबंधी प्रशिक्षण घेतलेले नाही.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रायोगिक पध्दतीची निवड करण्यात आलेली आहे.

न्यादर्श

प्रस्तुत संशोधनामध्ये न्यादर्श निवडीच्या असंभाव्यता पध्दतीमधील सप्रयोजन नमुना निवड प्रकारानुसार 'अ' गटासाठी ३० व 'ब' गटासाठी ३० अशा एकूण ६० विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली आहे.

प्रायोगिक अभिकल्प

प्रस्तुत संशोधनामध्ये समतुल्य गट अभिकल्पाची निवड करण्यात आलेली आहे.

संशोधनाची साधने

प्रस्तुत संशोधनात उत्तर चाचणीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संख्याशास्त्रीय साधने

प्रस्तुत संशोधनामध्ये मध्यमान, प्रमाण विचलन व टी चाचणी वापरण्यात आलेली आहे.

संशोधनातील चले

- १) **स्वाश्रयी चल** प्रस्तुत संशोधनामध्ये पारंपारिक अध्यापन पध्दती व मृदु कौशल्ये वापरून केलेली अध्यापन पध्दती स्वाश्रयी चल आहेत.
- २) **आश्रयी चल**

पारंपारिक अध्यापन पध्दती व मृदु कौशल्ये वापरून केलेली अध्यापन पध्दती अवलंबिल्यानंतर होणारी अध्ययननिष्पत्ती हे प्रस्तुत संशोधनामध्ये आश्रयी चल आहे.

माहितीचे केलेले विश्लेषण व अर्थनिर्वचन पुढील तक्त्यावरून लक्षात येईल.

अ.क्र.	पध्दती	एकूण संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	टी मूल्य	टेबल मूल्य		स्वाधीनता स्तर
						०.०५	०.०१	
०१	प्रायोगिक	३०	२७.८९	८.५५	१२.८३	१.९७	२.६०	५८
०२	पारंपारिक	३०	१२.२२	८.३५				

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रस्तुत तक्त्यावरून निदर्शनास येते की पारंपारिक पध्दती व मृदु कौशल्यांवर आधारित अध्यापन यातून होणाऱ्या अध्यापन निष्पत्तीमध्ये फरकाचे T मूल्य ०.०९ व ०.०१ या विश्वसनीयता स्तरावर टेबल टी मूल्यांपेक्षा अधिक १२.८३ एवढे आहे म्हणून ही परिकल्पना त्याज्य आहे.

शिक्षक प्रशिक्षणार्थींना पारंपारिक पध्दतीचे अध्यापन व मृदु कौशल्ये वापरून केलेले अध्यापन यातून होणाऱ्या अध्यापन निष्पत्तीमधील भिन्नता सार्थ असून मृदु कौशल्ये वापरून केलेल्या अध्यापन निष्पत्तीचे मध्यमान पारंपारिक पध्दतीने अध्यापन केल्यानंतर होणाऱ्या अध्यापन निष्पत्तीच्या मध्यमानापेक्षा अधिक आहे. म्हणून संशोधकाने प्रस्तुत परिकल्पनेचा त्याग करून मृदु कौशल्ये वापरून अध्यापन केल्यानंतर होणारी अध्ययन निष्पत्ते पारंपारिक पध्दतीने अध्यापन केलेल्या निष्पत्तीपेक्षा अधिक आहे, या संशोधन परिकल्पनेचा स्विकार केला आहे.

निष्कर्ष पारंपारिक अध्यापन पध्दतीपेक्षा मृदु कौशल्ये वापरून केलेले अध्यापन अधिक परिणामकारक आहे.

शिफारशी

- १) अध्यापनामध्ये मृदु कौशल्यांचा जास्तीत जास्त वापर केला जावा.
- २) अध्यापकांना मृदु कौशल्यांचे (Soft Skill) प्रशिक्षण देण्यासाठी कार्यशाळा आयोजित करण्यात याव्या.

संदर्भ ग्रंथसूची

- i. आगलावे, प्रदिप (२०००), संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, नागपूर : विद्या प्रकाशन
- ii. आलेगावकर, प. म., सहकार्यासाठी सॉफ्ट स्किल्स (मृदु कौशल्ये), पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन
- iii. Best, John W. (२००२), Research in Education. Delhi

औरंगाबाद, बुलढाणा, धुळे, जळगांव आणि नंदूरबार जिल्ह्यातील आदिवासी नायकडा समाजातील राजकिय क्षेत्रांच्या स्त्रीयांना उद्भवणाऱ्या समस्या अभ्यासणे व उपाययोजना सुचविणे

घोती विद्या मगनसिंग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ

औरंगाबाद

सारांश

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १५ (१,२) यानुसार "स्त्री आणि पुरुष असा कुठलाही भेदभाव केला जाणार नाही. सामाजिक व शैक्षणिक, राजकिय क्षेत्रामध्ये समान संधी दिली जाईल.

राज्य घटनेच्या कलम १५ ची पूर्तता करण्याचे कार्य सद्यस्थितीत राजकिय कार्यालयाद्वारे पार पाडले जात आहे. समाजातील अनुसूचित जाती, जमाती, विमुक्त भटक्या जमाती व विशेष मागास प्रवर्गातील मुलींना, स्त्रियांना विविध क्षेत्रामधील भाग घेता यावा यासाठी शासनाने ५०% आरक्षण दिले. जेणे करुन मागासवर्गीय मुलांमुलींसाठी शिक्षणाचा सर्व सोयी सुविधा ग्रामीण क्षेत्रातील खेड्यापाड्यांतील शाळांमध्ये देण्यात येत आहे. या मुळे मुलांमुलींना शिक्षणाची संधी मिळावी व त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा.

परंतु सदर आदिवासी नायकडा समाजाच्या स्त्रीयांच्या जीवनामध्ये विविध समस्या त्यांना भेडसावतात. त्या समस्या जाणून घेऊन त्यावर योग्य ते उपाय सुचवणेसाठी संशोधिकेने प्रस्तुत संशोधन हाती घेतले आहे.

प्रस्तावना

स्त्रीयांविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धारणा अशी आहे कि, "यंत्र नार्यस्तु पुजन्ते रमन्ते तत्र देवता" म्हणजे जेथे स्त्रीयांचा सन्मान केला जातो तेथे देव देवता वास करतात म्हणून स्त्रियांचा दैन्यावरचा खरा उपाय म्हणजे शिक्षणच होय. त्यांनी मुलांच्या शिक्षणाएवढेच मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व वाटत होते असे यावरून दिसून येते.

आधुनिक समाजाने स्त्री व पुरुष समता मान्य केली आहे. स्त्री व पुरुष यांच्यात भेदभाव केला जाऊ नये हे समतेच्या तत्त्वाचे एक मुख्य सूत्र आहे. त्यामुळे समतेच्या प्रस्तापनेसाठी स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळायला हवे.

संसार आणि घर मुळ बाळ म्हटले म्हणजे स्त्री पुरुष हे एकाच गाडीचे दोन चाके समजली जातात. तेथेच मग स्त्रियांना कोणत्याही राजकीय क्षेत्रातील दुय्यम स्थान न देता, भेदभाव न करता समान अधिकार देण्यात आले आहेत. स्त्रीयांना विविध राजकिय ठिकाणी आपली बुद्धीमत्ता,कर्तबगारी, कार्यकुशलता, हुशारी दाखविण्याची संधी मिळत आहे. संविधानुसार आरोग्य शिक्षण व रोजगार या सोयी सर्वांना मिळाव्यात त्यासाठी घटनेमध्ये काही कलमांचा समावेश केला गेला आहे. शिक्षणातील वंचित असलेल्या आदिवासी न्यायकडा जमातीत यांचा भाषा व संस्कृती यांना संरक्षण दिले जावे हे उद्दिष्ट आहे.

संशोधन समस्येची गरज

आजच्या आधुनिक काळामध्ये सर्व क्षेत्रांमध्ये स्पर्धा निर्माण झाली आहे. या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी पुढे जाण्यासाठी विशेष करुन उच्च शिक्षण घेणे अत्यंत गरजेचे आहे. आदिवासी नायकडा समाजातील मुलांमुलींना, स्त्रीयांना विविध सोयी सुविधा पुरवून फार मोठी समस्या दुर केली आहे. आदिवासी नायकडा समाजातील स्त्रीयांना विविध क्षेत्राच्या माध्यमातून उच्चल भवितव्य घडविता यावे यासाठी सदर राजकिय जीवनामध्ये निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे अत्यंत गरजेचे आहे. सदर संशोधनामुळे शासनाचा या महत्त्वकांक्षी योजनेतील उणिवा दुर करुन त्यांची आधिक प्रभावीपणे अंमलबजावणी करता येईल.

संशोधन समस्येचे महत्त्व

राजकिय क्षेत्रातील आदिवासी नायकडा समाजाच्या स्त्रीयां विषयी फारशी चर्चा आजच्या काळातील प्रसार माध्यमाद्वारे दाखविली जाते. त्यांना मिळणाऱ्या अपुऱ्या शासनाच्या विविध सोयी सवलती यामुळे या समाजाच्या स्त्रीयांमध्ये न्यूनगंडाची भावना निर्माण होत असते. विविध अडचणीच्या परिस्थिती निर्माण झाल्यामुळे या राजकिय क्षेत्रातील महिलांना बुद्धीमत्ता, हुशारी, कर्तबगारी दाखविण्याची संधी मिळत नसते. या सारख्या अनेकविध समस्यांचा शोध सदर संशोधनामुळे घेता येईल व स्त्रीयांना खऱ्या अर्थाने अर्थाजन करुन स्वतःचे भविष्य घडविण्याची संधी उपलब्ध करुन देता येईल.

समस्या व उपाय

आदिवासी नायकडा समाजातील स्त्रीयाना राजकिय क्षेत्रामध्ये सहभागी होता यावे यासज्ञेी शासनाने महिंंना ३०% वरुन ५०% आरक्षण दिले आहे. आदिवासी नायकडा समाज हा पुरुष प्रधान संस्कृतीचा आहे. तरीही शासनाने महिलांसाठीच राखीव जागा ठेवण्याचे योजले आहे. तरीही महिलांना राजकिय क्षेत्रामध्ये सहजासहजी सहभागी होता येत नाही. यामागे बऱ्याच बाबी कारणीभूत आहेत. आजही या महिलांसमोर अनेक समस्या दिसून येतात त्या पुढील प्रमाणे .

१) आदिवासींची लोकसंख्या : लभाणा नायकडा आदिवासी समाजातील लोकांची जनसंख्या कमी असल्यामुळे त्यांना राजकारणामध्ये, राज्यसभा, लोकसभा, या सारख्या निवडणूका लढविता येत नाहीत. कारण लोक हे आपल्याच समाजातील लोकांना मदत करतात आणि निवडून आणतात. अशा वेळेस इच्छा असुनही ह्या समाजातील स्त्री आणि पुरुषांना राजकारणामध्ये उभे राहत येत नाही.

उपाय : सदर समस्येवर उपाय म्हणून प्रत्येक राखीव जागावर बिनविरोध आदिवासी समाजातील नायकडा जमातीतील स्त्रियांची नेमणूक शासनाने करुन द्यावी. जेणे करुन या जमातीच्या स्त्रियांच्या मनामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करता येईल.

२) धार्मिक भेदभाव समस्या : आदिवासी नायकडा समाजातील राजकिय सहभाग असणाऱ्या महिलांना धार्मिक भेदभाव समस्या खुप मोठ्या प्रमाणात जाणवते कारण जनता ही धर्माच्यातालावरच मतदान करतांना आपणाला आढळतात. या जमातीची जनसंख्या कमी आणि समोर निवडणूक लढविणाऱ्या व्यक्तींची लोकसंख्या जास्त असल्यामुळे या जातीच्या लोकांना निवडणूकीत पाडण्यात येते. यामुळे या समाजातील स्त्रीयांच्या मनामध्ये कमीपणाची भावना निर्माण होते. त्यांच्या निरुत्साह करण्यात येते त्या स्वच्छेने निवडणूक लढविण्यात तयार होत नाही.

उपाय : सर्वधर्म समभाव या मुल्यांचा वापर भारतीय लोकसंख्येने रुजवण्यात यावा यासाठी ठोस पावले उचलण्यात यावी.

३) कर्मचारी वर्ग / भ्रष्टाचार : सद्यस्थितीत विविध शासकीय कार्यालयामध्ये कर्मचारी वर्ग, भ्रष्टाचार करतांना आढळतात. त्यामुळे काय होते की आदिवासी नायकडा जमातीतील स्त्रियांना राखीव जागा मिळाली तरी काहीही कारणे दाखवून त्या जागेवर इतर जातींच्या स्त्रियांची वा लोकांची नेमणूक करण्यात येते.

उपाय : शासनाने भ्रष्टाचार बंदच व्हावा आणि गरीब जनतेला न्यायदान मिळावे यासाठी ठोस पावले उचलण्याची गरज आहे.

४) आर्थिक परिस्थिती : नायकडा आदिवासी समाजातील स्त्रियांची आर्थिक परिस्थिती हालाखीची असल्यामुळे त्यांना राजकारणासाठी/निवडणूकासाठी लागणारा खर्च भागवणे कठीण असते. हे पारंपारिक व्यवसाय शेती, पशुपालन यांच्यावरच आपला चारितार्थ भागवितात. त्यामुळे निवडणूकांसाठी लागणारा खर्च पाहून निवडणूकांमध्ये उभे राहण्यासाठी या समाजातील स्त्रीयांची तयारी नसते.

उपाय : शासनाने या लोकांची आर्थिक स्थिती बळकट करण्यासाठी यांना विविध क्षेत्रातील व्यावसायिक, नोकरी, शैक्षणिक इ. बाबतीत अनुदान प्राप्त करुन द्यावे.

५) शिक्षणाची समस्या : राजकीय क्षेत्रातील आदिवासी नायकडा समाजापुढील शिक्षण ही फारमोठी समस्या आहे. मुलींना उच्च शिक्षणासाठी बाहेरगावी पाठविण्यास पालकांचा नकार असतो. माध्यमिक शिक्षण गावामध्येच घेऊन त्यांना शाळा सोडाव्या लागतात.

उपाय : पालकांमधील ही अशिक्षितेची भावना नष्ट करण्यासाठी शासनाने विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करुन या समाजात मुलींच्या शिक्षणाबाबत जनजागृती व्हावी.

६) आदिवासी नायकडा समाजातील महिलांना असुरक्षितेची भावना जाणवते सदरील असुरक्षितेची भावना नष्ट करण्यासाठी माध्यमिक शाळेतच त्यांच्यावर बौद्धिक, शारीरिक, मानसिक विकासाच्या विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात यावे.

संशोधन समस्येचे शीर्षक

बुलढाणा, नंदूरबार, धुळे, जळगांव, औरंगाबाद जिल्ह्यातील राजकिय सहभाग घेतलेल्या आदिवासी नायकडा समाजातील स्त्रीयापुढील समस्या अभ्यासणे. व त्यावर उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) राजकिय क्षेत्रातील नायकडा आदिवासी जमातीतील स्त्रीयांची कार्यपद्धती आणि भूमिका समजावून घेणे.
- २) राजकिय क्षेत्रातील नायकडा आदिवासी जमातीतील स्त्रीयांना कोणते घटनात्मक स्थान /अधिकार देण्यात आलेले आहेत याचा शोध घेणे.
- ३) राजकिय क्षेत्रातील संदर्भांचा नायकडा जमातीतील स्त्रीया पुढील कोणते आवाहन आहेत याचा शोध घेणे.
- ४) राजकिय क्षेत्रातील नायकडा जमातीतील स्त्रीयांसाठी आवश्यक असणाऱ्या बदलांचा शोध घेणे.
- ५) राजकिय क्षेत्रातील नायकडा जमातीतील महिलांचा आर्थिक, सामाजिक, कृषि क्षेत्रातील उन्नतीचा शोध घेणे.
- ६) राजकिय क्षेत्रातील महिलांनी धार्मिक न्यायव्यवस्था, न्यायदान यातील कर्तबगारी यांची जाणिव करुन घेणे.

संशोधनाची गृहितके

- १) राजकिय क्षेत्रातील आदिवासी नायकडा जमातीतील समाज हा पुरुष प्रधान संस्कृतीचा आहे.
- २) राजकिय क्षेत्रामध्ये स्त्रियांना सहजासहजी सहभागी होता येत नाही.
- ३) राजकिय क्षेत्रामध्ये विविध पदे भुषविण्यासाठी देण्यात यावी.
- ४) राजकिय क्षेत्रामध्ये आदिवासी नायकडा जमातीतील पाच स्त्रीयां या दहा पुरुषांपेक्षा जास्त चिरकालीन टिकणारे निर्णय घेऊ शकतात.
- ५) राजकिय क्षेत्रातील आदिवासी नायकडा जमातीतील स्त्रीया संपूर्ण घर, घरातील माणसे सांभाळू शकतात तर राजकिय क्षेत्रातील कोणतेही पद व राजकिय कार्य त्या हिरारीने सांभाळू शकतात.
- ६) राजकिय क्षेत्रामध्ये महिलांना ५०% आरक्षण शासनाने दिले आहे.

संशोधन परिकल्पना

आदिवासी नायकडा जमातीच्या स्त्रीयांना राजकिय जीवनामध्ये अनेक अडचणी असतात. तसेच शासन आदिवासी प्रवर्गसाठी सोयीसुविधेसाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करून सुद्धा त्यांच्या विकासामध्ये विशेष वाढ आढळून येत नाही.

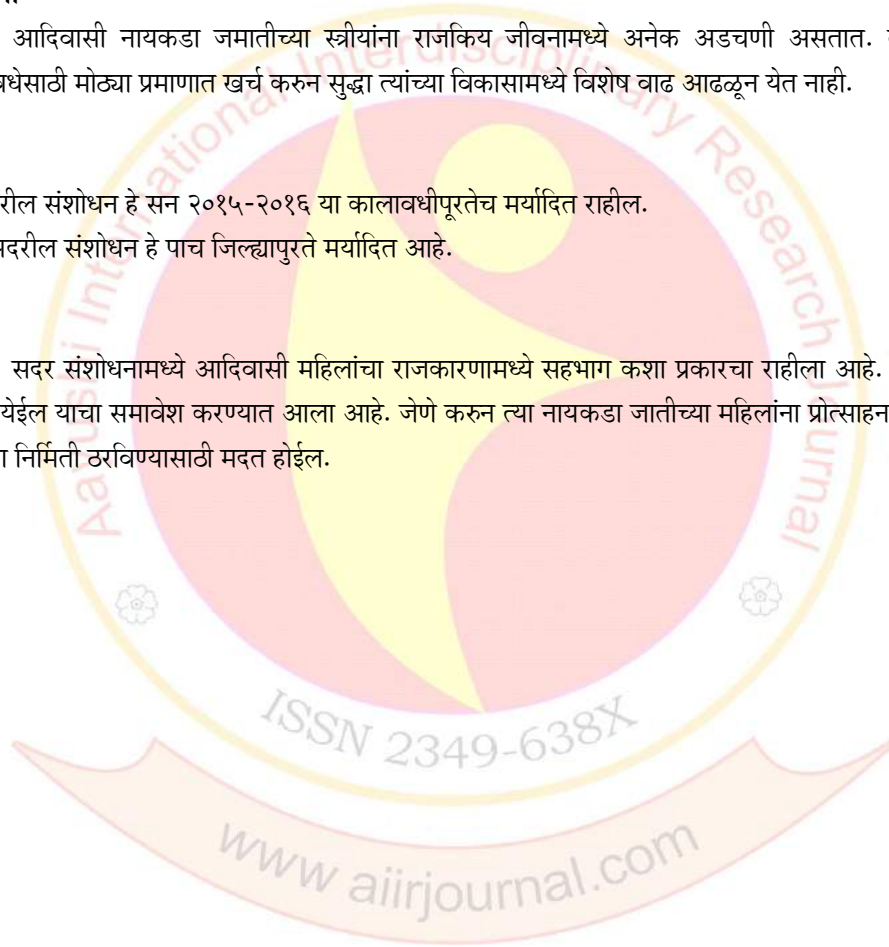
संशोधन मर्यादा

काल मर्यादा : सदरील संशोधन हे सन २०१५-२०१६ या कालावधीपूरतेच मर्यादित राहिल.

न्यादर्श मर्यादा : सदरील संशोधन हे पाच जिल्ह्यापुरते मर्यादित आहे.

निष्कर्ष :

सदर संशोधनामध्ये आदिवासी महिलांचा राजकारणामध्ये सहभाग कशा प्रकारचा राहिला आहे. भविष्यामध्ये त्यांना कशा प्रकारे चालना देता येईल याचा समावेश करण्यात आला आहे. जेणे करून त्या नायकडा जातीच्या महिलांना प्रोत्साहन मिळेल आणि शासनाला त्याच उद्देशाने धोरण निर्मिती ठरविण्यासाठी मदत होईल.

शालेय स्तरावरील योग शिक्षणाचे महत्त्व

जिरगे निळकंठ

सहशिक्षक

जि. प. मा. शा. गिरवली

भारताचे प्राचीन योगशास्त्र हे एक भारतीय षड्दर्शनापैकी एक असून भारताने जगाला दिलेला तो एक फार मोठा अमूल्य ठेवा आहे. यामुळेच अमेरिका, युरोप अगदी आखाती देशातसुद्धा योगाची लोकप्रियता वाढत चालली आहे. योगाचे नियमित पालन केल्यामुळे त्याचे होणारे शारीरिक, मानसिक, तसेच अध्यात्मिक फायदे सामान्य लोकांपासून अगदी निरनिराळ्या व्याधी झालेल्या रुग्णांपर्यंतही दिसताहेत. योगाचा स्विकार केल्यामुळे लोकांचा आधुनिक जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोनही बदलत चालला आहे.

योगाला आता जागतिक पातळीवर मान्यता मिळाली आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने (युनो) पुढाकार घेवून नुकताच एक ठराव पास केला आहे. व त्यानुसार ' ग्लोबल हेल्थ अॅण्ड फॉरेन पॉलिसी ' च्या अंतर्गत योगाला मान्यता देण्यात आली आहे. तसेच २१ जून हा जगभर ' आंतरराष्ट्रीय योगदिवस ' म्हणून साजरा होत आहे. मूळ भारताचे प्राचीन योगशास्त्र आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अधिक नावारुपाला आले आहे. योगासनांना भारतामध्ये प्राचीन काळापासून मान्यता मिळाली आहे. व आता जगभरातून तिचा स्विकार होत आहे.

योगाचे महत्त्व :-

महर्षि अरविंद घोष म्हणतात की, ' योग हा एक नव्हे तर असंख्य प्रकारांनी करता येतो, त्यात अनंतविध भेद असतात. जितक्या व्यक्ती तितक्या प्रकृती असतात, तसेच जितक्या व्यक्ती तितके असंख्यविध योगही असू शकतात.' व्यक्तींच्या वृत्तीप्रवृत्तीप्रमाणेच योगाचे स्वरूप बदलू शकते. अशा पध्दतीने योग ही जगातील अनन्य साधारण कल्पना आहे. योग ही भारतीय संस्कृतीने जगाला दिलेली अनमोल देणगी आहे.

योग मानवाला जाणिवेच्या उच्चतर पातळ्यांवर चढण्यास मदत करतो, मानवातील प्रचंड सुप्त क्षमता विकसित करतो, मानवातील अंतर्निहित असामान्य सामर्थ्य, प्रतिभा, दिव्यत्व व्यक्त करण्यास मदत करतो. योगदर्शन म्हणजे योग काय हे समजून घेणे. योगसाधना म्हणजे ते लक्षात ठेवून अभ्यास करणे याप्रमाणे जीवनात, आचरणात योग आणणे म्हणजे जीवन पध्दती अशा पध्दतीतून नवे व्यक्तीमत्त्व निर्माण झालेला समाज निर्माण होणे म्हणजे नवीन संस्कृती.

योगाबद्दलचे गैरसमज :- आज योगाबद्दल वेगवेगळे गैरसमज समाजात पसरलेले दिसतात.

१. योगसाधना सर्वसामान्यांसाठी नसून साधूसंन्यासी , बैरागी लोकांसाठीच आहे.
२. योगसाधना म्हणजे गूढ रहस्यमय चमत्कार आहे.
३. योग म्हणजे केवळ योगासने किंवा कसरत.
४. पुस्तक वाचून, चित्रफितत पाहूनही योगशिक्षण घेता येते.
५. योगामुळे कुठलाही तसेच सगळे आजार बरे होतात.

इत्यादी अनेक गैरसमज समाजात पसरलेले असल्याकारणाने अनेक लोक योगाला अशास्त्रीय समजून किंवा अतिशास्त्रीय समजून हे आपणाला जमणार नाही , ही आपल्या आवाक्यातली बाब नाही असे म्हणून ते योगापासून दूर राहतात. योगाच्या संपूर्ण अंगाची नीट माहिती नसल्याने हे गैरसमज निर्माण होतात. त्यामुळे योगाच्या संपूर्ण अंगाची नीट माहिती, अभ्यास करणे गरजेचे आहे. जागतिक स्तरावर पोहोचलेला योग हाभारतात सर्व स्तरात पोहोचविणे, रुजविणे गरजेचे आहे.

योगशिक्षण :- योग म्हणजे केवळ आसणे किंवा फार तर श्वसनाचा व्यायाम असे मानले जाते. परंतू आष्टांग योगाच्या यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधी अशा आठ पायऱ्या आहेत. याद्वारे मानव आपले मानसिक व शारीरिक तसेच अध्यात्मिक जीवन उन्नत करू शकतो. त्यामुळे शालेय जीवनापासून योगाभ्यासाची सुरुवात व्हावी.

योगशिक्षणाचा अर्थ :- योग: चित्तवृत्ति निरोधः।

महर्षि पतंजलींनी या सूत्राद्वारे चित्तवृत्तीचा निरोध करणे म्हणजे योग होय असे स्पष्ट केलेले आहे.

प्रमाण विपर्ययविकल्पनिद्रा स्मृतयः।

१. प्रमाण (सम्यकज्ञान)
२. विपर्यय (असत्यज्ञान)
३. विकल्प (कल्पना)
४. निद्रा
५. स्मृती

या पाच वृत्तींचा निरोध करणे योगाचे उद्दिष्ट आहे. क्लिष्ट व अक्लिष्ट वृत्तींचा निरोध योग साधनेद्वारेच होतो. योगशिक्षणात महर्षि पतंजलींच्या आष्टांग योगाचा समावेश होतो. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधी ही आष्टांगे आहेत या सर्व अंगांचा परिपूर्णपणे अभ्यास म्हणजे योगशिक्षण होय.

योग: मनः प्रशमन उपायः।

अर्थात मनावर प्रयत्नपूर्वक (प्रकर्षाने) नियंत्रण करण्याचा उपाय म्हणजे योग. म्हणून योगशिक्षण म्हणजे मनाची एकाग्रता करण्याचे शिक्षण होय. " The great aim of education is not knowledge but action "

योगशिक्षण केवळ ज्ञान देत नाही तर कृतीतून, मनाच्या एकाग्रतेतून मानवाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणते. आणि विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे हेच तर शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे.

शिक्षणामध्ये योगशास्त्र :-

केंद्र व राज्यसरकार यांनी शालेय अभ्यासक्रमात योगाभ्यासाचा समावेश करण्याचा विचार करत असल्याचे जाहीर केलेले आहे. तसेच शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमातही योग विषयाच्या अभ्यासाचा समावेश करण्यात येणार आहे.

शिक्षण प्रक्रिया ही मानवा-मानवातील चालणारी ही प्रक्रिया आहे. यात शिक्षक, विद्यार्थी, पालक, शिक्षणतज्ञ, समाज हे त्या प्रक्रियेचे घटक आहेत. तेंव्हा या घटकांचे शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य सुदृढ असणे गरजेचे आहे. शिक्षकांचे व विद्यार्थ्यांचे शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य हे शिक्षणप्रक्रियेवर थेट परिणाम घडवित असतात. हे स्वास्थ्य संतुलित व सुदृढ ठेवण्यासाठी योगाभ्यास महत्वाची भूमिका बजावित असतो. म्हणून शालेय अभ्यासक्रमात योगशास्त्राचा समावेश हा शिक्षणप्रक्रिया यशस्वी होण्यासाठी लाभदायक ठरणार आहे.

शारीरिक शिक्षण व योगशिक्षण :-

आज शालेय स्तरावर शारीरिक शिक्षण हा विषय आहे. या विषयांतर्गत शालेय विद्यार्थ्यांना सर्व प्रकारचे खेळ, क्रिडा प्रकार, कवायत आदी गोष्टींचे प्रशिक्षण दिले जाते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शारीरिक विकास या विषयाद्वारे काही प्रमाणात साधला जातो. त्यामुळे शरीर बळकट व मजबूत बनते. परंतु शारीरिक शिक्षण म्हणजे योगशिक्षण नव्हे. शारीरिक शिक्षणात फक्त शारीरिक विकासाला जास्त महत्त्व असते. परंतु योगासनामध्ये शारीरिक विकासाबरोबरच मानसिक विकासाचा विचार केलेला असतो. योग म्हणजेच जोड मन व शरीर यांचा संबंध जोडणे. शरीराबरोबरच मनाचा विकास साधने हे योगाचे कार्य असते. म्हणून विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासाबरोबरच मानसिक विकास साधण्यासाठी शालेय स्तरावर योगशिक्षणाची आवश्यकता असते.

योगाची शिक्षणातील भूमिका :-

विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करून एक जबाबदार नागरिक घडविण्याचे महत्त्वाचे कार्य शिक्षणप्रक्रियेच्या माध्यमातून चालत असते. हा नागरिक शारीरिक, मानसिक, बौद्धिकदृष्ट्या सुदृढ असणे गरजेचे असते. कारण नागरिकांच्या सुदृढतेवरच, आरोग्यावरच राष्ट्राचे आरोग्य अवलंबून असते. त्यामुळेच म्हणतात राष्ट्राचे भवितव्य शाळांच्या वर्ग - खोल्यातून घडत असते. म्हणूनच शिक्षणातून विद्यार्थ्यांचे सर्वांगीण व्यक्तीमत्त्व घडविण्याची जबाबदारी ही शिक्षणाची असते. असे व्यक्तीमत्त्व घडविण्याच्या कामी योगशिक्षण चांगली व प्रभावी भूमिका बजावू शकते. त्यासाठी शालेय स्तरावर योगशिक्षणाची सुरुवात करणे महत्त्वाचे आहे.

विद्यार्थ्यांमध्ये योगाबद्दल आवड निर्माण करणे, त्याला योगाचे महत्त्व पटवून देणे व योगा करण्यास प्रवृत्त करणे गरजेचे आहे. योगशिक्षणाच्या माध्यमातून होणारे फायदे विद्यार्थ्यांना समजून सांगणे गरजेचे आहे. केवळ व्यायाम करणे म्हणजे योग नाही याची जाणीवही विद्यार्थ्यांत रुजविणे गरजेचे आहे.

शालेय स्तरावर योगशिक्षणाची उपयुक्तता :- शिक्षण प्रक्रिया अधिक प्रभावीपणे राबविण्यासाठी शिक्षक , विद्यार्थी यांचे शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक आरोग्य महत्वाचे असते. व हे आरोग्य सदैव सुदृढ राहण्यासाठी योगशिक्षण अत्यंत आवश्यक आहे.

१. **शिक्षक व विद्यार्थी यांचा शारीरिक विकास :-** शिक्षण प्रक्रिया प्रभावी होण्यासाठी शिक्षक व विद्यार्थी यांचे शारीरिक आरोग्य सुदृढ असणे गरजेचे असते. शारीरिकदृष्ट्या दोन्ही घटक तंदुरुस्त राहण्यासाठी योगाची मदत होते.
२. **शिक्षक व विद्यार्थी यांचा मानसिक विकास :-** शारीरिक विकासाबरोबरच मानसिक विकासही महत्वाचा असतो. शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यातील अध्ययन व अध्यापन प्रक्रिया प्रभावी होण्यासाठी या दोन्ही घटकांचे मानसिक आरोग्य सुदृढ असणे महत्वाचे असते. योगामध्ये शरीर व मन यांना जोडून त्यात दोन्हीचा विकास साधला जातो. नियमित योग व प्राणायाम केल्यामुळे व्यक्तींचा मानसिक विकास होतो.
३. **ताणतणावातून मुक्ती :-** आजच्या धकाधकीच्या जीवनात शिक्षक व विद्यार्थी यांनाही विविध प्रकारच्या ताणतणावाला तोंड द्यावे लागते. अध्ययन व अध्यापन प्रक्रिया आनंददायी व प्रभावी होण्यासाठी हे दोन्ही घटक ताणतणावमुक्त असावयास हवेत. विद्यार्थ्यांनाही वर्गातील वातावरणाचा ताण मनावरती येत असतो. अध्ययन करताना, परीक्षेला सामोरे जाताना, स्वाध्याय, वर्गपाठ, विविध स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यास करताना त्यांच्या मनावर ताण येत असतो. मनातील ताणतणाव दूर होणे गरजेचे असते. त्यामुळे योगा व प्राणायाम यांच्या माध्यमातून शिक्षक व विद्यार्थी यांना ताणतणावातून मुक्त होवून प्रसन्न मनाने केलेले अध्ययन, अध्यापन प्रभावी होवून शकते.
४. **चुकीच्या जीवनशैलीमुळे होणारे आजार टाळता येतात. :-** आज जीवन जगण्याची पध्दती खुप बदलली आहे. उशिरा झोपणे, उशिरा उठणे, अवेळी जेवणे, दगदगीचे जीवन जगणे, यामुळे अनेक आजार उद्भवतात यातून मुक्त व्हावयाचे असेल तर आपण योगासनाकडे वळले पाहिजे. योगामुळे अर्थातच शिक्षक व विद्यार्थी यांच्या दिनक्रमात , सवयीत बदल व्हायला लागतो. व आजच्या चुकीच्या जीवनशैलीमुळे होणारे आजार टाळता येतात.
५. **संयम व स्वयंशिस्त अंगी बाणण्यास उपयुक्त :-** शिक्षण प्रक्रियेत सर्वात महत्वाची असते ती शिस्त आणि ही शिस्त कोणी लादण्यापेक्षा ती विद्यार्थ्यांच्या अंतर्मनातून यावयास हवी. विद्यार्थी स्वयंशिस्त व संयमी असावा. ही स्वयंशिस्त अंगी भिणण्यासाठी योगाचा उपयोग होतो व संयम त्याच्या अंगी रुजला जातो. त्यामुळे आपले अध्ययनाचे कार्य तो चिकाटीने करू शकतो.
६. **एकाग्रता वाढीस उपयुक्त :-** कुठलेही कार्य यशस्वी करण्यासाठी , कोणतेही ध्येय गाठण्यासाठी त्या कार्यावर, ध्येयावरती एकाग्रता महत्वाची असते. शिक्षकांना आपल्या अध्यापनावर व विद्यार्थ्यांना अध्ययनावर मन एकाग्र करण्याची गरज असते. या एकाग्रतेवर अध्ययन-अध्यापनाची यशस्वीता अवलंबून असते. त्यामुळे योगशिक्षणाच्या मदतीने शिक्षक व विद्यार्थी यांची एकाग्रता वाढीस लावता येते.
७. **निर्व्यसनी जीवनासाठी :-** आज समाजात व्यसनाचे प्रमाण झपाट्याने वाढताना दिसत आहे. व्यसनाची सवय अगदी बालवयापासून निर्माण होत आहे. योगाच्या आठ पायऱ्यांपैकी यम-नियमाद्वारे व्यक्तीने कसे वागावे, काय करावे, काय करू नये याचे ज्ञान मिळते. व मनावर योग्य संस्कार घडतात. त्यामुळे शिक्षक - विद्यार्थ्यांत निर्व्यसनी जीवनाची सवय रुजते.
८. **सकारात्मकता वाढीस लागते :-** योगा व प्राणायामामुळे शिक्षक व विद्यार्थ्यांत सकारात्मक विचार करण्याची सवय रुजते. व त्यामुळे त्याचा परिणाम त्यांच्या कार्ययशस्वीतेवर होतो. मनातील भिती, न्युनगंड, नाहीसा होतो. व संतुलित व्यक्तीमत्त्वाच्या जडणघडणीत मदत होते.
९. **कार्यक्षमतेत वाढ :-** योगशिक्षणामुळे शिक्षक व विद्यार्थी यांचे शारीरिक व मानसिक आरोग्य निरोगी राहते. व त्यामुळे त्यांच्यातील कार्यक्षमता वाढीस लागण्यास मदत होते. विद्यार्थ्यांमध्ये असलेल्या विविध क्षमता, गुणांचा विकास होण्यास योगाची मदत होते.
१०. **सर्वच क्षेत्रात गुणवत्ता प्राप्त होते :-** योगामुळे मानवाचा शारीरिक व मानसिक विकास होतो. त्यामुळे मानवाचे निरोगी शरीर व आनंदी उत्साही मन कार्यक्षम होते अर्थातच आळस, कंटाळा नाहीसा होतो. सकारात्मक विचार होऊन कोणतेही काम उत्साहाने , कार्यनिष्ठेने केले जाते. व सर्वच क्षेत्रात गुणवत्ता प्राप्त होते. त्यामुळे शिक्षणातील गुणवत्ता वाढीस लागून दर्जेदार शिक्षणासाठी योगशिक्षण उपयुक्त ठरते.
११. **जबाबदार नागरिक :-** जबाबदार नागरिक घडविणे हे शिक्षणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. आजच्या शिक्षणाला योगाभ्यासाची जोड दिली तर आजचा विद्यार्थी उद्याचा एक जबाबदार नागरिक घडेल. राष्ट्रभक्तीची ओढ असलेला, सेवाभावाने जागृत असलेला व्यक्ती बनेल.

खऱ्या अरुथाने शलकुषणतून ' माणूस ' घडवलणे, समाजासाठी उपयुक्त घटक असलेले व्यक्ती बनवलणे, भ्रष्टाचार न करणारे नागरलक घडवलणे, यासाठीचे संस्कार प्रभावीपणे रुजवलण्यासाठी शालेय स्तरापसून योगशलकुषणाची सुरूवात करणेच महत्वाचे व आवश्यक ठरते.

संदर्भसुची :-

- i. २६ सप्टेंबर २०१०, योगशलकुषण - शलकुषणशास्त्र, प्रकाशक - नलरामय योगप्रसार व संशोधन केंद्र, परभणी.
- ii. २ॡ डलसेंबर २०१ॡ, योगसलध्दांत, प्रकाशक - नलरामय योगप्रसार व संशोधन केंद्र, परभणी
- iii. डॉ. गलरीधर करजगावकर, फेबुवारी २०१३, प्राणायम : ज्ञान व वलज्ञान, अथर्व प्रकाशन, वलद्यानलकेतन कॉलनी, औरंगाबाद
- iv. श्री. वलशुवास मंडललक, योगशलकुषक
- v. डॉ. सुरेश करंदीकर, डॉ. ए. ना. जगताप, अधुयन अधुयापनाचे मानसशास्त्र
- vi. डॉ. अरवलंद दुनाखे, एप्रल २००९, शलकुषक प्रशलकुषण, नलत्य नूतन प्रकाशन, पुणे.
- vii. ०ॡ एप्रल २०११, योगशलकुषण शरीरशास्त्र, प्रकाशक - नलरामय योगप्रसार व संशोधन केंद्र, परभणी

शोध निबंध - संशोधक विद्यार्थ्यांमध्ये आजीवन कौशल्ये विकसन एक प्रयोग.

डॉ. महाले संजीवनी राजेश
प्र. संचालक सहयोगी प्राध्यापक,
शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

बर्वे प्रकाश वि.
सहायक ग्रंथपाल
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

सारांश

एकविसावे शतक हे तंत्रविज्ञानाचे आहे. विभक्त कुटुंब पद्धती, एक अपत्य, एक पालकत्व, आईवडील दोघेही अर्थजनासाठी घराबाहेर पडतात. त्यामुळे मुलांमध्ये एकटेपणा, आत्मप्रौढी, समायोजन करण्याची क्षमता कमी आहे. उच्च शिक्षित व्यक्तींमध्ये ही वरील क्षमता कमी प्रमाणात दिसून येतात. त्यामुळे आजीवन शिक्षण हे शालेय पातळीवरच न राहता त्याचा समावेश उच्च शिक्षणातही होणे काळाची गरज आहे.

मुक्त विद्यापीठात विद्यावाचस्पती (पीएच.डी) नियमित पद्धतीने सुरु करण्यात आलेले आहे. विद्यार्थी वेगवेगळ्या विद्याशाखेतील होते. त्यांच्यात परस्परसंबंध कसे वाढविता येतील? त्यांच्यातील निर्णयक्षमता, सृजनशीलतेला वाव देण्यासाठी विविध कृती कशा करता येतील? असे विविध प्रश्न होते. या प्रश्नांचे उत्तरे शोधण्यासाठी पाच दिवसांची संशोधन पद्धतीबाबत कार्यशाळा घेण्यात आली. चर्चात्मक व्याख्यान आणि गटकार्यातून विद्यार्थ्यांमध्ये विविध जीवन कौशल्ये विकसित करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आला. विविध साधनांद्वारे मिळालेल्या सामाग्रीतून त्यांच्यात सहकार्यात्मक भावना वाढीस लागली. निर्णयक्षमता, चिकित्सक विचार, स्व ची जाणीव निर्माण झाली.

प्रस्तावना:-

प्रत्येक व्यक्ती ही समाजाचा घटक आहे. सामाजिक नियमांनुसार प्रत्येकाला राहावे लागते. भारतामध्ये विविधतेत एकता आहे. परंतु तरीही विभक्त कुटुंबपद्धती, शहरीकरण, एक पालक, आईवडील दोघेही नोकरी, व्यवसायाच्या निमित्ताने दिवसभर घराबाहेर असतात. मुलांना संस्कार करण्यासाठी त्यांच्याकडे वेळेची कमतरता जाणवते. त्यातूनच मुले एकलकोंडी, कमी संवाद क्षमता असलेली दिसून येतात. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे त्यांना अनेक माध्यमांद्वारे अनेकविध प्रकारांची माहिती तात्काळ उपलब्ध होते. सामाजिक माध्यमांमुळे प्रत्यक्ष संवाद कमी झालेला आहे. त्यामुळे समाजात मानसिक आरोग्याबाबत अनेक प्रश्न आढळून येतात. हे प्रश्न कमी करण्यासाठी शालेय पातळीवर जीवन कौशल्यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये विविध शालेय विषयांतून जीवनकौशल्ये रुजविण्यासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षणही दिले जाते. परंतु हा प्रश्न फक्त शालेय पातळीवरच मर्यादित नसून महाविद्यालयीन, विद्यापीठीय विद्यार्थ्यांमध्येही जीवन कौशल्यांचा विकास झालेला दिसून येत नाही.

मुक्त विद्यापीठाने सन २०१५ साली नियमित पद्धतीने पीएच.डी. शिक्षणक्रम सुरु केला. विद्यार्थीही विविध विषयांतील होते. कोर्सवर्कच्या निमित्ताने ते एकत्र आले, व्हाट्सअॅपच्या माध्यमातून ते एकमेकांशी संपर्क ठेवून होते. परंतु त्यांच्यात संघभावना विकसित झालेली नव्हती. हा विकास जाणीवपूर्वक करण्याची गरज होती.

जीवन कौशल्य संकल्पना - जागतिक आरोग्य संघटनेने सन १९९७ मध्ये जीवन कौशल्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

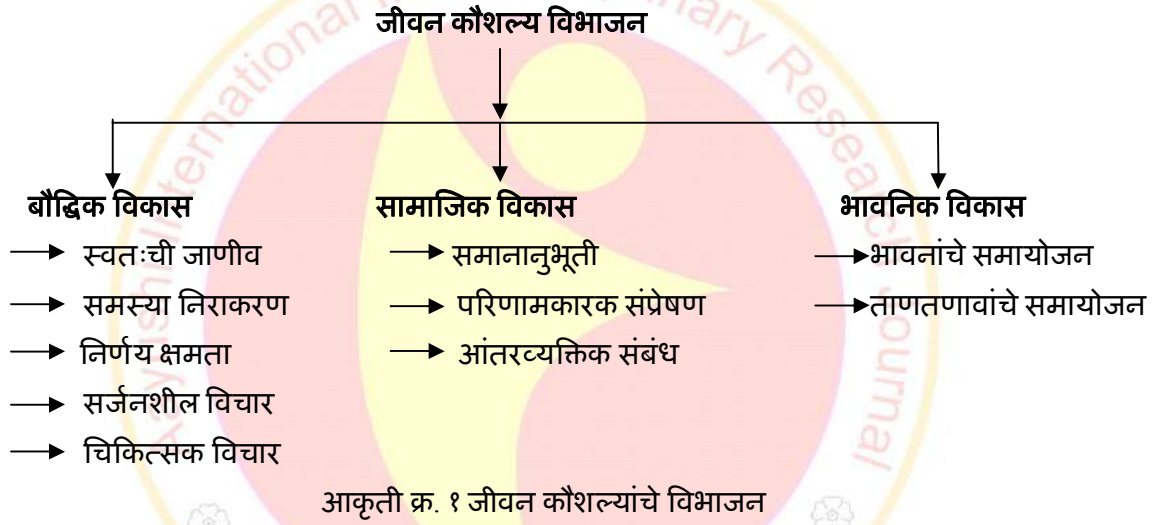
जीवन कौशल्याची रचना ही सांस्कृतिक आणि सामाजिक विकसनासाठी आवश्यक कौशल्यांची अंमलबजावणी तत्परतेने होण्यासाठी सुयोग्य तऱ्हेने करण्यात आलेली आहे. वैयक्तिक आणि सामाजिक विकासामध्ये हातभार लावण्याचा एक प्रयत्न होत असतानाच आरोग्य आणि सामाजिक समस्यांच्या प्रतिबंध व मानवी घटकांचे जतन करता येणार आहे. साळुंके श्री (२०११)

दैनंदिन जीवनातील गरजा आणि आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला क्षमता संपन्न करणाऱ्या सामाजिक मानसिक क्षमता म्हणजेच जीवन कौशल्य क्षमता आहेत. इतरांशी आणि परिस्थितीशी आंतरक्रिया करित असताना व्यक्तीला मानसिकदृष्ट्या स्थिरता देऊन अनुकूलता आणि सकारात्मकता कायम राहण्यासाठीच्या क्षमता या कौशल्यांमुळे समृद्ध होतात.

भारतातील जीवनविषयक दृष्टीकोन आणि जीवनकौशल्ये यात साम्य आहे. काळानुरूप समाजात झालेल्या वेगवेगळ्या परिवर्तनामुळे भारतातही जीवन कौशल्य रुजविण्यासाठी प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

जीवन कौशल्य तीन क्षेत्रात विभाजन

जागतिक आरोग्य संघटनेने दहा जीवन कौशल्ये सांगितलेली आहेत. त्यांचे तीन भागात विभाजन करता येते.

United Nations Children's Funds (UNICEF) 2005 reported that

Conclusions and follow up from UNESCO's Report on the Inter-Agency working group on Life Skills in EFA²⁵

There is further clarification of life skills-based education as a process, i.e. involving development of knowledge, attitudes (and values etc) and skills to be able to cope with new challenges throughout life,-as such life skills-based is a process to be applied to various learning areas, not a domain or subject in itself.

Life skills education is closely linked to sustainable human development through its objective of fostering human capabilities in present & futures generations

A skills-based approach to education should cover four dimensions:

- 1) The individual dimension;
- 2) The social dimension;
- 3) The cognitive/reflective dimension; and
- 4) The instrumental dimension.

The four pillars of learning was seen as a possible platform for a life skills approach to quality education.

The conceptual framework for a "life skills approach" to quality education should focus on operationalizing and monitoring the approach.

Life skills are psychosocial skills which can be applied to specific learning domains and socio-cultural contexts.

'Life skill Education' can be briefly described as having the following elements:content that includes a balance of knowledge, values, attitudes and skills uses interactive and learner - centered teaching methods.

Includes behavior change/development as part of its objectives is based on participant needs. (i.e. based on situation analysis and relates to real life) is (therefore) gender-sensitive and rights based throughout.

Quality education curricula need to be context-specific, and competency-based.

Assessment of life-skills-based education (LSBE) at the local level and individual level must be based on observed changes in a learner's acquisition and use of knowledge, the expression of values and attitudes, development of skills, and interactions with the social and physical environment.

It is important to realize that proxy indicators are not necessarily comprehensive descriptors on their own. Ultimately, multiple sources of information should be used and triangulated.

Emphasis should be given to assisting countries in setting up measurable life skills education programmes related to specific learning areas/ domains. e.g. That aim both at improving the general quality of education as well as enabling the learner to cope with new challenges.

जीवन कौशल्यांबाबत युनेस्कोच्या निष्कर्षांचा आधार घेऊन मुक्त विद्यापीठातील विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्ये कशी रुजविता येतील. यासाठी प्रयोग करण्यात आला आणि त्याची परिणामकारकता अभ्यासण्यात आली.

संशोधन शीर्षक

मुक्त विद्यापीठातील विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्ये विकसनासाठी आयोजित केलेल्या कार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास.

संशोधन उद्दीष्टे

- १) विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांमध्ये असणाऱ्या जीवन कौशल्यांचा शोध घेणे.
- २) विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांमध्ये जीवनकौशल्ये विकसनासाठी विविध कार्यनीती विकसित करणे.
- ३) विद्यावाचस्पती विद्यार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्ये विकसनासाठी वापरण्यात आलेल्या विविध कार्यानितींची परिणामकारकता अभ्यासणे.

संशोधन कार्यपद्धती सदर संशोधनासाठी प्रायोगिक पद्धतीतील एकलगत अभिकल्पातील पूर्व उत्तर चाचणी अभिकल्पाचा वापर करण्यात आला.

न्यादर्श:- यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील २८ विद्यावाचस्पती विद्यार्थी नमुना म्हणून घेण्यात आले.

संशोधन साधने

- १)संशोधन क्षमता शोधिका
- २) गटकार्य सहभाग मूल्यमापन श्रेणी
- ३) स्व विमर्षण
- ४)सहभागी निरीक्षण

विद्यार्थी वैशिष्ट्ये

- १) बहुतांशी विद्यार्थ्यांना संशोधनाबाबत फारशी माहिती नव्हती.
- २) विशिष्ट विषयात त्यांनी पदव्युत्तर पदवी घेतलेली होती. इतर विषयांबाबतचे ज्ञान त्यांच्याकडे नव्हते.
- ३) विविध क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या व्यक्तींना प्रवेश घेतलेला होता.
- ४) विद्यार्थ्यांचे संशोधन मार्गदर्शकही विविध क्षेत्रातील तज्ञ होते.

संशोधन कार्यवाही:-

पाच दिवसांचे संशोधन कार्यपद्धती कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले. त्यासाठी तीन तज्ञांना मार्गदर्शनासाठी बोलविण्यात आले. सकाळच्या सत्रात चर्चात्मक व्याख्यान आणि दुपारच्या सत्रात घटकासंदर्भात गटकार्य अशा कृतींचे नियोजन केलेले होते. प्रत्येक दिवसाच्या सुरुवातीला त्या दिवसाच्या संशोधन आशयाबाबत विद्यार्थ्यांना कितपत ज्ञान आहे. याबाबत आशय ज्ञान चाचणी घेण्यात येत असे त्याचे विश्लेषण करून तज्ञांना व्याख्यानादरम्यान माहिती दिली जात असे.

- १) संशोधन कार्यशाळा सुरु होण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधन क्षमता किती आहे ह्याचा पडताळा होण्यासाठी पंचबिंदू संशोधन क्षमता शोधिका विकसित करण्यात आलेली होती ती विद्यार्थ्यांकडून भरून घेण्यात आली.
- २) प्रत्येक दिवसाच्या शेवटी विद्यार्थ्यांने पुढील प्रश्नांची उत्तरे लिहून समन्वयकांकडे घावयाची होती.
  - २.१) आज मला नेमके काय समजले?
  - २.२) आज मी काय चांगले केले?
  - २.३) आज मला काय चांगले करता आले नाही?
  - २.४) आज मला कोणते घटक/आशयाबाबत अजून माहिती मिळणे अपेक्षित होते.
  - २.५) आज मला काय शिकायला/करायला आवडेल?
- ३) अर्धा दिवस गटकार्य करण्यासाठी ७-८ विद्यार्थी आणि त्या त्या क्षेत्रातील १-२ संशोधन मार्गदर्शक असे विभाजन करण्यात आले. सकाळी झालेल्या व्याख्यानातील घटकाबाबत विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या संशोधनासाठी उपयोजन करावयाचे होते. गटात सादरीकरण करून मार्गदर्शक आज इतर संशोधक विद्यार्थ्यांकडून प्रत्याभरण घ्यावयाचे होते.
- ४) समन्वयकांनी सहभागी निरीक्षण म्हणून नोंदी केलेल्या होत्या.
कृतीसत्रातील दिवसनिहाय कृती पुढीलप्रमाणे.

क्र.	दिवस	कृती
१	पहिला दिवस	संशोधन संकल्पना, संशोधन आराखडा, विकसन
२	दुसरा दिवस	विविध संशोधन पद्धती
३	तिसरा दिवस	संशोधन साधने
४	चवथा दिवस	सामग्री विश्लेषणाची सांख्यिकी तंत्रे
५	पाचवा दिवस	संदर्भ स्रोतांचा शोध व त्याचे उपयोजन

संपर्क कृतीसत्राच्या आयोजनाची जबाबदारी विद्यार्थ्यांना देण्यात आलेली होती. प्रत्येक विद्यार्थ्याला स्टेजवर येण्याची संधी होती. या कृतीसत्रातून विद्यार्थ्यांमध्ये आजीवन कौशल्ये विकसित होण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आले. जीवन कौशल्यातील घटकनिहाय प्रगतीचा शोध घेण्यासाठी वरीलपैकी एक किंवा अनेक साधनांचा वापर करण्यात आला. त्याचे विश्लेषण आणि निष्कर्ष पुढे मांडलेले आहेत.

‘स्व’ ची जाणीव:- कौशल्याचे मापन करण्यासाठी संशोधन क्षमता शोधिका, गटकार्य सहाभाग मूल्यमापन श्रेणी, स्व-विमर्षण आणि सहभागी निरीक्षणाद्वारे मिळालेली सामग्री.

कोष्टक क्र.१ : स्व ची जाणीव

क्र.	विधान	०-२०		२१-४०		४१-६०		६१-८०		८१-१००	
		पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.
१	नवनवीन अध्ययन तयारी	१०	०	२४	१०	३४	१७	२१	५२	३	७
२	प्रेरणा व सहभाग	३	०	७	३	१७	०	४५	५२	२१	२८
३	गटकार्यात काम करण्याची क्षमता	-	३	-	७	-	१४	-	३९	-	२०

मुक्त प्रश्नांमधून विद्यार्थ्यांनी स्व ची जाणीव बाबत देलेली वैशिष्टपूर्ण उत्तरे

- १) व्याख्यान मराठीतून असल्यामुळे आकलन कमी झाले.
- २) सूत्रसंचालनाची तयारी कमी होती.
- ३) तज्ज्ञांसमोर विषय मांडण्यात अक्षम झालो.
- ४) पूर्ण वेळ उपस्थिती राहून लक्षपूर्वक ऐकणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष - संशोधन कार्यपद्धती चर्चासत्रातून विद्यार्थ्यांना स्व चा शोध घेता आला. स्वतःची बलस्थाने आणि कमतरतांची माहिती झाली.

कोष्टक क्र. २ : समस्या निराकरण

क्र.	विधान	०-२०		२१-४०		४१-६०		६१-८०		८१-१००	
		पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.
१	संशोधन प्रश्न विकसन क्षमता	७	३	१४	७	४८	१०	२१	४१	३	१४

निष्कर्ष - कृतीसत्रातून विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधन समस्येचा शोध घेण्याची क्षमता विकसित झाली.

कोष्टक क्र. ३ : सर्जनशील विचार

क्र.	विधान	०-२०		२१-४०		४१-६०		६१-८०		८१-१००	
		पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.
१	सर्जनशीलता	३	०	७	३	४१	१४	३४	५२	७	१४

निष्कर्ष - संशोधन विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशील विचारांमध्ये वाढ झाली.

कोष्ठक क्र. ४ : चिकित्सक विचार

क्र.	विधान	०-२०		२१-४०		४१-६०		६१-८०		८१-१००	
		पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.
१	स्व मूल्यनिर्धारण क्षमता	३	०	३	३	३४	०	४१	५५	१०	१७
२	इतरांचे मूल्यनिर्धारण क्षमता	३	०	७	७	३१	१४	५२	४१	०	१७
३	इतर संशोधकांच्या संशोधनाचा विचार	-	०	-	२	-	६	-	१२	-	९

निष्कर्ष - संशोधन

- कार्यशाळेमुळे संशोधन विद्यार्थी स्वतःचे मूल्यनिर्धारण, इतरांचे मूल्यनिर्धारण करू लागले.
- स्वतःच्या, इतर संशोधकांच्या संशोधनात विषयाबाबतही चिकित्सक पद्धतीने पाहू लागले.

निष्कर्ष - निर्णय क्षमता

सर्व संशोधन विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतःचा संशोधन विषय निश्चित करण्याची क्षमता विकसित करता झाली.

सर्वसामान्य निष्कर्ष :-

संशोधन कार्यपद्धती कृतिसत्रातून संशोधन विद्यार्थ्यांमध्ये 'स्व' ची जाणीव, समस्या निराकरण, निर्णयक्षमता, सर्जनशील विचार, चिकित्सक विचार करण्याची क्षमता विकसित झाली.

सामाजिक विकास

कोष्ठक क्र. ५ : समानानुभूती

क्र.	विधान	०-२०	२१-४०	४१-६०	६१-८०	८१-१००
१	एकमेकांशी चांगली ओळख	-	७	२५	३६	३६
२	एकमेकांना संशोधनासाठी आनंदाने मदत	-	११	२९	३९	२५
३	इतरांच्या चांगल्या कामाची प्रशंसा	-	४	२१	४६	३२
४	गटकार्यात लिंगसमभाव	७	११	७	३२	४६

निष्कर्ष - संशोधन कार्यशाळेतून संशोधन विद्यार्थी इतरांना समजून घेण्यास शिकले.

कोष्टक क्र. ६ : परिणामकारक संप्रेषण

क्र.	विधान	०-२०		२१-४०		४१-६०		६१-८०		८१-१००	
		पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.
१	संप्रेषण कौशल्य विकास	३	३	३	०	३८	१०	४५	४५	३	२१
२	भाषिक कौशल्य विकास	१४	०३	१०	-	३८	२४	३४	३८	३	७
३	गटात बोलण्याची समान संधी	-	४	-	११	-	१८	-	४६	-	२५
४	गटात इतर सदस्यांसोबत संवाद	-	४	-	११	-	१४	-	५६	-	२१
५	स्वतःचा विचार स्पष्टपणे आणि निःसंदिग्धपणे मांडणे	-	४	-	४	-	३६	-	३६	-	२५

निष्कर्ष-

- संशोधन कार्यशाळेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये इतरांसमोर स्वतःचे विचार स्पष्टपणे व निःसंदिग्धपणे मांडण्याची क्षमता विकसित झाली.
- गटात संवादाची समान संधी प्राप्त झाली.

कोष्टक क्र. ७ : आंतरव्यक्तिक संबंध

क्र.	विधान	०-२०		२१-४०		४१-६०		६१-८०		८१-१००	
		पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.	पू.	उ.
१	गटात कार्य करण्याच्या क्षमतेत वाढ	३	३	-	-	१४	७	६२	३८	१४	३१
२	गटात संघभावना निर्माण	-	४	-	७	-	११	-	५०	-	३२
३	गटातील सदस्यांच्या चांगल्या गुणांचा शोध	-	०	-	७	-	२९	-	३९	-	२९
४	गटकार्यामुळे सतत शिकण्यात मग्न	-	४	-	४	-	२९	-	२१	-	३६

निष्कर्ष - संशोधन विद्यार्थ्यांमधील कार्यशाळेमुळे आंतरव्यक्तिक संबंध सुधारले.

भावनिक विकास

कोष्टक क्र. ८ : ताणतणावांचे समायोजन

क्र.	विधान	०-२०	२१-४०	४१-६०	६१-८०	८१-१००
१	गटकार्यामुळे संशोधन विषय निश्चिती आराखडा विकसनबाबतचा ताण कमी झाला.	०	१४	३९	३६	१४

निष्कर्ष- गटकार्यामुळे स्वतःच्या ताणतणावांच्या कारणांचा शोध घेता आला. चर्चेतून तो कमी झाला.

कोष्टक क्र. ९ : भावनांचे समायोजन

क्र.	विधान	०-२०	२१-४०	४१-६०	६१-८०	८१-१००
१	गट व्यवस्थापन क्षमता विकसन	०	४	२१	४६	३२

निष्कर्ष- गटकार्यामुळे स्वतःच्या आणि इतरांच्या भावना जाणून घेण्याच्या क्षमतेत वाढ झाली. त्यामुळे गटव्यवस्थापन करण्याच्या क्षमतेत वाढ झाली.

पूर्व आढाव्याशी संबंध – युनेस्कोने जीवन कौशल्यासंदर्भात कार्य करणाऱ्या संस्थांसाठी Education For All सर्वांसाठी शिक्षणासंदर्भात निष्कर्ष मांडलेले आहेत. त्यातील बहुतांशी ज्ञान वृत्ती, मूल्य सदर संशोधनातून विकसित झालेले आहे. आजीवन कौशल्य विकसनासाठी एकात्मिक पद्धतीने राबविल्यास त्यातून विषयाचे ज्ञान वाढते विविध जीवनकौशल्यांतही सुधारणा होते.

सारांश

जीवन कौशल्यांच्या कृती ह्या सहभागी व्यक्तीच्या गरजांवर आधारित असाव्यात. विद्यार्थी केंद्रित अध्ययन प्रक्रियेद्वारे त्या राबविण्यात याव्यात. लिंग समभाव निर्माण होण्यासाठी विविध कृती करण्यात याव्यात. आशय निश्चित करताना ज्ञान, मूल्य, अभिवृत्ती आणि कौशल्य ह्यांचा समतोल असल्यास जीवन कौशल्यांचा विकास होतो. ही कार्यशाळा राबविल्यानंतर विद्यार्थ्यांमध्ये एकजिनसीपणा निर्माण झाला ते एकमेकांना मदत करण्यास जाणून घेण्यास शिकले.

संदर्भ

- (१) Life skills-Based Education in South Asia (2005) United Nations Children Fund (UNISEF)
- (२) साळुंके श्री (२०११) जीवन कौशल्य शिक्षण शिक्षक मार्गदर्शिका जीवन कौशल्य आणि नमुना पाठ, पुणे महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद.
- (३) डोळ्के अ आणि इतर (२०१२) जीवन कौशल्ये, नाशिक, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी मधील जीवन कौशल्य विकसनाचा त्यांच्या अध्यापनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास

डॉ. शेवतेकर शारदा वसंत

निवृत्त प्राचार्य, धुळे एज्युकेशन सोसायटीचे,
कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, धुळे

पैकेकर शैलजा शामराव

सहाय्यक प्राध्यापिका
के. टी. पाटील अध्यापक महाविद्यालय, उस्मानाबाद

सारांश

जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण यामुळे यांत्रिक माध्यमांना अतिरेकी महत्व येऊन भाषेतून मिळणारे संवेदन हरपण्याची भिती असते. भाषा म्हणजे जीवन संवाद यासाठीच विविध क्षेत्रातील व्यक्तींचे जीवन संघर्ष, जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन, मी - माझ्या, माझ्यापुरत ही कक्षा सोडून मनाच्या वैश्विकीकरणाची प्रक्रिया सुरु व्हावी म्हणून जीवन मूल्याधिष्ठित असे अध्ययन-अध्यापन होण्यासाठी सेवापूर्ण शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमातून प्रशिक्षणार्थीत जीवन कौशल्याधिष्ठित दृष्टीकोन विकसित करण्याचा हा प्रयत्न आहे.

शालेय स्तरावर शिक्षक घेत असलेली लहान मुले ही अधिक संस्कारक्षम असतात. कुटूंब, सभोतालचा परिसर, शाळा, समाज यामध्ये जे नवनवीन दिसले ते करण्याची प्रवृत्ती मुलांमध्ये असते. मुले ही अनुकरणाप्रिय असतात. तेंव्हा कुटूंबातूनच त्यांच्यावर पालकांनी मूल्यसंस्काराची सुरवात करावी. तसेच मूल घरातून शाळेच्या वातावरणात येते तेंव्हा शाळेमध्येही त्यांच्यावर चांगले संस्कार केले जावेत. यामध्ये मुलांना प्रत्येक जीवन कौशल्याबाबत ज्ञानात्मक माहिती व आलकन जाणीवपूर्वक करून देणे आवश्यक असते. शिक्षकांनी पूर्वनियोजित उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांना कृतीशील सक्रीय सहभागाची संधी द्यावी. तसेच पाठ्यपुस्तकाच्या आधारे व प्रसंगानुरूप जीवन कौशल्यांचे संस्कार पुनरावृत्तीने करावेत.

जीवन विषयक कौशल्यांमध्ये 'स्व' जाणीव, समानानुभूती, निर्णयक्षमता, समस्या निराकरण, परिणामकारक संप्रेषण, व्यक्ती-व्यक्तीमधील सहसंबंध, सर्जनशील विचार चिकित्सात्मक विचार, भावनांचे समायोजन, ताण तणावाचे समायोजन या कौशल्यांचा समावेश होतो.

शिक्षकांच्या या प्रयत्नांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्यांच्या संस्काराने झालेला सकारात्मक वर्तनबदल विचारात आचारात निदर्शनास येतो का ? हे पाहण्यासाठी जीवन कौशल्य शिक्षणाचे मूल्यमापन करण्याची आवश्यकता असते. शिक्षकाने जीवन कौशल्य शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये, त्यासाठी घ्यावयाचे अध्ययन अनुभव व उद्दिष्ट साध्यता, अपेक्षित वर्तनबदल, काम करण्याची पध्दती, केलेल्या कामाचा गुणात्मक दर्जा या बाबी तपासणी होण्यासाठी जीवन कौशल्यांचे मूल्यमापन होणे आवश्यक आहे. शालेय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ नुसार २००६ पासून पाठ्यपुस्तकातील आशयातून विद्यार्थ्यांना जीवन कौशल्यांचे शिक्षण द्यावे असे सुचविण्यात आले आहे. तेंव्हा अगोदर शिक्षक प्रशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना या नविन कौशल्यांची माहिती होणे आवश्यक आहे. त्या माध्यमातून हे प्रशिक्षणार्थी आपल्या सरावपाठ, शालेय अनुभव व व्यावसायिक जीवनात अखंडपणे या जीवन कौशल्यांचा विकास विद्यालयामध्ये करण्यासाठी प्रयत्न करतील. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून जीवन कौशल्य विकसित करून त्यांचा त्यांच्या अध्यापनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे आवश्यक आहे असे वाटल्याने हा संशोधन विषय निवडला आहे.

प्रस्तावना

प्रत्येक क्षणाला बदलणाऱ्या जगात विद्यार्थ्यांला तत्पर ठेवण्याचे व येणाऱ्या प्रत्येक समस्येला तोंड देण्यासाठी सक्षम असणारा विद्यार्थी तयार करणे व त्यासाठी स्वतः आधुनिक माहितीशी जुळवून घेणारा व ज्ञानपिपासू शिक्षक बनवणे हे आजच्या शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाचे मुख्य ध्येय आहे.

शिक्षक शिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षक आपल्या भावी आयुष्यामध्ये अनेक पिढ्यांना ज्ञानाने समृद्ध करणार आहे. त्यांना अध्यापन करताना जाणवणी महत्वाची अडचण म्हणजे बदलत्या अभ्यासक्रमानुसार पाठ्यपुस्तकामध्ये झालेले बदल राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ नुसार बदलत्या परिस्थितीनुसार भारतीय शिक्षण पध्दतीमध्ये कराव्या लागणाऱ्या बदलामुळे महाराष्ट्र राज्यात २००९ पासून प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण अभ्यासक्रमामध्ये दहा जीवन कौशल्यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

पदवी, पदव्युत्तर पदवी प्राप्त केलेल्या विद्यार्थ्यांला निर्भयपणे आपले विचार मांडता येत नाही. ठामपणे एखादा विषय पटवून देता येत नाही. आपण काय करू शकतो याची जाणीव वयाने प्रौढ असणाऱ्या या विद्यार्थ्यांला नसते. त्याला स्वतःची क्षमता, बलस्थाने माहित नसतात. त्याच बरोबर जीवनातील संधी कशाप्रकारे शोधावी याची जाणीव नसते. हेच विद्यार्थी शिक्षक प्रशिक्षण घेण्यासाठी महाविद्यालयामध्ये प्रवेश घेतात तेंव्हा त्यांना या नवीन कौशल्यांची माहिती होणे आवश्यक आहे. त्या माध्यमातून हे प्रशिक्षणार्थी आपल्या सराव पाठ, सूक्ष्मपाठ, शालेय अनुभव व व्यावसायिक जीवनात अखंडपणे या जीवन कौशल्यांचा विद्यालयामध्ये विकास करण्यासाठी प्रयत्न करतील त्यासाठी प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून जीवन कौशल्य विकसित करता येतील.

संशोधन समस्या

शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थ्यांमधील जीवन कौशल्ये विकसनाचा त्यांच्या अध्यापनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- ४) शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थ्यांमधील जीवन कौशल्ये विकसनाचा त्यांच्या अध्यापनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
- ५) शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्ये विकसनासाठी उपक्रमाचे आयोजन करणे.
- ६) शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्ये विकसनासाठी उपक्रमाचे आयोजन करणे.

संशोधन परिकल्पना

शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थ्यांमधील जीवन कौशल्ये आणि अध्यापन यात सार्थक सहसंबंध नसतो.

संशोधन अभिकल्प

एकलगत पूर्वचाचणी उत्तर चाचणी प्रायोगिक अभिकल्पाची निवड करण्यात आली.

$$R_r \quad O_r \quad X \quad O_r$$

या अभिकल्पात

$$R_r = ३० \text{ प्रशिक्षणार्थ्यांचा गट}$$

$$O_r = \text{पूर्वचाचणी}$$

$$X = \text{विविध उपक्रमांची मात्रा}$$

$$O_r = \text{उत्तर चाचणी}$$

संशोधन कार्यपध्दती

प्रस्तूत संशोधनासाठी के. टी. पाटील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय येथील एकूण ३० प्रशिक्षणार्थ्यांमधील जीवन कौशल्य शोधण्यासाठी जीवन कौशल्य पडताळणी पूर्वचाचणी दिली. या पूर्व चाचणीत एकूण ३० वस्तूनिष्ठ प्रश्नांचा समावेश होता. यातील काही प्रश्न तात्त्विक माहितीवर आधारित होते. तर काही प्रश्न दृष्टीकोन जाणून घेणारे होते. यानंतर प्रशिक्षणार्थ्यांवर दोन महिने या कालावधीमध्ये विविध उपक्रम राबविण्यात आले. यामध्ये पुढील बाबींचा समावेश होता.

- जीवन कौशल्याविषयक तात्त्विक माहिती आणि कृती कार्यक्रम असणारी एक तासाची व्हि. डी. ओ. सी. डी. दाखविण्यात आले.
- जीवन कौशल्यावर आधारित PPT तयार करून तात्त्विक भागाचे अध्यापन करण्यात आले.
- जीवन कौशल्ये-अर्थ, महत्व आणि दैनंदिन जीवनातील जीवन कौशल्यविषयक स्थान यावर आधारित दोन तज्ञ व्यक्तींच्या व्याख्यानांचे आयोजन करण्यात आले.
- प्रशिक्षणार्थ्यांना समाजात मिसळण्यास भाग पाडण्यासाठी विविध आर्थिक, सामाजिक स्तरातील लोकांशी संवाद साधणे यासाठी क्षेत्रभेटीचे आयोजन करण्यात आले.
- प्रशिक्षणार्थ्यांसाठी विविध क्रिडा उपक्रम तसेच सांस्कृतिक उपक्रम यांचे आयोजन करण्यात आले.
- प्रशिक्षणार्थ्यांसाठी विविध अभ्यासपूरक उपक्रमांचे व स्पर्धांचे आयोजन करण्यात आले.
- एकूण ३० प्रशिक्षणार्थ्यांची तीन गटात यादृच्छिक पध्दतीने विभागणी करण्यात आली. या तीन गटांमध्ये जीवनकौशल्य या मुख्य विषयास अनुसरून पथकचर्चा घडविण्यात आली.

यानंतर सर्व ३० प्रशिक्षणार्थ्यांना उत्तर चाचणी देण्यात आली. पूर्वचाचणी व उत्तर चाचणीत मिळालेल्या गुणांचे विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन करण्यात आले. यासाठी 't' मूल्य या संख्याशास्त्रीय साधनाचा आधार घेण्यात आला. मिळालेल्या माहितीवरून शेवटी निष्कर्ष मांडण्यात आले.

संख्याशास्त्रीय विश्लेषण

संशोधकाने पूर्वचाचणी आणि उत्तर चाचणी यामध्ये मिळालेल्या गुणांची तुलना करण्यासाठी 't' मूल्य या संख्याशास्त्रीय साधनाचा आधार घेतला.

मापन	पूर्वचाचणी	उत्तर चाचणी
एकूण प्रशिक्षणार्थी (N)	३०	३०
मध्यमान (M)	१४.६२	२१.०८
σ	२.२३	४.६५
मध्यमानातील फरक	६.४६	
t मूल्य	८.१६	
df	५८	

०.०१ आणि ०.०५ स्तरार सार्थक आहे.

प्रशिक्षणार्थींनी पूर्वचाचणी आणि उत्तरचाचणीत मिळालेल्या गुणांच्या मध्यमानातील फरक ६.४६ आहे. हा फरक ०.०१ आणि ०.०५ स्तरावर सार्थक आहे. कारण मिळालेले 't' मूल्य हे २.०४ व २.७५ (df ५८) पेक्षा अधिक आहे. यावरून असे लक्षात येते की, प्रशिक्षणार्थींची उत्तरचाचणीतील संपादनूक ही पूर्वचाचणीतील संपादणुकीपेक्षा अधिक आहे. म्हणजेच जीवन कौशल्य विकसन कार्यक्रमाच्या माध्यमातून प्रशिक्षणार्थीत जीवन कौशल्य विकसीत होतात.

छात्रअध्यापकांच्या अध्यापनावरील जीवन कौशल्ये विकसनाचा झालेला परिणाम अभ्यासण्यासाठी प्रथम त्यांच्या सरावपाठ साखळी क्रमांक एक मध्ये उपक्रमांची मात्रा देण्यापूर्वी पाठांचे निरीक्षण करून गुणदान केले व नंतर जीवन कौशल्ये विकसनाची मात्रा देऊन नंतर त्यांच्या सराव पाठ साखळी क्रमांक दोन चे निरीक्षण केले व गुणदान देण्यात आले.

अध्यापनावरील परिणाम तपासण्यासाठी टक्केवारी या परिणामाचा वापर केला.

प्रशिक्षणार्थी संख्या	सराव पाठ साखळी क्रमांक १ टक्केवारी	सराव पाठ साखळी क्रमांक २ टक्केवारी	फरक
३०	५२%	७३.६६%	२१.६६%

वरील तक्त्यानुसार ३० प्रशिक्षणार्थ्यांच्या गटाचे सराव पाठ साखळी क्रमांक १ मध्ये पाठांना मिळालेल्या गुणांची टक्केवारी ही ५२ टक्के इतकी आली. व त्यानंतर या ३० प्रशिक्षणार्थ्यांच्या गटाला जीवन कौशल्ये विकसनासाठी विविध उपक्रमांची मात्रा देण्यात आली. व त्यानंतर त्यांच्या सराव पाठ साखळी क्रमांक २ च्या पाठांचे निरीक्षण करून गुणदान करण्यात आले. या गुणदाची टक्केवारी ही ७३.६६ इतकी आली व या दोन्ही टक्केवारीतील फरक हा २१.३३% इतका दिसून आला. हा फरक पडण्याचे कारण म्हणजे जीवन कौशल्य विकसनासाठी देण्यात आलेली विविध उपक्रमांची मात्रा हे होते असे आपण ठामपणे म्हणू शकतो.

निष्कर्ष

- १) प्रशिक्षणार्थ्यांना जीवन कौशल्ये विकसनासाठी उपक्रम राबविण्यापूर्वी जीवन कौशल्यांबाबत कमी माहिती होती.
- २) पूर्वचाचणीत जीवन कौशल्यांबाबत ३३ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये काही प्रमाणात जागृती होती.
- ३) जीवन कौशल्ये उपक्रम कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केल्यामुळे प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्यांचे विकसन झाले.
- ४) उत्तर चाचणीत जीवन कौशल्यांबाबत ८८ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये सकारात्मक दृष्टीकोन दिसून आला.
- ५) विविध उपक्रम राबविल्यामुळे प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्यांचे विकसन होते.
- ६) जीवन कौशल्ये विकसनाच्या त्यांच्या अध्यापनावर चांगला परिणाम झालेला दिसून आला.
- ७) शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्य विकसनाच्या कार्यक्रमांमुळे त्यांच्या अध्यापनावर सकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून आले.

शिफारशी

- १) शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्यांचे विकसन करण्यासाठी विविध कार्यक्रमांची उपक्रमांची निर्मिती व आयोजन करावे.
- २) प्रशिक्षणार्थ्यांना जीवन कौशल्यविषयक माहिती होण्यासाठी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांनी वैविध्यपूर्ण उपक्रमांची अंमलबजावणी करावी.

- ३) प्रशिक्षणार्थ्यांच्या उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग वाढविण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन द्यावे.
- ४) प्रशिक्षणार्थ्यांसाठी विविध अभ्यासपूरक उपक्रमांसोबतच इतर अभ्यासेतर उपक्रम ही राबवावेत.

संदर्भ ग्रंथसूची

- i. भिंताडे, वि. रा. (२००६) 'शैक्षणिक संशोधन पध्दती', पुणे : नित्यनूतन प्रकाशन
- ii. मुळे, रा. रा. व उमाठे, वि. तु. (१९७७) 'शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे', नागपूर विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ
- iii. बापट, भा. गो. (१९७५) 'शैक्षणिक संशोधन', पुणे : नित्यनूतन प्रकाशन
- iv. Buch, M. B. (1974) 'A survery of Research in Education and Psychology', Baroda : M.S. University
- v. जीवन कौशल्ये शिक्षण मार्गदर्शिका, (जून २००८) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे - ३०
- vi. <http://www.lifeskillseducation.co.uk/>
- vii. आलेगावकर, प. म., सहकार्यासाठी सॉफ्ट स्किल्स (मृदु कौशल्ये), पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन
- viii. Best, John W. (2002), Research in Education. Delhi

उच्च शिक्षणाचे नियोजन व व्यवस्थापन

सोळंकी सुनिल पुंडलिक

संशोधक विद्यार्थी (सह शिक्षक)

राष्ट्र माता इंदिरा गांधी सैनिकी शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालय,
रायपुर ता. गंगापूर जि.औरंगाबाद

शिक्षणातून मुलभूत मानवी गरजांची पूर्तता होणे अत्यंत आवश्यक आहे त्यासाठी सर्व कौशल्यांचा विकास करणे शिक्षणाचे ध्येय मानले गेले. उच्चशिक्षणाचा भारतीय परिस्थिती संदर्भात विचार केल्यास सर्वत्र सारखी परिस्थिती आढळत नाही. जगाच्या तुलनेत उच्च शिक्षण विकासात तर आपण विकसनशील आहोत परंतु भारतीयांच्या तुलनेने राज्य-राज्यात आढळून येणारी उच्चशिक्षणाची स्थिती देखील सर्वत्र सारखी नाही त्यामुळे प्रत्येक ठिकाणी उच्च शिक्षणातील त्याचे नियोजन व व्यवस्थापनामध्ये बदल घडवून येणे गरजेचे आहे.

भारतातील उच्च शिक्षणाचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, वैदिक काळातील उच्च शिक्षण हे आदर्श आणि उच्च प्रकारचे होते. वैदिक काळात 'आश्रम', 'गुरुकुल' हे उच्च शिक्षणाचे केंद्र होते. त्या काळात 'नालंदा', 'तक्षशिला', 'विक्रमशिला' अशी नामवंत विद्यापीठे होती. तो शिक्षणाचा दर्जा आज राहिला नाही. आज विद्यापीठ आणि समाज यांचा संबंध निकटचा मानला जातो, म्हणून असे म्हंटले जाते की, "विद्यापीठ म्हणजे हस्तीदंती मनोरे नसून समाजाच्या बहुविध समस्यांची जाण ठेवून समाजहिता साठी विविध ज्ञान शाखात ज्ञानाचे संवर्धन, नव्या ज्ञानाचे शोधन व संक्रमण करणारी ती एक संस्था आहे."

कोठारी आयोगाने म्हंटले आहे, " स्वतःचे शरीर, मन व आत्मा आणि सभोवतालचे विश्व या विषयात मानवाच्या ज्ञानात सखोलता आणणे, समाजात या ज्ञानाचा प्रसार करणे व मानव जातीच्या सेवेसाठी त्या ज्ञानाचे उपयोजन करणे विद्यापीठाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे."

कोठारी आयोगाच्या शिफारशीने उच्च शिक्षण, " वरिष्ठ विद्यालयाचा विकास, विद्यापीठीय अभ्यासक्रमात बदल व विकास साधने उच्चशिक्षणाच्या परिक्षेतील मुल्यांकनामध्ये सुधारणा, परिक्षा पध्दतीत सुधारणा शिक्षणाचे माध्यम, विकासात्मक पध्दती व समाजाभिमुख विद्यापीठीय शिक्षण अशा प्रकारे उच्च शिक्षणाचा विकास करण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा".

शैक्षणिक नियोजन व व्यवस्थापनाची उद्दिष्टे :-

- १) संस्थेची ध्येय धोरणे ठरवून त्या पूर्तते साठी एखाद्या शैक्षणिक संस्थेची स्थापना करून नियमावली तयार करणे.
- २) मासिक, वार्षिक, पंचवार्षिक नियोजन इत्यादी स्वरूपाचे तात्कालिक व दिर्घकालीन योजना तयार करून त्यावर अंमल बजावणी करणे.
- ३) अंतर्गत कार्यकारी मंडळाची निर्मिती करणे, समित्यांची निर्मिती करणे, संस्थेच्या ध्येय धोरणांच्या शैक्षणिक उद्दिष्ट पूर्तीसाठी सहकार्य, मार्गदर्शन व नियंत्रण ठेवून कार्यवाही करण्यात येते अशा संपूर्ण कार्यवाहीचे संचलन करणे.
- ४) संस्थेच्या कार्यक्षेत्रातील घटकांशी संपर्क ठेवणे, सभा घेणे, परिपत्रक काढणे, अहवाल तयार करणे, उणिवांचा शोध घेणे व एक वाक्यतेसाठी सुसुत्रीकरण निर्माण करणे.
- ५) शैक्षणिक संस्थेतील विविध घटकांचे कर्तव्य व जबाबदाऱ्या तसेच शासनाचे विविध नियम व अधिकार या बाबत योग्य ती कार्यवाही केली जाते किंवा नाही यावर नियंत्रण ठेवण्यात येते तसेच आर्थिक व्यवहार चोख राहण्यासाठी नियंत्रण ठेवणे.
- ६) संस्थेतील, समाजातील, व शासनातील विविध घटकामध्ये सहकार्य व चांगले संबंध निर्माण होण्यासाठी वेळोवेळी सभा, भेटी व चर्चा या द्वारे साहचर्य निर्माण करणे.

थिओ हैमनच्या मते, "पुढे करावयाच्या कामासंबंधी आधी ठरविण्याची क्रिया म्हणजे नियोजन, नियोजनात अनेक पर्यायातून उद्दिष्टे, धोरणे, कार्यपध्दती व कार्याची रूपरेषा ठरविण्यासाठी करण्यात आलेल्या प्रयत्नांचा समावेश होतो." शैक्षणिक नियोजन हे केंद्रिय व राज्य पातळीवरील व्यवस्थापनाचे काम असून त्यात शिक्षणाची रचना राष्ट्रीय उद्दिष्ट ठरविणे, अभ्यासक्रम निश्चित करणे, आर्थिक व इतर साधनांची तरतूद करणे इत्यादि कृतींचा समावेश होतो.

भारतातील उच्च शिक्षणाची सद्यस्थिती :- २०११-१२ च्या अखिल भारतीय उच्च शैक्षणिक सर्वे नुसार All India Survey on Higher Education - AISHE भारतात एकूण ६४२ विद्यापीठे असून ३४९०८ महाविद्यालये आहेत व ११३५६ अभिमत शैक्षणिक संस्था आहेत. या संदर्भात आणखी खोलवर विचार केल्यास यात ८३ तांत्रिक, ३३ कृषि, २४ आरोग्य , ७ लॉ आणि १० पशु वैद्यकिय विद्यापीठे आहेत. बाकीचे सामान्य विद्यापीठे आहेत.

उच्च शिक्षणा बाबतीत ६ राज्ये आघाडीवर आहेत. या मध्ये उत्तर प्रदेश, आंध्र प्रदेश, महाराष्ट्र, कर्नाटक, राजस्थान व तामिळनाडूचा समावेश होतो. भारता मध्ये सर्वात जास्त महाविद्यालये बंगलोर जिल्ह्यात (९२४) आहेत आणि त्या खालोखाल जयपुर जिल्ह्यामध्ये (५४४) आहेत.

या सर्व महाविद्यालयामध्ये ७३ % महाविद्यालये हे खाजगी संस्थे मार्फत चालविल्या जातात. ५८% महाविद्यालये ही खाजगी विनाअनुदानीत आहेत व १५% खाजगी अनुदानीत आहेत. या मध्ये २८.५६ दशलक्ष विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. त्यामध्ये १५.८७ दशलक्ष मुले व १२.६९ दशलक्ष मुली आहेत. भारतात १८ ते २३ वयोगटातील उच्च शिक्षण घेण्याचे एकूण प्रमाण २०.४% आहे. या मध्ये पुरुषांचे २१.६ % तर १८.९ % महिलांचे प्रमाण आहे.

उच्चशिक्षणा मध्ये पदवीसाठी प्रवेश घेण्याचे प्रमाण ७९% आहे. त्यामध्ये आणखी बी.ए., बी.कॉम. व बी.एस्सी साठी जास्त प्रमाण आहे. विविध पदवीसाठी खालील प्रमाणे प्रमाण आहे.

अ.क्र	प्रमाण	पदवी शाखा
१	३४ %	कला
२	१९ %	इंजिनियरिंग आणि तांत्रिक
३	१४.५ %	वाणिज्य
४	१२ %	विज्ञान

पीएच.डी. साठी फक्त ०.५% एकूण प्रमाण आहे. या मध्ये ८४५०५ विद्यार्थ्यांनी पीएच.डी.ला प्रवेश घेतला आहे. पदव्युत्तर स्तरावर मॅनेजमेंट आणि सामाजिक शास्त्र शाखेत जास्त प्रवेश होतात. या मध्ये आणखी सखोल बघितल्यास मागासवर्गीयांचे उच्चशिक्षणातील प्रमाण खालील प्रमाणे--

अ.क्र	संवर्ग	प्रमाण
१	एस.सी	१२.५ %
२	एस.टी .	४.२ %
३	ओ.बी.सी.	३१.६ %
४	मुस्लीम	४.५ %
५	इतर	२.१ %
	एकूण	५४.९ %

भारता मध्ये १२ वी उत्तीर्ण झाल्यानंतर पदवीस प्रवेश घेण्याचे प्रमाण हे सन २००१ साली ५२.११ % होते तर तर २००७ साली ६१.४% होते तर २००९-१० साली ६७.५५ % होते.

भारतीय युवकांचे उच्च शिक्षण प्रवेशाचे प्रमाण :-

अ.क्र	समाज गट	युवक उच्च शिक्षण प्रवेश प्रमाण
१	ग्रामीण युवक	७ %
२	दलित आदिवासी	६ %
३	ओ.बी.सी.	८.५ %
४	मुस्लीम	७ %
५	शहरी युवक	२० %
६	गरीब युवक	२.२१ %
७	ग्रामीण गरीब युवक	१.४० %

(आधार : यु.जी.सी अहवाल २००१)

भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्था १९४७ ते २०१२ :-

अ.क्र.	विद्यापीठ/महाविद्यालय	१९२१	१९४७	२०१०	२०१२
१	विद्यापीठे	१०	२०	५०४	६११
२	महाविद्यालये	१६५	५००	२५९५१	३१३२४
३	यु.जी.सी.मान्यता प्राप्त महाविद्यालये (२८ %)	--	७६३२	६०२८	--

आधार : १) 2009-10/ 2011-12 HRD Ministry Report

२) फुले - शाहू - आंबेडकर शिक्षण क्रांती, उ.पा.इंगोले, आशिष प्रकाशन, यवतमाळ, २००२, पृ. ५४

भारतातील सन २०१४मधील विद्यापीठांची व उच्च शिक्षण संस्थांची संख्या:-

अ.क्र.	विद्यापीठ/ संस्था	संख्या
१	केंद्रीय विद्यापीठे	४४
२	राज्य विद्यापीठे	३०७
३	अभिनव विद्यापीठे	१३०
४	खाजगी विद्यापीठे	१७०
५	राष्ट्रीय महत्वाच्या संस्था	५०
६	राज्य महत्वाच्या संस्था	०५
७	एकूण महाविद्यालये	३५५३९

(आधार : -Unin.News, Vol.52, No.107, Feb.22-23, 2014.)

उच्च शिक्षणातील नियोजन व व्यवस्थापनातील आव्हाने :- जरी मागील काही वर्षांमध्ये उच्च शिक्षणामध्ये आव्हाने होती, त्याचे पुनरुज्जीवनासाठी काही पायाभूत बदल घडवून आणणे गरजेचे आहे. काही उद्दिष्ट डोळ्या समोर ठेवून त्यात बदल व्हावा. कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचे महत्वाचे ध्येय यश संपादन करणे हेच असते. कित्येक वेगवेगळ्या पातळ्यावरून ते यश प्राप्त करता येते. त्याची पहिली पातळी नियोजन करणे व निर्णय घेणे अशी असते. सुरुवातीलाच शैक्षणिक परिसराचे विभाग निहाय पृथक्करण व्हावे. त्याचा मुख्य आधार की ज्यावर निर्णय अवलंबून असतात. त्यावर पुढचे नियोजन आधारित असते. महत्त्वपूर्ण पायाभूत व्यवस्थापन होण्यासाठी खालील काही गोष्टी होणे गरजेच्या असतात.

- १) अनुभवांची देवाण घेवाण, नाविण्यता, दृष्टीकोन, संस्थेमधील समस्यांचा अभ्यास करणे.
- २) विविध शैक्षणिक अशैक्षणिक बाबींचा पाठपूरावा करणे.
- ३) संस्थेच्या समस्या सोडविण्यासाठी नविन कल्पनांची निर्मिती व समुपदेशनाची सोय करणे.
- ४) परिणाम कारक कार्यासाठी संस्थे व्दारा मदत पुरविणे.
- ५) सामाजिक जबाबदारीची जाणीव होण्यासाठी संस्थेव्दारा मुख्य कामा निमित्त गटा गटाने जबाबदारी सोपविण्यात यावी.
- ६) संस्थामधील सहसंबंध दृढ होण्यासाठी एकमेकांना मदत करण्यासाठी प्रेरीत करणे.
- ७) विविध संस्थांच्या माध्यमातून एकत्रित प्रयत्नाने साधन केंद्र विकसीत करणे.
- ८) संस्थेमधील मानवी घटकामधील स्वयं शिस्तीचा विकास व प्रत्येकामध्ये ज्ञानाचे पुनरुज्जीवन होत राहण्यासाठी मदत करणे.
- ९) संस्थेव्दारे सर्जनशिल नाविण्यपूर्ण कामासाठी प्रेरणा देण्याचे काम सातत्याने व्हावे.
- १०) राजकीय हस्तक्षेप - ९०% महाविद्यालये राजकारणी लोकांचे असून मनी, मॅन व मते मिळविणे हा संस्था चालकांचा उद्देश असतो.
- ११) शासनाची उदासिनता - ६०% पेक्षा जास्त महाविद्यालये ही खाजगी व्यवस्थापनाची आहेत, त्याहून अर्धी कायम विनाअनुदानित आहेत. यातून असे लक्षांत येते की, शासन दिवसेंदिवस उच्चशिक्षणातून अंग काढून घेत आहे.
- १२) उच्चशिक्षणातील भ्रष्टाचार - प्राध्यापकांची निवड ही गुणवत्तेवर न होता डोनेशन, नाते, ओळख व जातीवर आधारित होत आहे.
- १३) वाढते बेकारीचे प्रमाण.
- १४) विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीचे अल्प प्रमाण.
- १५) विद्यार्थी, समाज व पालक यांचा उच्चशिक्षणा संबंधीचा दृष्टीकोन.
- १६) उच्चशिक्षणातील संशोधनाचे अल्प प्रमाण.

उच्चशिक्षणा संबंधी विचार करीत असतांना त्याची उद्दिष्टे, नियोजन, व्यवस्थापन, संशोधन, संपादन या सर्वांचा सद्सदविवेक बुद्धीने विचार केला असता संबंधीत शिक्षणात अमुलाग्र बदल घडविण्यासाठी धोरणात्मक उपाय गरजेचा आहे.यात शासनाची प्रत्यक्ष सक्रियता , राजकिय हस्तक्षेप कमी करणे , उच्चशिक्षणातील भ्रष्टाचार कमी करणे , क्रियाशील शिक्षण पध्दती निर्माण करुन बेकारी कमी करणे, प्रत्यक्ष विद्यार्थी उपस्थीती वाढविणे, गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण देणे, संशोधनाच्या माध्यमातून प्राध्यापकांची गुणवत्ता वाढवून उच्च शिक्षणाने ठरविलेले ध्येय नक्कीच साध्य करता येतील असा विश्वास वाटतो.

संदर्भ सूची :

- i. डॉ.सौ.नागतोडे किरण (२००९), शालेय व्यवस्थापन , शैक्षणिक संरचना आणि आधुनिक विचार प्रवाह, नागपूर : विद्या प्रकाशन
- ii. डॉ.कापरे आ.वी.(२००९), शैक्षणिक व्यवस्थापन, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन
- iii. डॉ.मंगरे बबनराव (२०१६), उच्चशिक्षणातील गुणवत्ता आणि नॅक मुल्यांकन, औरंगाबाद: गाव प्रकाशन
- iv. Dr.Dey Niradhar (2011), Higher Education Institutions in India and Its Management, International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences Vol.1, No. 1 Page No. 6-9

उच्च प्राथमिक स्तरातील जीवनकौशल्ये संवर्धन कार्यक्रमाचे विकसन आणि त्याची
परिणामकारकता तपासणे - एक अभ्यास

डॉ. ठोंबरे अंजली यशवंतराव

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, औरंगाबाद

वाघमारे वैभव जालिंदर

महात्मा फुले शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, अकलूज.

उच्च प्राथमिक स्तर हा शालेय जीवनातील संक्रमणाचा काळ होय. याच काळामध्ये विद्यार्थ्यांमध्ये अनेक बदल होत असलेले आपणाला दिसते. हे बदल शारीरिक, मानसिक स्वरूपाचे असतात. याच वयोगटामध्ये बालकाच्या अंगी संस्कार मूल्ये यांची रूजवणूक होणे आवश्यक ठरते. या संस्कारक्षम वयातच आपण त्याच्या अंगी जीवनकौशल्यांची रूजवणूक केली नाही तर बालकाच्या व्यक्तीमत्त्व विकासात काही अडथळे येण्याची शक्यता बळावते. यामुळे या स्तरामध्ये आपण बालकामध्ये जाणिवपूर्वक यांची रूजवणूक करण्यासाठी प्रयत्न करावयास हवे.

भारतीय व्यवस्थेमध्ये शिक्षणाचे प्रमुख चार स्तर केले आहेत. यामध्ये प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक आणि विद्यापीठीय स्तर. बहुतांशवेळा मानवामध्ये संस्कारक्षम वय हे शालेय वयामध्ये अधिक असते. यामुळे या स्तरावर यादृष्टीने अधिकाधिक भर देणे अगत्याचे ठरते. हे साध्य होण्यासाठी जीवनाच्या प्राथमिक टप्प्यात विद्यार्थ्यांना संधी पुरविणे नितांत गरजेचे आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) दहा जीवनकौशल्ये सांगितलेली आहेत व ही जीवनकौशल्ये वर्गाध्यापनाच्या माध्यमातून प्राप्त करावीत अशी अपेक्षा आहे.

शब्द हे पुस्तकात असतात त्यांचा अर्थ जीवनातून शोधावा लागतो या म्हणी प्रमाणे शिक्षण हे केवळ शब्दातून न देता प्रत्यक्ष जीवनातील अनुभव देऊन जीवनकौशल्यांचे शिक्षण आवश्यक ठरते. इ.स. १९९७ मध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेने ही जीवनकौशल्ये सांगितली आहेत. या जीवनकौशल्यांचा अभ्यासक्रमा अंतर्गत समावेश करण्याच्या दृष्टीने प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम आराखडा (२००४) मध्ये या दहा जीवनकौशल्यांचा स्वीकार केला गेला. या जीवनकौशल्यांचा उद्देश माणसाला आरोग्यपूर्ण, यशस्वी जीवन जगण्यासाठी सक्षम करणे हा आहे.

विकसित समाजाच्या जडणघडणीमध्ये शिक्षणाचे महत्व अनन्य साधारण आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातूनच समाज परिवर्तन घडवता येते या विषयी राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय शिक्षण तज्ज्ञांमध्ये एकमत आहे. या दृष्टीनेच तयार केला गेलेला बालकांच्या मोफत व सक्तीचा प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार (२००९) हा आपल्या सर्वांसाठी गौरवास्पद आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व तसेच स्वातंत्र्योत्तर अनेक समित्यांनी शिक्षणाचे महत्व अधोरेखित केले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्थापन केल्या गेलेल्या सुरवातीच्या समित्या तसेच आयोगावर महात्मा गांधी यांच्या ३H या संकल्पनेचा तसेच विचारांचा प्रभाव होता. यातूनच १९६४-६६ च्या कोठारी आयोगात राष्ट्रीय एकात्मते विषयी आपले विचार प्रकट केले. या आयोगाच्या शिफारशीच्या साहाय्यानेच आपले पहिले शैक्षणिक धोरण १९६६ साठी आखले गेले. त्यानुसारच देशभरात शालेय शिक्षणाची समान स्तर रचना करण्यात आली. या प्रकारे शिक्षणाला राष्ट्रीय पातळीवर एकसुत्रीपणा आणण्याचा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. हे सर्व करत असतानाच भारताचे क्षेत्रफळ तसेच एकंदरीत बहुअंगी सांस्कृतिक पार्श्वभूमीच्या अनुषंगाने या एकसुत्रीपणावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले ते दूर करण्यासाठी १९७६ मध्ये राज्यघटनेत बदल करण्यात आला व शिक्षण हा विषय समवर्ती सूचीमध्ये आला.

यानंतर १९८६ मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहिर करण्यात आले. या धोरणामध्ये अनेक काळसुसंगत बाबींचा समावेश होता. नवोदय विद्यालयाची स्थापना, गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण, लवचिकता, समर्पकता या बाबींचा यामध्ये समावेश करण्यात आला. यातूनच शिक्षणक्षेत्राला एक नवी दिशा मिळत गेली. सदर धोरण अधिक कालसुसंगत करण्याच्या हेतून यामध्ये १९९२ साली काही बदल केले गेले. उत्तरोत्तर भारतीय शिक्षणपद्धतीमध्ये काही मुलभूत बदल होत गेले आणि भारतीय शिक्षण प्रणाली अधिक सक्षम होत गेली.

जागतिकीकरणाच्या आजच्या युगात मनुष्यबळ ही एक संपत्ती आहे. हा विचार पुढे आला आणि या मनुष्यबळाचा अधिकाधिक विकास म्हणजे देशाच्या मनुष्य संपत्तीमध्ये वाढ हा विचार रूजू लागला. शिक्षणाच्या माध्यमातून या मनुष्यसंपत्तीमध्ये ज्ञानात्मक वाढ व कौशल्यात्मक वृद्धी विकसित करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू केले. यातूनच विद्यार्थी केंद्रित शिक्षण या संकल्पनेला चालना मिळाली. व २००४ च्या प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रमामध्ये जीवनकौशल्यांचा पुरस्कार केला गेला.

२००४ च्या प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रमाच्या अनुषंगाने विज्ञान या विषयाचे इयत्ता आठवीचे पाठ्यपुस्तक तयार केले गेले व त्यात आवश्यक बदल करण्यात आला. अध्ययन - अध्यापनाची क्रिया ही विद्यार्थी केंद्रीत करण्यावर भर देण्यात आला तसेच अध्ययनाची निम्नस्तर पातळी, गुणवत्ता विकास, अंगभूत कौशल्ये विकास या भागावर भर देण्यात आला. हे सर्व करत असताना बालकांच्या मनावर

विपरीत परिणाम होणार नाही याची दक्षता घेण्यात आली. त्यामुळे वर्गाध्यापना बरोबरच जीवनकौशल्यांचे शिक्षण देण्याची जबाबदारी शिक्षकांवर आली. आजचा विद्यार्थी हा उदयाचा नागरिक आहे त्यामुळे समाजातील समस्या, आव्हाने यांना तोंड देण्यासाठी सहजपणे तयारी करणे क्रमप्राप्त ठरते. शिक्षणाच्या माध्यमातून बालकाचा सर्वांगीण विकास व्हावा या दृष्टीने जागतिक आरोग्य संघटनेने सांगितलेली दहा जीवनकौशल्ये पुढीलप्रमाणे.....

१. स्व जाणीव (Self awareness)
२. समानुभूती (Empathy)
३. समस्या निराकरण (Problem Solving)
४. निर्णय प्रक्रिया (Decision Making)
५. प्रभावी संप्रेषण (Effective Communication)
६. चिकित्सक विचार प्रक्रिया (Critical Thinking)
७. सर्जनशील विचार प्रक्रिया (Creative Thinking)
८. आंतरव्यक्ती संबंध (Intepersonal Relationship)
९. भावभावनांचे समायोजन (Coping with Emotions)
१०. ताणतणावाचे समायोजन (Coping with Stress)

उपरोक्त सांगितलेल्या जीवनकौशल्यांचा अंतर्भाव अभ्यासक्रमामध्ये करण्यात आलेला असून त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी शिक्षकांनी प्रयत्नरत रहाणे आवश्यक आहे. त्यासाठी विविध उपक्रमांच्या सहाय्याने विकास करता येणे शक्य आहे का ? या संदर्भात सदर संशोधन करण्यात येणार आहे. अध्यापनाचे कार्य करत असताना जीवनकौशल्यरूप अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी जाणीवपूर्वक केल्यानंतरचा परिणाम सदर संशोधनात तपासला जाणार आहे.

संशोधनाचा गरज :

१. विज्ञान हा गतिमान विषय असल्याने तो सतत कलानुरूप बदलत असतो. या विषयाच्या माध्यमातून जीवनकौशल्ये विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी सदरचे संशोधन गरजेचे आहे.
२. विज्ञान विषयातील विविध संज्ञा, संकल्पना, उपक्रम, प्रात्यक्षिक तसेच यातून प्रतिबिंबित होणारी जीवनकौशल्ये याबाबत विद्यार्थ्यांना माहिती होण्यासाठी सदर संशोधन गरजेचे आहे.
३. जीवन अधिकाधिक कार्यक्षमतेने व यशस्वीपणे जगण्यासाठी विद्यार्थ्यांची अंगभूत कौशल्ये विज्ञान विषयाच्या माध्यमातून विकसित करण्यासाठी गरजेचे होते.
४. शालेय शिक्षणाची विद्यार्थ्यांच्या वास्तव जीवनाशी सांगड घालण्यासाठी सदर संशोधन गरजेचे होते.
५. शालेय पाठ्यक्रमात, अभ्यासक्रमात जीवनकौशल्ये संदर्भातील उद्दिष्टे साध्य होण्यासाठी सदर संशोधन गरजेचे होते.

संशोधनाचे महत्व :

१. शास्त्र अध्यापनाची उद्दिष्टे व जीवनकौशल्ये याची सांगड घातल्यास विद्यार्थ्यांना आधिकाधिक समृद्ध जीवन जगता येण्यासाठी सदर संशोधन महत्वाचे आहे.
२. विज्ञान विषयातील वेगवेगळ्या पाठ्यांशातून प्रतिबिंबित होणारी जीवनकौशल्ये विद्यार्थ्यांपर्यंत जाणीवपूर्वक पोहोचवण्यासाठी सदर संशोधन महत्वाचे आहे.
३. सदरचे संशोधन उच्च प्राथमिक स्तरातील विद्यार्थ्यांना विज्ञान विषयातील संकल्पनांचे अर्थपूर्ण अध्ययन होऊन त्यांची दैनंदिन जीवनाशी सांगड घालण्यासाठी महत्वाचे आहे.
४. सदर संशोधनामुळे उच्च प्राथमिक स्तरातील विज्ञान विषयाचा पाठ्यक्रम व दैनंदिन जीवन यातील सांगड स्पष्ट करण्यासाठी महत्वाचा आहे.

५. सदर संशोधन विद्यार्थ्यांतील विविध जीवनकौशल्ये वृद्धीगत करण्याच्यादृष्टीने महत्वाचे आहे.

समस्या विधान : उच्च प्राथमिक स्तरातील जीवनकौशल्ये संवर्धन कार्यक्रमाचे विकसन आणि त्याची परिणामकारकता तपासणे - एक अभ्यास

संकल्पनात्मक व्याख्या :

१. उच्च प्राथमिक स्तर :

संकल्पनात्मक व्याख्या :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात (१९८६) दिलेल्या आकृतीबंदानुसार (५+३+२+२+३) इयत्ता ६ वी, इयत्ता ७ वी, इयत्ता ७ वी व इयत्ता ८ वी चा वर्गाचा अंतर्भाव असणारा स्तर म्हणजे उच्च प्राथमिक स्तर

कार्यात्मक व्याख्या : प्रस्तुत संशोधनामध्ये उच्च प्राथमिक स्तरातील इयत्ता ८ वी या वर्गाचा विचार करण्यात आला आहे.

२. जीवनकौशल्य :

संकल्पनात्मक व्याख्या : जीवन अधिकाधिक कार्यक्षमतेने व यशस्वीपणे जगण्याकरीता सहाय्य करणारे कौशल्य म्हणजे जीवन कौशल्य होय.

कार्यात्मक व्याख्या : इयत्ता आठवीच्या विज्ञान विषयाच्या पाठ्यक्रमातून प्रतिबिंबित होणारी कौशल्ये म्हणजे जीवन कौशल्य होय.

३ विकसन :

संकल्पनात्मक व्याख्या : The action or the process of developing or beginning developed.

कार्यात्मक व्याख्या : प्रस्तुत संशोधनाच्या हेतुपुर्ततेसाठी विकसन म्हणजे जीवनकौशल्ये संवर्धन कार्यक्रम तयार करणे होय.

संशोधनाची गृहीतके :

१. उच्च प्राथमिक स्तरामध्ये विज्ञान विषय अनिवार्य म्हणून अभ्यासक्रमात आहे.

२. उच्च प्राथमिक स्तरातील विद्यार्थ्यांमध्ये जीवनकौशल्यांच्या बाबतीत कमतरता जाणवते.

३. उच्च प्राथमिक स्तरातील विद्यार्थ्यांमध्ये जीवनकौशल्यांच्या स्तर जीवन कौशल्य विकसन कार्यक्रमाच्या माध्यमातून वाढवता येतो.

४. उच्च प्राथमिक स्तरातील विद्यार्थी जीवन कौशल्य संवर्धन कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीनंतर त्यांच्या सामाजिक दृष्टिकोनात सकारात्मक बदल होतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. उच्च प्राथमिक स्तरातील विज्ञान विषयाच्या पाठ्यक्रमातून प्रतिबिंबित होणाऱ्या जीवनकौशल्याची माहिती घेणे.

२. उच्च प्राथमिक स्तरातील विद्यार्थ्यांमध्ये असलेल्या जीवनकौशल्याबाबत माहिती घेणे.

३. उच्च प्राथमिक स्तरातील जीवनकौशल्य संवर्धन कार्यक्रमाचे विकसन करणे.

४. उच्च प्राथमिक स्तरातील जीवनकौशल्य संवर्धन कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे.

५. उच्च प्राथमिक स्तरातील जीवनकौशल्य संवर्धन कार्यक्रमाची परिणामकारकता अभ्यास करणे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :

संशोधनाची व्याप्ती :

१. क्षेत्र व्याप्ती : सदर संशोधन कार्य हे सोलापूर जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक स्तरातील विद्यार्थ्यांशी संबंधित आहे.

२. आशय व्याप्ती : प्रस्तुत संशोधन सोलापूर जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक स्तरातील इयत्ता ८ वीच्या विज्ञान विषयाशी संबंधित व विद्यार्थ्यांशी संबंधित आहे.

३. काल व्याप्ती : प्रस्तुत संशोधन शैक्षणिक वर्ष २०१५-२०१६ पुरतेच मर्यादित आहे.

४. जनसंख्या विषयक व्याप्ती : प्रस्तुत संशोधन हे सोलापूर जिल्ह्यातील माळशिरस तालुक्यातील उच्च प्राथमिक स्तरातील विज्ञान विषयाच्या विद्यार्थ्यांशी संबंधित आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा :

१. क्षेत्र मर्यादा : सदर संशोधन कार्य सोलापूर जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक स्तरातील विद्यार्थ्यांपुरतेच मर्यादित आहे.

२. आशय मर्यादा : सदर संशोधन उच्च प्राथमिक स्तरातील इयत्ता आठवीच्या विज्ञान विषयासंबंधी व विद्यार्थ्यांपुरतेच मर्यादित आहे.

३. काल मर्यादा : सदर संशोधन शैक्षणिक वर्ष २०१५-२०१६ पुरतेच मर्यादित आहे.

४. जनसंख्या विषयक मर्यादा : सदर संशोधन सोलापूर जिल्ह्यातील माळशिरस तालुक्यातील उच्च प्राथमिक स्तरातील विज्ञान विषयाच्या विद्यार्थ्यांपुरतेच मर्यादित आहे.
५. सदर संशोधन मराठी माध्यमाच्या अनुदानित शाळांपुरतेच मर्यादित आहे.
६. सदर संशोधन हे महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाने प्रकाशित केलेल्या इयत्ता आठवीच्या विज्ञान विषयाच्या क्रमिक पाठ्यपुस्तकापुरतेच मर्यादित आहे.

संशोधनाची कार्यपद्धती :

संशोधनाची व्याप्ती :सदर संशोधनासाठी संशोधकाने संमिश्र संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. यामध्ये संशोधकाने सर्वेक्षण पद्धती व प्रायोगिक संशोधन पद्धती यांचा अवलंब केला आहे.

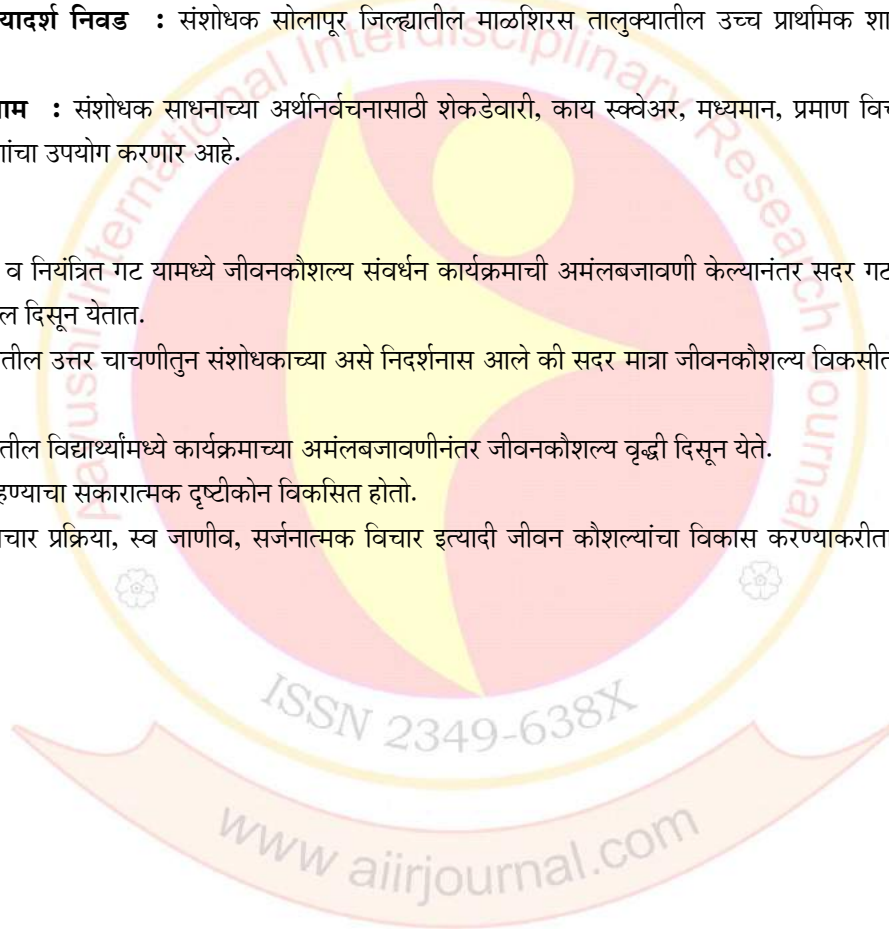
संशोधनाची साधने :संशोधक संशोधनासाठी पदनिश्चयन श्रेणी, जीवनकौशल्य संवर्धन कार्यक्रम, उत्तर चाचणी यांचा वापर करणार आहे.

संशोधनाकरीता न्यादर्श निवड : संशोधक सोलापूर जिल्ह्यातील माळशिरस तालुक्यातील उच्च प्राथमिक शाळांची निवड सहेतुकपणे करणार आहे.

सांख्यिकीय परिणाम : संशोधक साधनाच्या अर्थनिर्वचनासाठी शोकडेवारी, काय स्क्वेअर, मध्यमान, प्रमाण विचलन व टी परिक्षिका या सांख्यिकीय परिमाणांचा उपयोग करणार आहे.

निष्कर्ष :

१. प्रायोगिक गट व नियंत्रित गट यामध्ये जीवनकौशल्य संवर्धन कार्यक्रमाची अमंलबजावणी केल्यानंतर सदर गटांतील प्रायोगिक गटामध्ये लक्षणिय बदल दिसून येतात.
२. प्रायोगिक गटातील उत्तर चाचणीतुन संशोधकाच्या असे निदर्शनास आले की सदर मात्रा जीवनकौशल्य विकसित करण्याच्या दृष्टीने पूरक आहे.
३. प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांमध्ये कार्यक्रमाच्या अमंलबजावणीनंतर जीवनकौशल्य वृद्धी दिसून येते.
४. समस्येकडे पाहण्याचा सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित होतो.
५. चिकित्सक विचार प्रक्रिया, स्व जाणीव, सर्जनात्मक विचार इत्यादी जीवन कौशल्यांचा विकास करण्याकरीता सदर कार्यक्रम उपयुक्त आहे.

मेंदू आधारित शिक्षण व संशोधन

कांबळे सुवर्णा शिवाजीराव

एम्.फिल विद्यार्थीनी,शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर

सारांश

२०व्या शतकाच्या शेवटची दोन दशके ही मानवी अध्ययनाच्या संदर्भात मेंदूवरील संशोधनाचा कालखंड म्हणून मानला जातो. अमेरिकेने तर १९९० चे दशक मेंदूचे दशक म्हणून गौरविले आहे. मानवी मेंदू इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा आहे व त्याच्यामध्ये उच्च दर्जाचे विचार करण्याची क्षमता असते व त्यानुसार मेंदूची रचना व कार्य चालत असते. गेल्या तीन दशकांपासून मेंदूआधारित संशोधन आणि त्याचा शिक्षणातील उपयोग यावर अनेक शास्त्रज्ञांनी संशोधन केले आहे. मेंदूआधारीत अध्ययन यामध्ये मज्जाजीवशास्त्र, मज्जाविकृतीशास्त्र, बोधात्मक, मानसशास्त्र, अनुवांशिकशास्त्र, मानववंशशास्त्र या शाखांमधील मेंदूआधारित संशोधनांनी दिलेली अध्ययन तत्वे व निष्कर्ष यांच्या समावेश होतो. मेंदूआधारीत अध्ययन ही एक व्यापक संकल्पना आहे. त्यामुळे मेंदू आणि अध्ययन यांचा संबंध, मेंदूचे कार्य, मेंदू आधारित शिक्षण प्रक्रिया, मेंदू आधारित शिक्षणाची तत्वे, अध्ययन कार्यनीती/तंत्रे यांचा अभ्यास गरजेचा आहे.

प्रस्तावना

मानवाचे अध्ययन कसे होते? याविषयक अनेक सिद्धांत मांडण्यात आले आहेत व यातूनच अध्ययनाचे वेगवेगळे दृष्टिकोन मिळाले. यामध्ये १. बोधात्मक दृष्टिकोन २. मानवतावादी दृष्टिकोन ३.ज्ञानरचनावादी दृष्टिकोन यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. मानवी मेंदू इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा आहे व त्याच्यामध्ये उच्च दर्जाचे विचार करण्याची क्षमता असते व त्यानुसार मेंदूची रचना व कार्य चालत असते. आपल्या शरीरातील मज्जासंस्था ही एक महत्वाची संस्था आहे.या संस्थेचा मुख्य घटक म्हणजे 'मेंदू' व हे कार्य त्याच्या मज्जा/चेतापेशींवर अवलंबून असते.

मेंदू आणि अध्ययन यांचा संबंध :

- मेंदूची जन्मापूर्वी झालेली अपुरी वाढ— मेंदूमधील काही रासायनिक पेशींची बांधणीच केवळ जन्मपूर्व अवस्थेत होत जाते. उरलेली सर्व तयारी जन्मानंतर ८ ते ९ वर्षांपर्यंत चालू राहते.
- जन्मानंतरची पेशीची (मेंदूच्या) बांधणी — मनुष्याची मानसिक, वैचारिक, भावनिक वाढ व मेंदू यांचा घनिष्ठ संबंध असतो. जन्मानंतर शारीरिक हालचालीतून तयार झालेल्या ज्ञानेंद्रिय व कामेंद्रियातून मेंदूच्या पेशींची बांधणी होत जाते.
- Axon वर चढणारे Myline चे थर — चेतापेशीमधील शेपटासारखे लांब तंतू हे माहितीची देवाण घेवाण करत असतात. किंवा एकीकडून दुसरीकडे माहिती विद्युत लहरींच्या स्वरूपात वाहून नेण्याचे कार्य करीत असतात. हे कार्य यांना आयुष्यभर करावयाचे असते व त्यासाठी हे कार्य त्यांना अधिक कार्यक्षमतेने करण्यासाठी हे तंतू अधिक पक्के असावे लागतात. त्यामुळे त्यावर Mylinचा थर निर्माण होणे गरजेचे असते व हा Mylinचा थर बसवण्याचे काम व्यक्तीला मिळणाऱ्या लहानपणीच्या कृतीशील अनुभवांवर अवलंबून असते.
- सिनेप्सचे कार्य —माहितीची देवाण घेवाण करण्यासाठी पेशीची इतर दुसऱ्या पेशींशी जुळणी व्हावी लागते व अशी जुळणी होण्याचे कार्य सिनेप्स मार्फत होत असते. दोन पेशींच्या मधल्या अंतरात विशिष्ट रसायनांचा प्रवाह वाहत असतो. एक पेशी आपला संदेश या प्रवाहात सोडते व दुसरी तो संदेश या प्रवाहातून ग्रहण करते म्हणजे संदेशाचे आदान प्रदान सिनेप्सच्या क्षमतेवर अवलंबून असते.
- उजवा मेंदू व डावा मेंदू यामधील सिनेप्स :डावा व उजवा मेंदू जेथे चिकटतात त्यास कार्पोस कोलोज म्हणतात. हे विशिष्ट प्रकारचे द्रव असते.दोन्ही मेंदूचे कार्य परस्पर सहकार्याने चालणे आवश्यक असते. **कार्य**—उजवा मेंदू हा भावनिक गोष्टींशी संबंधित असतो व तो डाव्या मेंदूवर नियंत्रण ठेवतो. डावा मेंदू हा तार्किक गणितीय आकडेमोड यांच्याशी संबंधित असतो व तो उजव्या मेंदूवर नियंत्रण ठेवतो.
- कालानुरूप संधिची गवाक्षी :विशिष्ट कालावधीत विशिष्ट अनुभवांसाठी मेंदू भूकलेला असतो,त्या कालावधीस तांत्रिक भाषेत संधिची गवाक्षी म्हणतात.२ ते ११या वयामध्ये मज्जापेशींची जुळणी जास्त होते.

७. Down Shiftingची क्रिया—कोणत्याही प्रकारचा ताण मनावर असेल तर विचार प्रक्रिया थांबते व मनुष्य भावनेच्या पातळीवर उतरतो याचा अर्थ विचार करू शकणाऱ्या necortex कडून प्रसरण होऊन भावना उद्दपित करणाऱ्या memyline मेंदूकडे रक्तप्रवाह केंद्रित होऊन त्याचे कार्य घडू लागते.

मेंदू आधारित शिक्षण व्याख्या :

१ “ मेंदूआधारित अध्ययन हा एक दृष्टिकोन असून तो मेंदूची रचना व कार्यावर आधारित आहे”.

२ “मेंदूआधारित अध्ययन म्हणजे असे कोणतेही अध्यापनतंत्र,अध्ययन तंत्र किंवा कार्यनिती की जी मेंदू नैसर्गिकरित्या कसा शिकतो हे लक्षात घेवून त्यानुसार अध्यापन पाठाची व अध्ययन सुविधांची रचना करण्यासाठी उपयुक्त ठरते”.

स्लावकीन.२००४

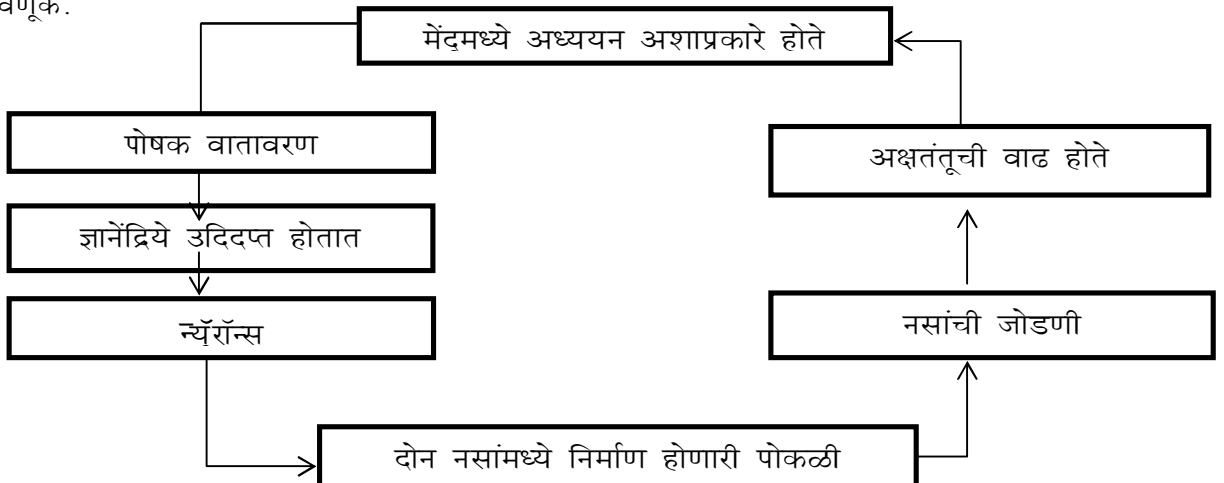
मेंदू आधारित शिक्षणाची तत्वे

सिनेट आणि जिओप्री केन यांनी आपल्या “Making corrections : teaching of human brain” या ग्रंथात खालील तत्वे सांगितले आहेत.

१. मेंदू ही एक गुंतागुंतीची व बदलाभिमुख प्रक्रीया आहे. त्यामुळे शिकणाऱ्याच्या गुतागुंतीच्या आणि विविधांगी स्वरूपाला अनुरूप असे शिक्षण असायला हवे.
२. मानवी मेंदू हा सामाजिक मेंदू आहे.त्यामुळे मनुष्य ज्या तऱ्हेच्या सामाजिक संबंधाशी जोडला आहे त्यांच्या स्वरूपाचा फार मोठा परिणाम त्याच्या शिक्षणावर होत असतो.
३. अर्थात्मकतेचा शोध घेणे हा मुनष्याचा न्यायीभाव आहे.
४. अर्थात्मकतेचा शोध हा आकृतीबंधाकरवी घेतला जातो :त्यामुळे जे शिक्षण समजलेल्या गोष्टींचे आकृतीबंध तयार करण्यास सहाय्यभूत होते तेच खरे परिणामकारक शिक्षण होय.
५. आकृतीबंध तयार करण्यासाठी भावनेचे बदल अनिवार्य असते त्यामुळे चांगल्या शिक्षणासाठी भावनिक वातावरण अत्यावश्यक असते.
६. ज्ञान संपादन करणे, मिळालेली माहिती तुकड्या — तुकड्यात विभागणे व तिचे एकसंघ स्वरूप पाहणे या दोन्ही गोष्टी मेंदू एकदमच करत असतो. चांगले शिक्षण याची दखल घेते व लहानपणापासून त्यासाठी संधी पुरवते.
७. लक्ष एकाठिकाणी केंद्रित करणे व पूर्ण परिघ समजून घेणे या दोन्ही गोष्टीनां शिकण्यात स्थान आहे. याकरिता शिकवणाऱ्याने शैक्षणिक वातावरणाच्या सर्व अंगाकडे लक्ष पुरवले पाहिजे.
८. शिकण्यामध्ये जाणीवपूर्वक घडवून आणलेल्या (formal) आणि अजाणता (सहजशिक्षण) घडून येणाऱ्या अशा दोन्ही प्रक्रिया समाविष्ट असतात.

मेंदू आधारित शिक्षण — प्रक्रिया

मेंदू आधारित शिक्षण म्हणजे मेंदू कसा शिकतो हे जाणून घेण्यासाठी हेतूपूर्वक केलेली कार्यनिती गुंतवणूक.

अध्ययन कार्यनीती/ तंत्रे

मेंदू आधारित शिक्षणाची तत्वे, निष्कर्ष, संशोधन यांचा वापर करण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या अध्ययन अध्यापनातील तंत्रे पुढीलप्रमाणे.

१. अतिशय समृद्ध असे विद्यार्थ्यांचे कौटुंबिक व शैक्षणिक वातावरण २. विद्यार्थ्यांच्या निवडीस प्राधान्य ३. अर्थपूर्ण आशय व अध्ययन ४. तात्काळ प्रत्याभरण ५. तणावरहित वातावरण ६. विमर्शी विचारांचे पोषण ७. सहकार्यात्मक व सहभागात्मक अध्ययन ८. प्रभुत्व अध्ययन ९. आपल्याला दोन प्रकारे गोष्टी स्मरणात ठेवता येतात.(तत्कालिन/तात्पुरती) व (दीर्घकालीन).

१०. शिकणे हीच एक विकासात्मक बाब असते हा विकास विविध मार्गाने होत असतो. अशाप्रकारे अध्ययन परिणामकारक होण्यासाठी वरील तंत्रांचा वापर करता येईल. या तंत्रांचा वर्गाध्यापनासाठी जाणीवपूर्वक उपयोग करावा लागेल व हे सर्वस्वी शिक्षकांवर अवलंबून आहे.

निष्कर्ष

अशाप्रकारे अध्ययन परिणामकारक होण्यासाठी मेंदू आणि अध्ययन यांचा संबंध व प्रक्रिया ,मेंदू आधारित संशोधनाची तत्वे यांचा अभ्यास करून ती प्रत्यक्ष वर्गामध्ये राबविणे उपयुक्त ठरतील. या तंत्रांचा शिक्षकांनी वर्गाध्यापनासाठी जाणीवपूर्वक उपयोग करावा त्यामुळे विद्यार्थ्यांना याचा फायदा होईल.

संशोधन

- Collins,J.W.[2007].The neuroscience of learning[Report],Journal of Nursing
- Illeris,K[2010]Characteristics of neuroscience of adult learning.
- Cozolino,L[2006]. The neuroscience of human relationships, attachment and social brain London
- Goswami U, and Szucs D.[2010]Educational neuroscience, developmental mechanism
- Daw N,[2008] The cognitive neuroscience of motivation and learning

संदर्भ सूची

- रमेश पानसे, आजचे शिक्षण उदयाचे जीवन, डायमंड प्रकाशन, पुणे, २००६
- रमेश पानसे, बालशिक्षण स्वरूप व नवी दिशा, डायमंड प्रकाशन, पुणे, २००६
- रमा भोसले, उज्वला डोणे, शिक्षणातील बदलते विचार प्रवाह, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- शिक्षणतरंग, इनसाईट प्रकाशन,नाशिक, ५ फेब्रुवारी २०११,
- Erik L,(2016) Principle of Practical Psychology : A Brief Review of Philosophy & Neuroscience,
- <https://www.neura.edu.au>
- <http://www.neura.edu.au/GRA>